

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 14 (17)

Київ 2006

УДК 32: 159.9 (082)
ББК 88.5 я 4

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 10/06 від 07 грудня 2006 р.)

Редакційна колегія:

С. Д. Максименко, дійсний член АПН України,
д-р психол. наук (гол. ред.);
М. М. Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,
канд. психол. наук (заст. гол. ред.);
В. О. Татенко, Т. М. Титаренко – члени-кореспонденти АПН
України, доктори психол. наук; *В. О. Васютинський,*
В. П. Казміренко, Н. Ф. Каліна – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук; *Л. А. Найдьонова,*
П. Д. Фролов – кандидати психол. наук

Постановою ВАК України №01-05/9 від 08.09.1999 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук.

У збірнику вміщено статті за підсумками роботи науково-прак-тичного семінару “Соціально-психологічний вимір розвитку сім’ї”, який провели Інститут соціальної та політичної психології АПН України і ГО “Центр екології сім’ї” у травні 2006 року. Висвітлюються проблеми соціальної психології сім’ї, досліджуються соціально-психологічні особливості роботи із сім’єю. Зроблено акцент на соціальних аспектах психології розвитку дитини.

Для соціальних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

ISBN 966-8063-12-8

ББК 88.5 я 4

© Інститут соціальної та політичної
психології АПН України, 2006
© ГО “Центр екології сім’ї”, 2006

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Борис Лазоренко

ПСИХОСІМЕЙНИЙ КАПІТАЛ ЯК ОСНОВА САМОЗДІЙСНЕННЯ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ

Розкрито шляхи самоствердження і самоздійснення проблемної молоді в умовах впливу психосімейного капіталу на перетворення особистого потенціалу проблемної молоді у психоперсональний капітал. Проаналізовано особливості споживацького і вимагацького соціально-психологічних механізмів самоствердження проблемної молоді, а також специфіку її самоздійснення в сучасному суспільстві завдяки дії механізму домагання.

Ключові слова: психосімейний капітал, проблемна молодь, самоздійснення, психоперсональний капітал.

Раскрыты пути самоутверждения и самоосуществления проблемной молодежи в условиях влияния психосемейного капитала на преобразование личностного потенциала проблемной молодежи в психоперсональный капитал. Проанализированы особенности потребительского и вымогательского социально-психологических механизмов самоутверждения проблемной молодежи, а также специфика ее самореализации в современном обществе благодаря действию механизма притязания.

Ключевые слова: психосемейный капитал, проблемная молодежь, самореализация, психоперсональный капитал.

Ways of self-affirmation and self-realization of problem youth under conditions of psychofamily capital influence on transformation of personal potential of problem youth into psychoperpersonal capital are revealed in the article. Features of consumer and extortionate social-psychological mechanisms of self-affirmation of problem youth, and also specificity of its self-realization in modern society due to action of claim mechanism are analysed.

Key words: psychofamily capital, problem youth, self-realization, psychoperpersonal capital.

Проблема. В умовах поширення вартісних стосунків у різних сферах суспільного життя сім'я стає основою формування й розвитку особистого потенціалу та людського капіталу ді-

тей і молоді, підготовки їх до дорослого життя. На жаль, унаслідок суперечливості самого процесу капіталізації людського потенціалу та його неоднозначного впливу на сім'ю остання формує не лише добропорядних громадян а й стає своєрідним “інкубатором” соціальних сиріт, вуличних дітей та проблемної молоді. Так, згідно з результатами соціологічних досліджень 1998 р. більшість неблагополучних дітей виховувалися в материнських розлучених сім'ях і тільки близько 10 % – у батьківських родинах або в сім'ях родичів. Понад 90 % неповнолітніх порушників були вихідцями з проблемних сімей, де батьки зловживали алкоголем, наркотиками, були схильні до кримінальних дій [1]. Зрозуміло, що станом на 2006 р. діти із цих сімей значною мірою поповнили групу проблемної молоді. Також зазначимо, що кількість неповнолітніх, які перебували на обліку в органах кримінальної міліції (на кінець року), у 2003 р. становила 47291 особу порівняно із 40028 у 1998 р. [2].

За даними МВС України, станом на 01.01.2006 на обліку за немедичне вживання наркотичних засобів перебувало 152 400 осіб. У 2005 р. таких було зареєстровано 46000 осіб, з них 40 % – особи з уперше встановленим діагнозом [3].

Проблемній молоді присвячено численні соціологічні, психологічні дослідження, в яких розкриваються важливі особливості цієї групи молоді. У низці праць проаналізовано проблемні, неблагополучні сім'ї, соціальні та психологічні фактори, які породжують бездоглядність, наркозалежність, кримінальну поведінку неповнолітніх і молоді. Проте вивчення соціально-психологічних механізмів сімейної взаємодії, які зумовлюють формування категорії проблемної молоді, і тих, які, навпаки, сприяють її самоздійсненню та адекватному прилученню до сучасного суспільного життя, досі не привернуло належної уваги дослідників.

Метою роботи є дослідження соціально-психологічних механізмів сімейної взаємодії, які спричинюють формування категорії проблемних дітей і молоді, а також тих механізмів, які сприяють успішному її самоздійсненню в умовах суперечливого впливу капіталізації суспільного життя на сучасну сім'ю.

Із середини минулого століття в економіці й суспільному житті розвинених країн завдяки науково-технічному прогресу означилася нова риса їх розвитку. Якщо на попередньому етапі соціально-економічний розвиток країни визначався її матері-

ально-фінансовим капіталом, то в сучасних умовах він визначається насамперед рівнем розвитку людського, інтелектуального капіталу.

Аналіз різних форм людського капіталу започаткували й розвинули економісти Т. Шульц і Г. Беккер. Вони та їхні послідовники почали застосовувати створену ними теорію людського капіталу до аналізу різних сфер соціального життя, у т. ч. для вивчення таких соціальних інститутів, як освіта, охорона здоров'я, міграція, злочинність, расова дискримінація і, зокрема, шлюб і родина, сімейні стосунки. Останнім часом поняття соціального капіталу привертає увагу також соціологів і соціальних психологів [4; 5; 6]. На основі теорії людського капіталу Т. Шульц, Е. Денісон, Дж. Кендрик та ін. обґрунтували інвестування в людину як суттєвий фактор соціально-економічного зростання.

Важливою складовою людського капіталу є сімейний капітал. Зокрема, Г. Беккер розробив економічну модель аналізу сімейного капіталу та обґрунтував раціональну поведінку сімей з погляду оптимального інвестування в освіту дітей [7]. У цьому плані слушною є думка Ф. Гумусова про визнання добробуту сім'ї головною метою соціально-економічного і суспільного розвитку. Розглядаючи цю тему в соціально-психологічному аспекті, слід підкреслити, що сімейне життя реалізується передусім у соціально-психологічних міжособистісних взаємодіях. Розвиток цих взаємодій, їх форма і зміст суттєво впливають на процес становлення неповнолітніх і молоді, особливості їх уходження в сучасне суспільство: "При переході до інформаційного суспільства значення родини як інноваційного суспільного інституту підвищується кардинальним чином. Власне, саме сім'я є рушійною силою цивілізаційного розвитку XXI ст., оскільки їй належить безпосередня і вирішальна роль у формуванні особистого і соціального капіталу" [8].

Беручи до уваги психологічний і соціально-психологічний аспекти персонального та соціального капіталу, варто зазначити, що саме соціально-психологічні механізми сімейної взаємодії є суттєвими засобами формування, збереження й відтворення особистих, сімейних і соціальних цінностей та вартостей сучасного суспільства. Саме сім'я є сферою накопичення психосімейного і психоперсонального капіталу. Тому лідерами нового століття стануть ті суспільства, які зможуть повною мірою роз-

крити й використати сімейний потенціал як головний засіб цивілізаційного розвитку.

В означеному контексті *психоперсональний капітал* розглядається як система суб'єктних індивідуально-психологічних механізмів, особистих рис, здібностей та компетенцій, які мають суспільну вартість і забезпечують самоздійснення особистості в сучасному суспільстві, її особистий соціальний саморозвиток. *Психосімейний капітал* є системою сімейних цінностей, соціально-психологічних механізмів сімейної взаємодії, життєвих програм, які забезпечують відтворення й збагачення особистих, сімейних і суспільних цінностей та вартостей.

Аналіз сучасного стану сім'ї, її людського потенціалу свідчить про неоднозначність впливу на нього капіталізації і суперечливість її психосімейного капіталу. З одного боку, він позитивний, стимулює сім'ю вкладати кошти в здоров'я та освіту дітей. З другого боку, психосімейний капітал може бути далеким від досконалості й, навпаки, підштовхувати багатьох молодих людей до кримінального шляху самореалізації, сумнівних способів заробітку і життєзабезпечення. Це, у свою чергу, призводить до руйнування здоров'я, особистого потенціалу, спричинюється до породження, відтворення й поширення негативних явищ у дитячому, підлітковому та молодіжному середовищах.

Основний спектр негативних явищ у середовищі проблемної молоді адекватно представляє наркозалежна молодь. Вона є основним осередком кримінальності й поширення ВІЛ-інфекції, хвороб, що передаються статевим шляхом, та інших соціально обумовлених хвороб.

Соціально-психологічний аналіз суті наркозалежності дітей та молоді переконує в тому, що ядром цього явища є соціальна й психологічна залежність і співзалежність у сім'ї. За зовнішньою бравадою підлітків та молодих людей, демонстрацією ними самостійності й незалежності приховуються несамотійність, невпевненість у собі, безвідповідальність, потреба в зовнішньому керівництві, захисті, які виявляються в перепокладанні відповідальності за себе і своє життя на когось іншого.

Основним соціальним утворенням, яке зумовлює виникнення цього залежного стану і його підтримку, є сім'я та близьке оточення молодої людини. Саме сім'я являє собою малу спільноту співзалежних, яка разом із самим наркозалежним є від-

повідальною за формування, збереження й відтворення залежності в цілому і наркозалежності зокрема.

Під соціально-психологічним кутом зору виникненню й формуванню залежності, в т. ч. і від наркотичних речовин, передують психологічні стани тривожності, депресивності чи агресивності, зумовлені незадовільною, негативною взаємодією особистості з найближчим сімейним оточенням, суперечливими, непослідовними вимогами з боку батьків. Більш конкретно вони виявляються в невдоволеності собою та оточенням, у непевності в собі, несамостійності, потребі в зовнішніх факторах стабілізації та захисту. Залежність може також виявлятися у способах діяльності, які забезпечують досягнення та утримання стану комфортності, задоволення, захищеності або ж пікових переживань, змінених станів психіки, ейфорії тощо.

На особистісному рівні основним соціально-психологічним механізмом, який спричинює виникнення психічної залежності, є *суперечлива компенсаторна адаптація* до існуючих конфліктних стосунків сімейного оточення. Її суперечливість зумовлена зовнішніми конфліктними впливами, яким відповідає внутрішній конфлікт субособистостей молодого людини. Компенсаторною вона є, оскільки допомагає особистості пристосуватися до складних умов життя шляхом переорієнтації власного особистісного потенціалу на те, щоб бути прийнятним, схваленим значущими дорослими.

За рахунок цього механізму формується *первинна психологічна залежність* – від батьків, сімейного оточення, власних розбалансованих станів. Унаслідок цієї первинної залежності виникає диспозиція – схильність і готовність особистості до вживання наркотичних речовин, які *компенсують і стабілізують відносну рівновагу психіки* людини, забезпечують певною мірою її пристосування до наявних умов життя. І в цьому сенсі вживання наркотичних речовин є засобом і певним наслідком розв'язання вказаних вище психологічних проблем, а не їх першо-причиною. Психічна залежність, яка виникає внаслідок вживання психоактивних речовин, є вторинним утворенням, яке закріплює і підсилює первинні психологічні проблеми та комплекси.

Як свідчить досвід, головна психологічна проблема наркозалежного – це внутрішній конфлікт позитивно і негативно налаштованих до навколишнього середовища й самого себе суб-

особистостей, які визначають таку ж конфліктну й суперечливу поведінку в особистому та соціальному житті. Цей конфлікт між наркофільною субособистістю, для якої основним у житті є наркотик, та субособистістю, орієнтованою на нормальне, звичайне життя, зумовлює життєві колізії наркозалежної молоді. Епіцентром цього конфлікту є наркотик і зумовлене ним наркотичне сп'яніння. Наркотик почасти нейтралізує цей конфлікт і поступово займає центральне місце в життєдіяльності наркозалежної молоді, стає визначальним сенсом життя, фіксує наркотичну субособистість.

Відмова від наркотику неможлива без позитивної заміни. Спроби простого вилучення наркотику із життя молодих людей є неефективними, оскільки полишають за собою пустку, яку, як правило, знову заповнює наркотик. Він необхідний наркозалежним, бо дає змогу відновити психічний комфорт, усуває роздратованість, напруженість, негативні психоемоційні стани, підвищує працездатність. З появою патологічного потягу до наркотику суттєво змінюється особистість наркозалежного. Головне для такої людини – задовольнити потреби в наркотичній речовині. Це визначає її образ мислення, поведінку, спосіб життя.

Іншими важливим чинником й умовою формування наркозалежності як соціально-психологічного явища є сімейні взаємодії (А. Н. Поступной, Н. Ю. Максимова та ін.). Як свідчить низка досліджень, існує прямий зв'язок між негативними психоемоційними стосунками в сім'ї і вживанням наркотичних речовин підлітками та молоддю. З одного боку, це ізоляція дитини, відсутність теплих емоційних зв'язків, дефіцит любові, довіри і визнання. Крім того, це ворожість, недружелюбність, психологічне насильство, нехтування особистістю дитини, необґрунтовані заборони, надмірна критика, постійні конфлікти і з'ясування стосунків тощо. З іншого боку, це вседозволеність, заласканість, потурання примхам, надмірна опіка, які формують у дитей вимагацький механізм самореалізації та досягнення бажаних життєвих цілей. У таких сім'ях молоді люди відчувають себе зайвими, непотрібними або ж, навпаки, об'єктами нав'язливої, надмірної опіки, якої вони всіляко намагаються уникнути з тим, щоб здобути власну свободу.

У своїх проблемних, неблагополучних сім'ях підлітки й молодь набувають першого психоемоційного та соціально-пси-

хологічного досвіду негативної залежності, несамостійності, змушеності підкорятися обставинам, заборонам, вимаганню і насильству. У сім'ї вони дістають також перший досвід позірною звільнення – обману, уникнення відповідальності, втеч із дому. Дехто віднаходить власні засоби впливу на батьків і рідних, опановуючи навички маніпулювання та шантажу, вимагання.

Слід підкреслити, що в соціально-психологічному аспекті основним фактором і середовищем формування первинної психічної залежності підлітка є його сім'я. Ще до перших спроб уживання наркотиків у неблагополучних, проблемних сім'ях формується суперечливий соціально-психологічний механізм **взаємозалежності і взаємовиключення**, який конкретизується, з одного боку, у **залежності і співзалежності**, а з другого, шляхом взаємного особистісного **витіснення**, несприйняття один одного, ворожості. Саме проблемна, неблагополучна сім'я є осередком формування й відтворення залежності як взаємозалежності. У її середовищі в поведінці батьків стосовно власних дітей реалізуються відносно протилежні і взаємодоповнюючі соціально-психологічні тенденції **узалежнення** від себе і **витіснення** за межі сім'ї. На побутовому рівні це виявляється в суперечливих директивах на зразок: “Пішов геть, очі б мої тебе не бачили!” “Іди сюди і роби те, що тобі кажуть!”. На ці особливості сімейного спілкування справедливо звертає увагу А.В. Гоголева. Проблемна сім'я, зазначає вона, є різновидом неблагополучної сім'ї. Вона характеризується суперництвом між батьками за північне становище в сім'ї, відсутністю будь-якої співпраці між членами сім'ї, взаємоізоляцією батьків і дітей. Конфліктна ситуація, що панує в сім'ї, створює постійну атмосферу напруженості, яка є нестерпною для дітей, підлітків, і вони намагаються якнайменше бути вдома [9].

Виходячи з поняття психосімейного капіталу, вплив такої проблемної сім'ї на особистий потенціал дітей полягає в тому, що вона формує й інвестує у власних дітей **споживацький і вимагацький механізми** існування й виживання – спочатку у сфері сімейних стосунків, а потім і у соціумі.

Залежність від наркотичних речовин, потреба у їх здобуванні штовхають молодь на злочинний шлях – поширення наркоспоживання через залучення нових ресурсів, розширення спе-

ктра наркоречовин, створення мережі залучення до наркозалежності нових поколінь молоді.

Саме сім'я, а не інші соціальні інститути (школа, громадські організації, інтернати, служби молоді), є найбільш ефективним чинником формування психоперсонального капіталу, засобом трансляції життєвих цінностей і вартостей, бо це відбувається в сімейній атмосфері близькості, інтимності, безпосереднього проживання, завдяки чому дитина набуває персонального досвіду розрізнення того, що є декларативним, а що "справжнім" саме для цієї родини.

Поряд із споживацьким механізмом, який забезпечує відповідний спосіб життя залежної молодої людини, важливу роль відіграє і вимагацький механізм. Його детально розглянуто в транзакційному аналізі Е. Берна і його послідовників: вимагання визначається як набір сценарних проявів поведінки, що несвідомо використовуються для маніпулювання оточуючими і пов'язані з переживанням вимагацьких почуттів. Вимагацьке почуття розглядається як звична емоція, що була завчена у дитинстві завдяки підкріпленню, і використовується тепер у різних ситуаціях як неадекватний засіб вирішення дорослих проблем [10].

Суть вимагання – у перебільшенні особистістю ролі та значення інших у досягненні, здійсненні власного домагання. Вимагання є певним комплексом емоцій, бажань, настанов, переконань і поведінкових стереотипів, направлених на розв'язання життєвих ситуацій, задоволення потреб молодої людини в досягненні бажаних цінностей. Вимагання є суттєвим механізмом реалізації життєвого сценарію, життєвої програми особистості, оскільки діти навчаються в колі сім'ї чи близьких людей використовувати вимагацькі почуття для задоволення своїх потреб і тривалий час відпрацьовують ефективність вимагання, у зв'язку з чим воно може набувати форми умовного рефлексу, стереотипу поведінки. Цьому сприяє і те, що в колі сім'ї і близьких ті чи інші вияви вимагацьких почуттів і поведінки підкріплюються відповідними заборонами та заохоченнями, інколи несвідомими, з боку дорослих.

Після того, як цей вимагацький механізм сформувався і закріпився, він починає діяти в типових проблемних ситуаціях. Таким чином, вимагання формується як певний механізм розв'язання проблемних ситуацій і задоволення потреб. Проте з часом відбувається обернення мотиву, оскільки в особистості форму-

ється потреба в переживанні вимагацьких почуттів як своєрідної форми сприйняття, уваги і визнання з боку оточення. І для задоволення цієї потреби особистість час від часу організовує ситуацію так, щоб мати змогу виправдано виявити ці вимагацькі почуття, переживати їх знову і знову, діставати з боку оточення так звані “поглажування” – очікувані знаки уваги. Особливостями такої взаємодії є її маніпулятивний характер, використання інших людей для досягнення власних цілей часто на шкоду цим самим людям. У розвинутих формах вимагання набувають характеру кримінального рекету, шахрайства тощо.

У процесі життєдіяльності вимагацький механізм зберігається завдяки системі психологічного захисту, який витлумачує позитивні й негативні щодо даної особистості вияви з боку оточення відповідно до базових переконань. І навіть коли особа стикається з явно суперечними її настановам діями з боку людей, які її оточують, вона вдається для підкріплення до спогадів і фантазій, у яких витлумачує ситуацію відповідно до свого сценарію. Таким чином, саме завдяки дії споживацького і вимагацького соціально-психологічних механізмів реалізується психоперсональний капітал проблемної молоді, який забезпечує її існування, відтворення і, у певних ситуаціях, безкарність її кримінальної діяльності, збагачення.

Трапляється, що в умовах подолання життєвих криз, пов'язаних з інфікуванням ВІЛ або із загрозою ув'язнення, завдяки суттєвій соціально-психологічній допомозі з боку фахівців, працівників громадських організацій, груп взаємодопомоги окремі представники проблемної молоді повертаються до звичайного, соціально схвального життя. Це відбувається в результаті суттєвих змін у соціально-психологічних механізмах, які складають ядро їхнього психоперсонального капіталу. Наприклад, вимагацький механізм перетворюється на соціально-психологічний механізм домагання, який стає одним з основних механізмів самоздійснення проблемної молоді. Це яскраво простежується в житті лідерів СНІД-сервісних організацій, соціальних працівників центрів ресоціалізації наркозалежної молоді – колишніх наркозалежних і членів релігійних громадських організацій, які стали на шлях волонтерської роботи, служіння у сфері соціальної роботи та допомоги нужденним [11]. Вони активно формують та успішно реалізують власні життєві домагання, ніби намагаються

щонайшвидше надолужити втрачений час: здобувають освіту, вивчають іноземні мови, оволодівають новими спеціальностями.

У сучасних умовах, коли отримати пристойне місце роботи, є значною проблемою для більшості молодих людей, колишні наркозалежні віднаходять своєрідні “екологічні ніші”. Перш за все це робота у сфері профілактики ВІЛ/СНІДу серед СІН, немедичний догляд ВІЛ/СНІД-хворих, соціальна робота в центрах ресоціалізації наркозалежної молоді, тобто там, де їхній колишній негативний життєвий досвід може бути використаний у позитивному плані. Таким чином, як справедливо відзначає Т. М. Титаренко, “адаптивні ресурси інтегруються в соціальний капітал людини, детермінують адаптаційну мобільність, визначають її місце в соціальній стратифікації, сприяючи привласненню і споживанню статусної ренти” [12, с. 256]. У такий спосіб життєві домагання стають соціально-психологічним механізмом самоздійснення особистості.

Висновки. Капіталізація сучасного суспільного життя суперечливим чином впливає на сім’ю. З одного боку, вона сприяє формуванню позитивного психосімейного капіталу, спонукає батьків інвестувати значні матеріальні й нематеріальні ресурси в освіту і виховання дітей, зміцнення їхнього здоров’я. З іншого боку, цей вплив на проблемні сім’ї є руйнівним з погляду суспільства, оскільки формує психосімейний і психоперсональний капітал кримінального характеру. Ядром деструктивного функціонування цих форм людського капіталу і самоствердження проблемної молоді є споживацький і вимагацький соціально-психологічні механізми.

Певній частині проблемної молоді вдається реалізувати свій особистий потенціал завдяки перетворенню вимагацького механізму в домагання і досягти завдяки цьому значних успіхів в особистісному самоздійсненні.

Література

1. Якубова Ю.М. Проблемні сім’ї: діти і батьки. – К.: УІСД, 1998.
2. Проблеми безглядності та безпритульності дітей в Україні: тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003. року. – К.: Держ. ін-т проблем сім’ї та молоді, 2004. – 232 с.
3. Інформаційно-аналітичні матеріали про виконання МВС завдань, визначених Програмою реалізації державної політики у сфері з не-

- законним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки. К.: МВС України. 2006. – 8 с.
4. *Мейжис І.* Соціальний капітал як предмет вивчення в соціальній психології // Соц. психологія. – 2006. – № 1 (15). – С. 27–42.
  5. *Бова А.* Соціальний капітал в Україні // Економічний часопис–ХХІ. – 2003. – № 5. – С. 16–26.
  6. *Демків О.* Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.
  7. *Беккер Г.* Человеческий капитал // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 11–12. – С. 10–15.
  8. *Тумусов Ф.* Плюсы и минусы цивилизационного кризиса. <http://www.ng.ru/ideas/2001-03-06/8plusnminus.html> 06.03.2001.
  9. *Гоголева А.В.* Адиктивное поведение и его профилактика: Учеб.-метод. пособие: 2-е изд., стер. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: Модек, 2003. – 240 с.
  10. *Стюарт Й., Джойнс В.* Основи ТА. Транзакційний аналіз. – К.: Фада ЛТД, 2002. – 393 с.
  11. Взгляд изнутри. Жизненные истории людей, живущих с ВИЧ/СПИД. – К., Бланк-Пресс 2002. – 48 с.
  12. *Титаренко Т.М.* Способи впливу життєвих домагань на самоздійснення особистості. Методологічні засади соціально-психологічного дослідження самоздійснення проблемної молоді // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методол. семінару АПН України 16 груд. 2004 р. / За ред. акад. С. Д. Максименка. – К.: Нора-прінт, 2005. – С. 256–261.

© Лазоренко Б.П.

Галина Бевз

**РЕАЛЬНЕ ДИТИНСТВО СУЧАСНИХ ДІТЕЙ
ЯК ДОСВІД ДИТИНСТВА ДОРОСЛИХ,
АБО ЯК ДОВГО МИ НОСИТИМЕМО
“КОНТАКТНІ ЛІНЗИ ТРАВМОВАНОГО ДИТИНСТВА”?**

Досліджуються настанови щодо дітей і дитинства у працівників системи захисту дитинства, тобто у людей, причетних до вирішення питань захисту дитинства на різних рівнях функціонування системи державної опіки над дітьми: дер-

жавному, управлінському та виконавчому. Доведено, що ставлення людини до дитинства сягає своїм корінням у досвід прабатьківської сім'ї. Наголошено, що за відсутності професійної підготовки в спеціалістів системи захисту дитинства це ставлення впливатиме на якісні характеристики виконання делегованих їм функцій (управління, планування і контролю, виконання і підтримки тощо).

Ключові слова: прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу (ДБСТ), громадські організації (ГО), замісна опіка над дітьми, дитинство, ставлення, досвід дитинства, соціальна політика, професійний підхід.

Исследуются установки относительно детей и детства у работников системы защиты детства, то есть у людей, имеющих отношение к решению вопросов защиты детства на разных уровнях функционирования системы государственной опеки над детьми: государственном, управленческом и исполнительском. Доказано, что отношение человека к детству уходит своими корнями в опыт прародительской семьи. Подчеркивается, что при отсутствии профессиональной подготовки у специалистов системы защиты детства это отношение будет влиять на качественные характеристики исполнения делегированных им полномочий (управления, планирования и контроля, исполнения и поддержки и пр.).

Ключевые слова: приемная семья, детский дом семейного типа (ДДСТ), общественные организации (ОО), замещающая опека над детьми, детство, отношение, опыт детства, социальная опека, профессиональный подход.

The article is devoted to investigation of installations concerning children and childhood of childhood protection system workers. These are the people who participate in decision-making concerning childhood protection issues at state, administrative and performing levels of functioning of state custody system. It is proved, that the person's attitude towards childhood comes from experience of forefather families. It is emphasized, that in case of absence of vocational training for experts of childhood protection system this attitude will influence qualitative characteristics of performance of the powers delegated to them. These powers include management, planning and control, performance and support and so on.

Key words: foster family, children's home of family type, public organizations, displacing custody above children, childhood, attitude, childhood experience, social custody, professional approach.

Проблема. Сучасна ситуація щодо стану дітей і дитинства в Україні примушує кожного громадянина замислитися: як могло статися, що діти залишилися без піклування батьків у країні, котра постійно декларує турботу про дітей, яка впродовж більш як 60 років не знала війни; у країні, де категорія “діти” задекларована як цінність, де завжди дбали про повне охоплення дітей освітою, де постійно діють державні програми підтримки дітей та сім’ї? Як могло статися, що наші діти виявилися незахищеними, опинилися поза відповідальністю батьків, держави і закону?

Діти, які проживають у сиротинцях, яких покинули в пологових будинках, діти, які жебракують на вокзалах, утримуються в притулках, сплять на смітниках, – усі вони потребують допомоги. І, природно, держава має перш за все потурбуватися саме про цих дітей. Проте викликає занепокоєння зосередженість уваги соціальної політики лише на окремих категоріях дітей, навіть якщо такими є діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування. А що чекає на інших дітей, якщо вони і надалі залишатимуться поза увагою державної політики і турбота про них буде прерогативою лише їхніх власних батьків? Тож питання визначення стратегії держави щодо дитинства і ставлення громадськості до дітей набули нині особливої гостроти й актуальності.

Мета статті: вивчення ставлення громадян до дітей і дитинства; аналіз сприймання означеної проблеми обраною категорією респондентів – працівниками системи захисту дитинства (на основі статистичних даних); дослідження причинно-наслідкових зв’язків особистісного сприймання ними сучасної ситуації щодо дітей і дитинства в Україні, їх впливу як уповноважених фахівців на виконання належних дій на підтримку та захист дітей.

Дослідження здійснювалося впродовж 2005–2006 років під час проведення семінарів, метою яких було започаткувати зміни в системі державної опіки над дітьми. Семінари проводилися у відповідних установах різних регіонів країни, у т. ч. в ЦППО АПН України (м. Київ). Основними методами дослідження слугували фокус-групи, складання асоціативного ряду, спостереження, інтерв’ю, анкетування та опитування. Дослідженням було охоплено 120 осіб, серед них: державних службовців – 40; представників громадських організацій, діяльність

яких спрямована на підтримку дітей, – 20 (з них 8 – представники релігійних організацій); спеціалістів (психологи, соціальні педагоги, спеціалісти з питань охорони дитинства) – 30; батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ) – 20; кандидатів у прийомні батьки – 20.

Проведене дослідження засвідчило складність поставленої проблеми, адже ставлення суспільства до дітей і дитинства охоплює різні психологічні категорії, як-то: соціальна перцепція й ціннісні орієнтації, настанови та досвід, особистість. Дана проблема стосується також сфери знань соціології і соціальної політики, що значно розширює спектр самого дослідження. Тож ми зосередили свої зусилля на проведенні *пілотного дослідження*, аби з'ясувати, як працівники системи захисту дитинства сприймають дітей загалом та як вони ставляться, власне, до дитинства.

Теоретичний аналіз наукових джерел виявив потребу в таких дослідженнях, що підтвердило актуальність вивчення даної проблематики. Наукові джерела висвітлюють в основному такі питання, як ставлення дорослих до власних дітей, що формується під впливом досвіду прабатьківської сім'ї (Х. Джайнот, Р. Кемпбелл, К. Хорні, Е. Едемільлер, Е. Шефер); прийняття власних рішень (Р. Кеган); побудова сімейної історії (М. Боуен, В. де Гольжак, В. Тоумен). Ці проблеми ми розглядаємо в контексті історичної ситуації – тих соціальних змін, яких зазнає конкретна сфера діяльності і задіяні в ній працівники. Спираючись на наукові надбання, ми зробили перші спроби вивчення узагальненого ставлення суспільства до дитини і дитинства.

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що діти викликають у всіх респондентів переважно позитивні емоційні реакції, як-то: радість, відчуття щастя, сміх, енергію тощо. А ті емоційні асоціації, які мали негативний відтінок, перш за все вказували на особливості сприймання батьками індивідуальних проявів дітей, які “приносять” дорослим одночасно і клопіт, і радість, як-то: дитина – “вередуля”, “голосиста крикуля”, “єгоза”, “пронира”. “нишпірка”, “шкода наша”, “біда наша”. Отже, виокремлений емоційно наповнений ряд асоціацій свідчить про те, що, незважаючи на труднощі, “діти” є бажаними в кожній сім'ї, адже вони емоційно насичують її життя. Такі твердження висловлювали всі респонденти незалежно від того, чи мали вони власних дітей, чи ні. “Діти – це енергія нашого життя: хоч вони і

здають інколи нам страждань і горя, проте в більшості випадків, ми відчуваємо радість навіть від їхньої присутності”, – так висловилася одна з респонденток.

Наступний за значущістю асоціативний ряд привертає увагу до вразливості дитини, її беззахисності та потреби в опіці. Цей асоціативний ряд особливо яскраво проявився у відповідях працівників громадських організацій (ГО), досить виразно – у висловлюваннях спеціалістів, не так очевидно – в уявленнях кандидатів у прийомні батьки, і, нарешті, останніми в цьому переліку були працівники сфери державного управління. Згідно з асоціаціями представників ГО, дитина – це “чистий аркуш”, вона беззахисна, довірлива, наївна, неспроможна спрогнозувати наслідки своїх учинків, а тому потребує допомоги, уваги й підтримки. Слід відмітити, що означений ряд зовсім не проявився в асоціаціях батьків-вихователів (!).

Батьки-вихователі, натомість зробили акцент на асоціаціях образу дитини з явищами природи (“сонечко”, “рибонька” тощо). Враховуючи, що асоціативний ряд батьків-вихователів зовсім не містить висловів про вразливість дітей, можна висунути припущення, що практика батьків-вихователів виказує існування специфічних труднощів, які приховуються за ознаками вразливості дітей і потребують не емоційного відгуку, а професійної роботи, спрямованої на корекцію їх розвитку й стану здоров’я. Висунуту гіпотезу підтвердили результати проведених фокус-груп. Батьки-вихователі відмітили, що діти, які приходять в їхні сім’ї тихенькими, боязливими, хворобливими, такими, що потребують особливої турботи, у подальшому можуть виявити себе дуже агресивно, а з часом їхні поступливість і невибагливість можуть відбитися в протилежних, несподіваних рисах характеру. Можна припустити, що сприймання дітей батьками-вихователями спирається на реалістично-прагматичні засади, які, проте, чомусь, відкрито не було висловлено, тобто вони залишилися прихованими, можливо, за тим самим асоціативним рядом явищ природи.

Образ дитини як асоціативний ряд було зафіксовано лише в батьків-вихователів і кандидатів у прийомні батьки. Саме його було описано засобами алегорії, в основі яких лежать явища природи, що асоціюються з такими характеристиками дитини, як “відкритість-закритість”, “недоступність-доступність”, “то-

вариськість-відлюдькуватість”. Наведемо деякі асоціації, названі респондентами: “їжачок”, “раннє сонечко”, “курчатко”, “вітер невгамовний”, “бурундучок”, “квасолинка – де кинь, там і виросте”, “сонячний промінчик” тощо. Встановлений факт можна пояснити тим, що ця категорія респондентів налаштована на прийняття в лоно своєї сім’ї будь-якої дитини, що потребує захисту. У таких асоціаціях можна простежити роздуми дорослих про дитину (реальну та уявну), мрії та очікування щодо її поведінки в новому сімейному оточенні: чи буде “колюча, як їжачок” чи “лагідна, як кішечка” тощо. Щодо алегоричного характеру асоціацій батьків-вихователів ДБСТ, то цей феномен можна розглядати як захисну реакцію на ті труднощі, які, згідно з науковими дослідженнями, властиві ситуаціям замісної опіки над дітьми [1–3]. Проте висунуте нами припущення не слід сприймати однозначно – воно ще потребує додаткового обґрунтування.

Червоною ниткою через відповіді всіх категорій респондентів проходять асоціації, які підкреслюють значення наступності й пошанування поколінь. У межах цього асоціативного ряду можна спостерегти різні відтінки відповідно до належності респондентів до певної категорії випробуваних. Кожна категорія виявляє власне розуміння проблеми наступності й пошанування поколінь, оформляючи його за допомогою таких ключових слів:

- працівники сфери державного управління: відтворення населення, майбутнє;
- спеціалісти: надія, здобуток, гордість;
- представники ГО: продовження роду, майбутнє країни;
- батьки-вихователі: результати праці, мій внесок;
- кандидати в прийомні батьки: особистісне зростання, відкриття нового.

Ключові слова вказують на різні позиції респондентів й окреслюють перспективний ракурс щодо ситуації дитинства: від узагальненого, державного погляду до особистісного, індивідуального; від актуальних власних надбань до прогнозів на майбутнє.

Цікаві результати отримано завдяки асоціативному ряду, який можна пов’язати з потребами вікового розвитку дитини. Наводимо ключові слова у висловлюваннях респондентів:

- працівники сфери державного управління: забезпечення, іграшки, період життя людини;
- спеціалісти: генетика, зміни, гра, іграшки;

- представники ГО: ігри;
- батьки-вихователі: губка;
- кандидати в прийомні батьки: маленька особистість.

Обговорюючи результати цього асоціативного ряду, більшість респондентів дивувалася невеликому обсягові асоціацій “вікового” аспекту: “це і так усім зрозуміло”, “що ще тут можна додати”, “розвиток – цим усе сказано”. Слід відмітити, що наукові дослідження і практика засвідчують різноманітність проявів, пов’язаних з віковими потребами розвитку дітей, особливостями стану їхнього здоров’я, що інколи обмежує можливості дитячого розвитку і потребує спеціальних впливів задля того, щоб дитина зростала самодостатньою [4; 5]. Видається, однак, дивним, що в асоціативному ряді респондентів немає назв, які б детально характеризували особливості процесу розвитку й зростання дітей. Асоціативний ряд щодо потреб вікового розвитку дитини був занадто узагальненим, що може свідчити про спрощене сприймання респондентами вікових потреб дітей та особливостей процесу їхньої соціалізації.

Усі групи респондентів відмітили, що ростити й плекати дітей – нелегка справа, вимагає багато зусиль і затрат. Цікаво, що в кожній групі було відмічено свої аспекти цього процесу:

- працівники сфери державного управління: взаєморозуміння;
- спеціалісти: право, послуги, втома, відповідальність;
- представники ГО: час, відповідальність, додаткові затрати;
- батьки-вихователі: не дали відповіді;
- кандидати в прийомні батьки: морока, екстремальна праця.

Розглянуті вище напрями певним чином співвідносяться з етапами становлення системи захисту дитинства, що передбачає наявність правової основи, встановлення міри відповідальності кожного його учасника, визначення рівня забезпечення всіх напрямів діяльності (організаційного, соціального, інформаційного, фінансового, наукового, методичного, кадрового, правового), налагодження командної роботи та досягнення взаєморозуміння, врахування можливих збитків, адже робота з дітьми, які зазнали деприваційних впливів, сповнена непередбачуваного (тобто є екстремальною) [4; 6; 7].

На основі міркувань і висловлювань респондентів вимальовується цілісна картина процедури захисту дитини, проте розрізнене виконання перерахованих складових ускладнює да-

ний процес. Можливо, про наявні труднощі і свідчить “мовчання” безпосередніх виконавців замісної опіки – батьків-вихователів: саме вони стикаються на практиці з негараздами, коли йдеться про спрямованість та узгодженість дій усіх структурних підрозділів виконавчої влади щодо захисту законних прав та інтересів дітей, влаштованих до прийомних сімей [3].

У ході дослідження виявлено також певні тенденції, які не мають масового прояву у вибірці, проте вказують на можливі перспективні напрями дальшого розвитку системи захисту дитинства, що важливо враховувати при аналізі. Наведемо деякі з них:

- переживання ситуації травмованості дитини: милосердя, співчуття, жаль (спеціалісти з питань охорони дитинства);
- вказівки на умови забезпечення розвитку дитини: суспільство, освіта, сім'я, країна (працівники ГО та спеціалісти);
- поняття надреальності: створіння боже, ангел, досконалість любові (кандидати в прийомні батьки);
- вказівка на господарську діяльність: моя господиня (батьки-вихователі);
- означення найвищого ступеня досягнень дітей: чемпіон, красуня тощо.

Окреслені вище тенденції свідчать, на нашу думку, про те, що в певних ситуаціях (зокрема в разі перевантаження), можуть розвиватися компенсаторні прояви: йдеться про домінування релігійного мислення, застосування дитячої праці та ескалацію досягнень дітей без врахування їхніх потреб, емоційне вигорання учасників процесу. Засобом протидії розвиткові зазначених тенденцій можуть стати здорові орієнтири соціальної політики країни, правове регулювання системи захисту дитинства та професіоналізм її учасників.

Дослідження переконливо засвідчило, що *дії дорослих незалежно від сфери їхньої діяльності в системі захисту дитинства зазнають суттєвого впливу особистісних настанов, які сягають корінням у досвід власного дитинства*: “Я не можу їхати в інтернат без цукерок. Там – діти. Я теж була дитиною і пам’ятаю, як мені хотілося цукерок”; або: “Я вважаю, що соціальні програми для дітей, де є спілкування з природою, мають бути пріоритетними. Мене дід навчив любити природу”.

Дорослі, як засвідчило дослідження, при вирішенні питань щодо потреб сучасних дітей виказують орієнтованість не на профе-

сійні знання, а на власні настанови щодо дітей і дитинства. У сформованих під впливом власного дитинства настановах дорослих щодо ставлення до дітей означилися три такі альтернативи:

1) повторення батьківського сценарію ставлення до дітей: “У мене було гарне дитинства, нехай і в наших дітей воно буде таким”, “Мати в нашій сім’ї була терпеливою. Проте якщо вона ображалася на когось, це було найбільшим покаранням. Ми тоді все робили, щоб мама на нас не ображалася. Я теж так виховую своїх дітей”;

2) побудова антисценарію: “Мене били, я ж ніколи не буду бити своїх дітей”, “Мене мати ввечері виганяла на вулицю, я ж ніколи не буду вирішувати власні проблеми за рахунок дитини”, “Я пам’ятаю сльози сусідської дитини. З тих пір я не можу чути дитячий плач. Я все буду робити, аби діти в нашій країні ніколи не плакали”;

3) раціоналізація дитячих спогадів: “Мене били, проте я ж виріс – і все пішло на користь”, що також має підґрунтя в приказках, як-то: “Учи дитину (інколи при цьому мають на увазі фізичні покарання), поки впоперек лавки лежить” і т. ін.

Предметом нашого інтересу стала також сила впливу дитячих настанов, отриманих респондентами в батьківських родин, на їхнє нинішнє ставлення до дітей (рис. 1).

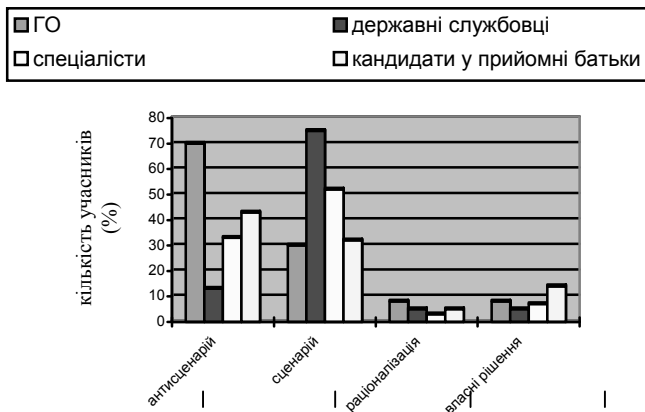

Рис. 1. Перенесення досвіду власного дитинства в актуальну ситуацію

Прикро, однак лише 10 % опитаних висловили думку, що вони будуть уважними до потреб своїх дітей і способів їх задоволення. Як нам видається, ця група респондентів вільна від домінуючих упереджень щодо дітей і тим самим здатна “бачити” актуальні потреби їх вікового розвитку. На підтвердження такого висновку кожний може звернутися до досвіду свого дитинства, провівши своєрідний самоаналіз: як я поведуся у власній сім’ї і на своїй роботі щодо дітей (зіставивши свої дії із вчинками своїх батьків у подібних ситуаціях, з’ясувавши, яким чином усе ж таки приймаються рішення).

Аналіз результатів дослідження показав, що ми, нарешті, маємо поставити питання про **усвідомлений вибір власної поведінки щодо дитини**, а в ситуації виконання функцій уповноваженої особи з питань захисту дитинства – про **професійну підготовку** зазначеної категорії працівників.

Слід відмітити, що дотепер у нашій країні не здійснюється професійна підготовка спеціалістів для сфери захисту дитинства. Оцінка потреб дитини в сім’ї, місця найкращого влаштування дитини, доступність кваліфікованої підтримки для сімей замісної опіки є головними складовими системи захисту дитинства та інституту замісної опіки над дитиною, який тільки починає формуватися в Україні. На цей час вилучення дітей із прийомної сім’ї в разі загрозливої для них ситуації, їх влаштування в державну систему опіки здійснюється не за інтегративними показниками оцінки, а лише з позиції задовільності матеріально-соціальних умов і згідно з власними настановами уповноважених осіб.

У результаті проведеного пілотного дослідження зроблено такі **висновки**. Найчастіше ставлення дорослих до дітей і дитинства зумовлено їхніми настановами, що сягають своїм корінням у досвід прабатьківської сім’ї, та узгоджується з їхньою соціальною позицією. Працюючи з дітьми, респонденти часто – навіть не усвідомлюючи того – послуговуються своїми “родовими” настановами щодо дітей.

Виокремлено три альтернативи перенесення досвіду власного дитинства в актуальну ситуацію: повторення батьківського сценарію, створення антисценарію та раціоналізація отриманого травматичного досвіду. Дослідження засвідчило, що лише власні усвідомлені рішення спроможні відкрити особистості доступ до реального сприймання власного дитинства та актуа-

льних потреб сучасних дітей. Правові аспекти і професійна підготовка є важливими чинниками об'єктивізації процесу захисту дитинства, проте при вирішенні питань захисту дитинства вони, на жаль, ще не завжди належним чином беруться до уваги.

Потреби вікового розвитку та соціалізації дітей сприймаються респондентами узагальнено, без належної диференціації, що само по собі перешкоджає формуванню в них усвідомленої мотивації до набуття додаткових знань у сфері своєї діяльності. Дослідження засвідчило, що створення в країні системи захисту дитинства та інституту замісної опіки потребує утвердження верховенства закону і права та започаткування професійної підготовки всіх працівників цієї важливої сфери, що упереджувало б будь-які маніпулятивні дії з боку учасників процесу й стверджувало здорові тенденції у сфері діяльності, пов'язаній із захистом дитинства, підтримкою сімей замісної опіки.

Література

1. Бевз Г.М. Сім'ї заміщувальної опіки: соціально-психологічні аспекти // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 9 (12). – С. 104–115.
2. Бевз Г.М. Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05. – К., 2001. – 281 с.
3. Бевз Г.М. Тарусова Л.І. Соціальна політика держави в інтересах дитини: аналіз і концептуальна модель розбудови // Післядипломна освіта в Україні: Міжгалуз. наук.-метод. журн. – 2005. – № 2 – К., 2005. – С. 16–22.
4. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка: Навч.-метод. посібник: У 2 кн. – К.: Міленіум, 2005. – 286 с.
5. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
6. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984. – 334 с.
7. Приймона сім'я: методика створення та соціального супроводу: Наук.-метод. посібник / Г. М. Бевз, В. А. Кузьмінський, О. І. Нескучасва та ін. – К.: Центр стратег. підтримки, 2003. – 92 с.

© Бевз Г.М.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ НАСИЛИЕ В СУПРУЖЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ: ГЕНДЕРНЫЕ И КРОССКУЛЬТУРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ

Висвітлено феномен психологічного насильства в сім'ї як причину неавтентичних подружніх стосунків, зокрема орієнтації подружжя на використання насильницьких форм комунікації. Наведено найбільш поширені визначення поняття “психологічне насильство”, розглянуто методи діагностування рівня і структури психологічного насильства, його характеристики в гендерному і кроскультурному аспектах.

Ключові слова: психологічне насильство, подружні стосунки, гендерні відмінності, кроскультурні відмінності.

Освещен феномен психологического насилия в семье как причина неаутентичных супружеских отношений, в частности ориентации супругов на использование насильственных форм коммуникации. Приведены наиболее распространенные определения понятия “психологическое насилие”, рассмотрены методы диагностики уровня и структуры психологического насилия, его характеристики в гендерном и кроскультурном аспектах.

Ключевые слова: психологическое насилие, супружеские отношения, гендерные различия, кроскультурные различия.

The author considers psychological violence in family as the reason of non-authentic matrimonial relations, such as orientation of spouses on useage of violent forms of communications. The most widespread definitions of concept “ psychological violence ” are provided in the article. Methods of diagnostics of level and structure of psychological violence, and its characteristic in gender and crosscultural aspects are considered.

Key words: psychological violence, matrimonial relations, gender differences, crosscultural differencies.

Проблема. Эмоциональное состояние супругов является одним из основных индикаторов микроклимата семьи, ее психологического здоровья. Считается, что оно зависит от целого ряда факторов: конфликтности супругов, толерантности партнеров друг к другу, уважения индивидуальности, степени самостоятельности, независимости и открытости общения каждого, которые и обеспечивают аутентичность поведения супругов в браке

ных отношениях. Вместе с тем существуют и неаутентичные взаимоотношения, к которым многие авторы относят ориентацию супругов на использование насильственных форм коммуникации. Чаще всего описываются феномен, механизмы и последствия применения сексуального и физического насилия, меньше внимания уделяется, к сожалению, проблеме психологического насилия в семье. Недостаточная изученность данной проблемы, социальная затребованность результатов исследований в этой отрасли психологических знаний объясняют наш интерес к рассматриваемой тематике.

Цель статьи: изучить особенности, распространенность, механизмы и последствия проявления психологического насилия в супружеских отношениях, определить его гендерные и кросскультурные различия.

Несмотря на то, что первые публикации, затрагивающие проблему насилия в семье, появились более двадцати лет назад, продолжают существовать разногласия относительно определения самого понятия “насилие”. Хотя большинство психологов соглашается, что насилие чаще всего проявляется в трех общих формах (физическое, сексуальное и психологическое), тем не менее до настоящего времени не существует единого мнения относительно того, какие квалификационные параметры (действия) точно описывают тот или иной феномен насилия [1–4].

В целом **насилие** можно определить как образец агрессивного оскорбительного поведения, которое включает применение или угрозу применения насилия и запугивания с целью получения власти и контроля над другим человеком. Исходя из этого, в самом общем виде можно утверждать, что:

- физическое насилие – это любые действия с причинением намеренного физического (телесного) ущерба другому человеку;
- сексуальное насилие – это любые действия, вынуждающие партнера выполнять сексуальные действия против его желания;
- психологическое насилие – это любые действия с намерением унижить, оскорбить и/или нарушить психическое равновесие другого человека.

Психологическое насилие – это наиболее распространенная форма насилия. Вместе с тем в отличие от других форм насилия о нем говорят меньше всего. Отчасти причина такого умалчивания состоит в том, что многие формы коммуникации, которые оцениваются как нормальные и допустимые, в действительности наносят ущерб. Многие люди, возможно, даже не

знают, что они являются жертвами психологического насилия. Кроме того, психологическое насилие не является таким жестоким или травматическим, хотя его результаты также весьма ощутимы.

Анализ литературы [5–10] показал, что не существует общепринятого определения психологического насилия. В отличие от физического или сексуального насилия, где единичный инцидент конституирует насилие, психологическое насилие определяется серией инцидентов, или паттерном поведения, которые проявляются в течение некоторого времени. Исходя из имеющихся данных, психологическое насилие – это серия повторяющихся инцидентов (преднамеренных или нет), в которых человека оскорбляют, изолируют, принижают, унижают, контролируют или угрожают ему.

Как и многие другие формы насилия, проявляющиеся в отношениях, психологическое насилие базируется на власти и контроле [11]. Вместе с тем такое понимание этого феномена является довольно общим и широким. Чаще всего к психологическому насилию относят все модели поведения, которые можно квалифицировать как дезадаптивные и дисфункциональные, но никак не собственно насильственные.

Существует по крайней мере две точки зрения на толкование феномена психологического насилия. Первая – *социополитическая* – с научной позиции и по нашему мнению, не совсем удачная, поскольку представляет проблему психологического насилия как проблему эксплуатации человека человеком и нарушения равновесия сил между партнерами по взаимодействию. При таком подходе главная цель психологического насилия интерпретируется как стремление к получению и поддержанию возможности контроля и власти, а не как результат психологических нарушений личности и системы взаимоотношений. В частности, с позиций правозащитных организаций любое воспитательное воздействие родителя по отношению к ребенку можно трактовать как психологическое насилие. Или, к примеру, позиция профеминисток, которые концентрируются на сексистских, женофобских установках мужчин-насильников, а также на их стремлении девальвировать женщину и утвердить привилегированность мужского положения в обществе.

Психологический подход предполагает перемещение акцента, во-первых, на психологические последствия насилия, в частности наличие глубоких негативных эмоциональных переживаний и психологической травмы, возникающей в результате депривации

или фрустрации потребности в безопасности, во-вторых, более четкое разграничение черт насильника и ненасильника, насильника и его жертвы, исходя из определенных психологических характеристик личности, а в-третьих, дифференцирование факторов социального окружения. Кроме того, психологический подход допускает и более широкий спектр объяснения причин возникновения психологического насилия как с точки зрения влияния личностных, так и ситуативных детерминант.

Анализ литературы по обсуждаемой проблеме показывает, что большинство авторов [8–10; 12–14] сходятся во мнении, что психологическое насилие включает в себя по меньшей мере двенадцать категорий взаимодействия насильника и жертвы:

- угрозы физическому здоровью;
- намеренное искажение восприятия реальности;
- изоляция, ограничение или монополизация информации, физической и социальной активности;
- обращение (отношение) к партнеру как к низшему существу, оскорбление/деградация;
- вербальная агрессия/критика;
- ревность/подозрение;
- запугивание и/или преследование;
- использование мужского (женского) привилегированного положения в семье;
- экономическое насилие;
- контроль за поведением и личностным развитием;
- эмоциональные и/или сексуальные ограничения/шантаж;
- ограничение ролевых ожиданий.

Если обобщить все вышеизложенное, то **паттерн психологического насилия** можно описать как террор и запугивание человека; принуждение делать что-либо; помещение или угроза поместить человека в опасные для жизни условия; отказ замечать присутствие человека, признавать его значимость и достоинство; коммуникация с целью демонстрации его бесполезности; обесценивание его мыслей, чувств и поступков; оскорбление, издевательство, обращение только по кличке, передразнивание, инфантилизация; физическое заточение; запрет на нормальные контакты с другими, ограничение свободы человека; развращение; эмоциональная холодность.

Психологическое насилие часто сопровождается другими формами насилия, но может выступать и как самостоятельная форма.

Исследования показывают, что жертвами эмоционального насилия, как правило, становятся дети и женщины, а также самые незащищенные слои общества. Когда рассматриваются партнерские или супружеские отношения, то чаще всего в качестве насильника выступает мужчина (муж), а в качестве жертвы – женщина (жена). Вместе с тем, если учесть сложность и многогранность взаимоотношений в семье, можно предположить, что не только женщины являются жертвами психологического насилия, но и мужчины. Хотя и следует признать, что это явление, наверно, является менее распространенным, так как входит в противоречие с культурными традициями многих семей.

С целью проверки выдвинутых предположений было проведено исследование распространенности и структуры психологического насилия в супружеских отношениях. В исследовании приняли участие 110 мужчин и 127 женщин, проживающих на территории Беларуси и Латвии. Среди испытуемых – люди разных национальностей, уровня образования, с разным стажем супружеской жизни, количеством детей.

Для диагностики уровня психологического насилия использовался опросник Д. Дж. Сонкина [15], который включающий описание этого феномена. Сонкин разделяет диагностические критерии на три большие категории:

- 1) **категория А.** Высокий риск психологической травмы – преступное поведение;
- 2) **категория В.** Умеренный риск психологической травмы – запугивающее поведение;
- 3) **категория С.** Низкий риск психологической травмы – дисфункциональное поведение.

Респондентам предлагалась следующая инструкция: “В любой семье в отношениях супругов случаются разногласия. И в каждой семье они разрешаются по-разному. Ответьте, пожалуйста, на вопрос: *Как часто в поведении Вашей жены (Вашего мужа) наблюдались перечисленные ниже действия и поступки?*”.

Опрос проводился анонимно. Для оценки по 5-балльной шкале предлагались 17 форм психологического насилия.

В результате проведенного исследования были получены данные о распространенности психологического насилия в семье, когда в качестве жертвы выступали и один, и другой супруг (табл.). Установлено, что психологическое насилие в супружеских отношениях присутствует, но не в таких катастрофических масштабах, как этого можно было бы ожидать. В частности,

Распространенность психологического насилия в семьях (%)

Марк.	Показатель	Никогда		Однажды		Изредка		Неоднократно		Множественно	
		М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж
A1	Угрозы причинить повреждения или сильно избить	90,9	80,3	5,5	9,4	2,7	6,3	0,9	2,4		1,6
A2	Угрозы оружием	99,1	80,3	0,9	9,4		6,3	–	2,4	–	1,6
A3	Угрозы убийства супруга, членов семьи, других людей или самого себя и терроризирование этим	94,5	88,2	3,6	7,1	1,8	3,1	–	1,6	–	–
A4	Преследование, приставание в агрессивной и высокомерной манере	84,5	79,5	9,1	9,4	5,5	7,1	0,9	3,1	–	0,8
B1	Угрозы изоляции	74,5	78,0	11,8	6,3	10,0	11,8	1,8	3,1	1,8	0,8
B2	Действия, приводящие к нервному и физическому истощению	68,2	59,1	11,8	11,8	17,3	22,0	0,9	5,5	1,8	1,6
B3	Чрезмерное контролирование	58,2	56,7	9,1	8,7	26,4	21,3	2,7	8,7	3,6	4,7
B4	Словесные унижения, оскорбления, обзывания, отрицание прав и непризнание авторитета и ценности	50,9	36,2	16,4	19,7	25,5	30,7	5,5	7,9	1,8	5,5

Продолжение таблицы

Марк.	Показатель	Никогда		Однажды		Изредка		Неоднократно		Многokратно	
		М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж
В5	Принуждение к употреблению или поощрение употребления алкоголя, наркотиков или других лекарственных и химических препаратов	92,7	86,6	2,7	3,1	3,6	7,9	0,9	1,6	–	0,8
В6	Использование запугивания	79,1	59,8	10,9	10,2	9,1	22,8	0,9	6,3	–	0,8
С1	Использование привилегированного положения	72,7	44,9	8,2	11,0	17,3	26,0	1,8	11,8	–	6,3
С2	Использование детей как аргумента в споре	64,5	56,7	15,5	9,4	17,3	20,5	1,8	11,8	0,9	1,6
С3	Обесценивание, игнорирование, отказы и обвинения	80,9	58,3	10,0	10,2	8,2	22,8	0,9	6,3	–	2,4
С4	Искажение осознания реальности	77,3	67,7	8,2	11,0	11,8	15,0	1,8	4,7	0,9	1,6
С5	Отказ в положительном подкреплении	47,3	38,6	13,6	7,9	32,7	25,2	5,5	22,0	0,9	6,3
С6	Угроза нефизического наказания за несоблюдение требований, дистанцирование	44,5	45,7	19,1	7,1	31,8	33,1	3,6	11,0	0,9	3,1
С7	Эпизодическая снисходительность	48,2	32,3	17,3	4,7	28,2	37,0	4,5	21,3	1,8	4,7

никогда не подвергались психологическому насилию 72,2 % мужей и 61,7 % жен. Вместе с тем жертвами данного вида насилия, то есть теми, кто ему подвергался неоднократно и многократно, являются 1,4 % мужей и 5,7 % жен. Следовательно, жены в семье подвергаются психологическому насилию примерно в четыре раза чаще, чем мужья. Справедливости ради следует отметить, что эти данные в основном получены по городской выборке. Вполне возможно, что в небольших городках и деревнях это соотношение будет несколько иным.

Более детальный анализ данных и их обобщение позволяют установить соотношение различных форм психологического насилия в супружеских отношениях среди мужчин и женщин. Как и ожидалось, общий индекс психологического насилия и индексы по категориям у женщин выше, чем у мужчин ($p \leq 0,05$). Это свидетельствует о том, что жены в семье чаще подвергаются психологическому насилию со стороны мужей, чем мужья со стороны жен. Как, впрочем, характерно и то, что мужья в большей степени используют в своих взаимоотношениях с супругами психологическое насилие, чем жены. Эта закономерность распространяется и на все категории психологического насилия.

Анализ общей структуры психологического насилия в супружеских отношениях показывает (рис. 1), что наиболее распространены видами психологического насилия вне зависимости от пола супругов являются угроза нефизического наказания за несоблюдение требований, дистанцирование; словесные унижения, оскорбления, обзывания, отрицание прав и непризнание авторитета и ценности другого супруга; отказ в положительном подкреплении, эпизодическая снисходительность.

Вместе с тем было установлено, что мужья чаще “страдают” от чрезмерного контролирования со стороны своих жен, что проявляется в ревности; потребности знать, где супруг находится все время и с кем; обвинениях в том, что он проводит время с друзьями, стремлении посмотреть на этих людей или познакомиться с ними; слежке; управлении финансами таким образом, чтобы сделать супруга полностью зависимым и др. Жены, в свою очередь, больше “страдают” от использования мужьями собственного привилегированного положения, что проявляется в требованиях подобострастия, отношении к супруге как к прислуге; сохранении за собой последнего “мужского” слова, следовании традиционной полоролевой позиции в пределах семьи, четком разделении ролей мужчины и женщины.

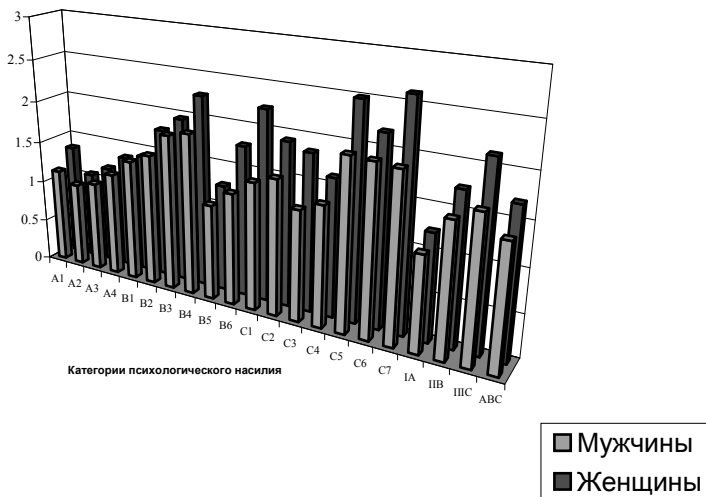

Рис. 1. Соотношение различных категорий психологического насилия в зависимости от пола супругов

Кроме того, жены в большей мере со стороны мужей подвержены угрозам причинения физических повреждений или избиения, запугиваниям, обесцениванию, игнорированию, обвинениям. Они чаще сталкиваются со случаями использования мужьями детей в качестве аргумента в споре.

Наряду с общими тенденциями были обнаружены различия в проявлениях психологического насилия в супружеских отношениях в семьях, проживающих в разных регионах (рис. 2; 3).

Так, в латышских семьях жены в большей степени подвержены психологическому насилию со стороны мужей, особенно по таким категориям, как использование привилегированного положения; эпизодическая снисходительность; угрозы причинить повреждения или сильно избить; угрозы убийства супруга, членов семьи, других людей или самого себя и терроризирование этим; обесценивание, игнорирование, отказы и обвинения.

В белорусских семьях женщины подвергаются насилию со стороны мужей по значительно большему количеству категорий психологического насилия. В основном это действия, приводящие к нервному и физическому истощению; чрезмерное

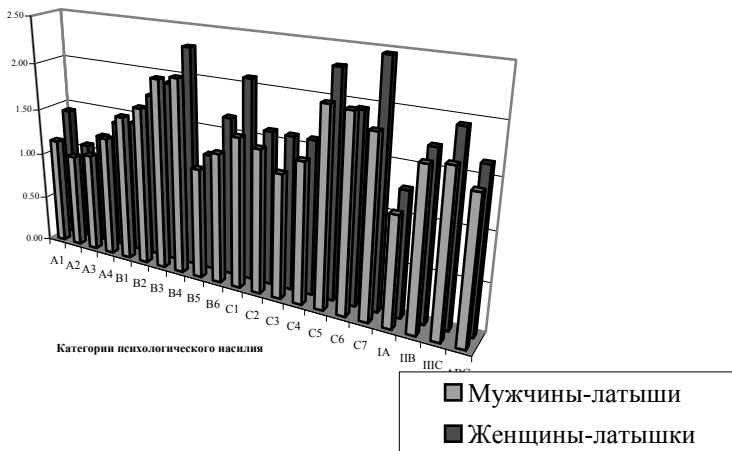

Рис. 2. Соотношение различных категорий психологического насилия в латышских семьях в зависимости от пола супругов

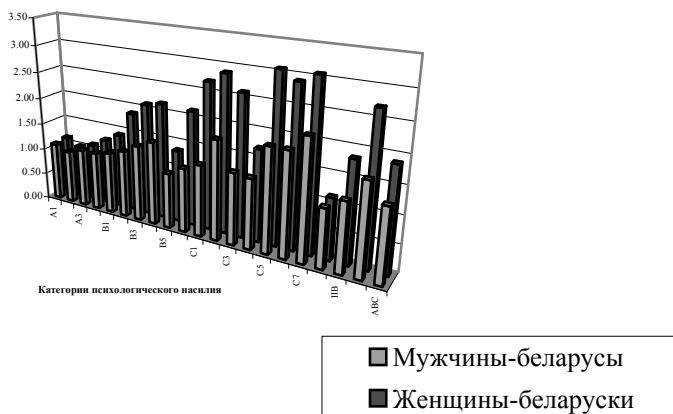

Рис. 3. Соотношение различных категорий психологического насилия в белорусских семьях в зависимости от пола супругов

контролирование; использование запугивания; использование привилегированного положения; использование детей как аргумента в споре; обесценивание, игнорирование, отказы и обвинения; отказ в положительном подкреплении; угроза нефизическо-

го наказания за несоблюдение требований, дистанцирование; эпизодическая снисходительность и другие.

Таким образом, изучение гендерного и территориально-го аспектов психологического насилия показало, что женщины в большей степени склонны к использованию психологического насилия с целью получения контроля и власти, в то время как мужчины больше склонны использовать физическое запугивание, агрессию и жестокость.

Кросскультурное исследование распространенности психологического насилия в супружеских отношениях латышских и белорусских семей также выявило целый ряд интересных закономерностей. В частности, было установлено (рис. 4), что мужья в латышских семьях чаще, чем мужья в белорусских становятся жертвами запугивающего поведения со стороны жен ($p \leq 0,001$). Значимые различия обнаружены по таким категориям психологического насилия, как чрезмерное контролирование ($p \leq 0,001$); угрозы изоляции; действия, приводящие к нервному и физическому истощению; словесные унижения, оскорбления, обзывания, отрицание прав и непризнание авторитета и ценности ($p \leq 0,05$). Вместе с тем, как считают мужчины, жены в белорусских семьях чаще используют детей в качестве аргумента в споре со своими мужьями ($p \leq 0,05$).

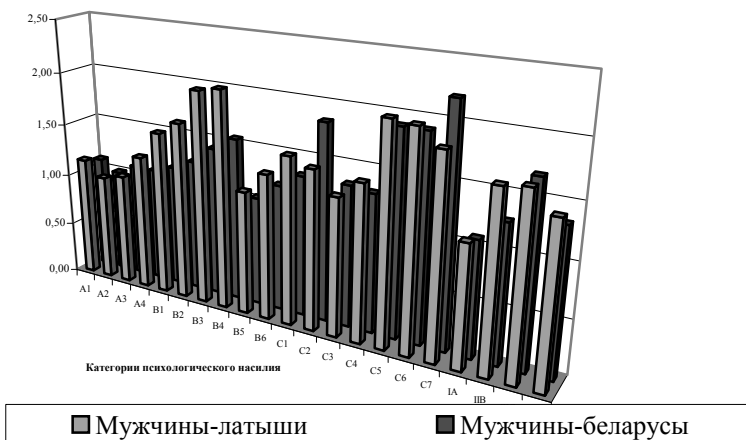

Рис. 4. Соотношение различных категорий психологического насилия по отношению к мужьям в латышских и белорусских семьях

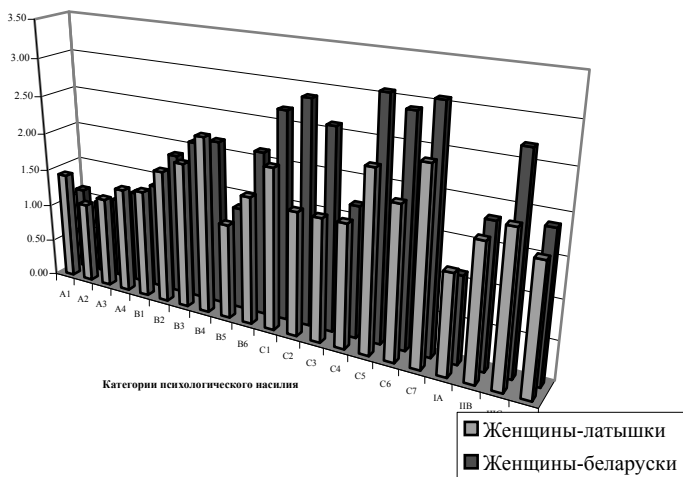
Таким образом, латышские мужья страдают от таких проявлений психологического насилия, как патологическая ревность супруги; чрезмерная потребность знать, где супруг находится все время и с кем; обвинения в том, что он проводит время с другими людьми; стремление посмотреть на этих людей или познакомиться с ними; слежка, стремление сделать супруга полностью зависимым; запрет на встречи и общение с друзьями или членами родительской семьи; принуждение оставаться дома или запрет покидать дом без сопровождения жены; лишение возможности заснуть, поднятие с постели для выяснения отношений; принуждение делать работу по дому; создание помех нормальному отдыху и лишение личного времени; вербальная агрессия и пр.

Несколько иной взгляд на психологическое насилие в супружеских отношениях имеют латышские и белорусские женщины. Так, было обнаружено, что в целом индекс психологического насилия, которому подвергаются женщины-беларуски, значительно выше, чем женщины в латышских семьях ($p \leq 0,05$), особенно по категории “дисфункциональное поведение” ($p \leq 0,001$).

Наиболее существенные различия обнаружены (рис. 5) по таким категориям, как использование детей как аргумента в споре; обесценивание, игнорирование, отказы и обвинения; отказ в положительном подкреплении; угроза нефизического наказания за несоблюдение требований, дистанцирование ($p \leq 0,001$); использование запугивания; использование привилегированного положения; эпизодическая снисходительность ($p \leq 0,05$).

Таким образом, белорусские женщины в большей мере, чем латышские, становятся жертвами манипулирования со стороны мужей ребенком, легкомысленного их отношения и оправдания насилия, эмоциональной холодности, отказов в похвале, комплиментах, ласковых словах и сексуальной близости, а также агрессивного поведения, требований подобоострастия, отношения к супруге как к прислуге, подчеркивания доминантности мужчины в доме, неустойчивого поведения типа “то любовь, то ненависть”.

Использование психологического насилия может иметь для его жертвы самые серьезные последствия. На самом деле, многие люди, пережившие физическое или сексуальное насилие,

Рис. 5. Соотношение различных категорий психологического насилия по отношению к женам в латышских и белорусских семьях

лие, отмечали, что психологическое насилие зачастую было более разрушительным и имело более долгосрочные эффекты. Это связано с тем, что климат неуважения человеческих чувств, когда человек находится в поле постоянной или частой критики, когда на него кричат или его игнорируют, оказывает глубокое и сильное влияние, атакуя образ Я и самооценку личности.

Выводы. Психологическое насилие как наиболее распространенная форма насилия хоть и не является таким жестоким или травматическим, как другие формы насилия, однако в действительности наносит личности огромный ущерб, а его последствия весьма ощутимы. Психологическое насилие, если оно реализуется достаточно часто, обычно интернализуется жертвой и заставляет ее чувствовать страх, собственную незначительность, нестойкость, недоверчивость, эмоциональную зависимость и непривлекательность, как будто бы этот человек настолько плох, что заслуживает только наказания и порицания. Впоследствии это может привести к формированию у человека, постоянно подвергающегося психологическому насилию, “психологии жертвы”.

Литература

1. *Фурманов И. А.* Насилие над детьми: сходство и различия психологических последствий // Теоретические и прикладные аспекты кризисной психологии: Сб. науч. тр. – Минск: НИО, 2001. – С. 150–158.
2. *Фурманов И. А.* Индикаторы и диагностические критерии физического и эмоционального насилия // Социально-психологическая реабилитация населения, пострадавшего от экологических и техногенных катастроф: Материалы IX Междунар. конф.– Минск: НИО, 2003.– С. 122.
3. *Фурманов И. А.* Особенности поведения родителей, допускающих сексуальное, физическое и эмоциональное насилие// Социально-психологическая реабилитация населения, пострадавшего от экологических и техногенных катастроф: Материалы IX Междунар. конф. – Минск: НИО, 2003. – С. 123–124.
4. *Фурманов И. А.* Индикаторы и диагностические критерии сексуального насилия // Социально-психологическая реабилитация населения, пострадавшего от экологических и техногенных катастроф: Материалы IX Междунар. конф. – Минск: НИО, 2003. – С. 124–125.
5. *Фурманов И. А.* Деадаптирующее влияние эмоционального насилия // Психосоциальная адаптация в трансформирующемся обществе: проблемы и перспективы: Материалы междунар. науч. конф. / Редкол.: И.А. Фурманов (гл. ред.) и др. - Минск: УП “Гама-5”, 2003. – С. 189.
6. *Hoffman P.* Psychological abuse of women by spouses and live-in lovers // *Women and Therapy*. – 1984. – № 3. – P. 37–49.
7. *Loring M. T.* Emotional abuse. – N. Y.: Lexington, 1994. – 686 p.
8. *Marshall L. L.* Physical and psychological abuse // *W. R. Cupach & B. H. Spitzberg (Eds.). The dark side of interpersonal communication*. – N.Y.: Hillsdale, 1994. – P. 332–356.
9. *Rodenburg F. A. & Fantuzzo, J. W.* The Measure of Wife Abuse: Steps toward the development of a comprehensive assessment technique // *Journal of Family Violence*. – 1993. – № 8. – P. 203–228.
10. *Sonkin D. J., Martin D., & Walker L. E.* The male batterer: A treatment approach.– N. Y.: Springer, 1985. – 228 p.
11. *Tolman R. M.* The development of a measure of psychological maltreatment of women by their male partners // *Violence and Victims*. – 1989. – № 4. – С. 159–177.
12. *Фурманов И. А.* Стратегии коммуникативного контроля в межличностном взаимодействии // *Беларус. психол. журн.* – 2004. – № 1. – С. 14–20.

13. *Follingstad D. R., Dehart D. D.* Defining Psychological Abuse of Husbands Toward Wives Contexts, Behaviors, and Typologies // *Journal of interpersonal violence*. 2000. – Vol. 15. – № 9. – P. 891–920.
14. *Nicarthy G.* Getting free: A handbook for women in abusive relationships.– Seattle, WA: Seal Press, 1986. – 386 p.
15. *Walker L. E.* The battered woman syndrome. – N. Y.: Springer, 1984. – 186 p.
16. *Sonkin D. J.* Difining psychological maltreatment in Domestic Violence Perpetration Treatment Programm: Multiple Perspectives/
www://daniel-sonkin.com.

© Дмитрієва Д.Я., Фурманов І.О.

Тетяна Яблонська

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН У БАГАТОПОКОЛІННІЙ СІМ'Ї

Розглянуто соціально-психологічні особливості взаємин у багатопоколінних сім'ях, зокрема їхню структуру, розподіл сімейних ролей, спілкування та виховні стратегії. Проаналізовано групові інтерв'ю з багатопоколінними сім'ями, що проводив Державний інститут проблем сім'ї та молоді в різних регіонах України в 2004 р.

Ключові слова: багатопоколінна сім'я, сімейна взаємодія, сімейна ієрархія, сімейні ролі, виховні стратегії.

Рассмотрены социально-психологические особенности взаимодействия в многопоколенных семьях, в частности их структура, распределение семейных ролей, общение и воспитательные стратегии. Проанализированы групповые интервью с многопоколенными семьями, которые проводил Государственный институт проблем семьи и молодежи в разных регионах Украины в 2004 г.

Ключевые слова: многопоколенная семья, семейное взаимодействие, семейная иерархия, семейные роли, воспитательные стратегии.

Social-psychological features of interaction in many-generation families, in particular their structure, family roles distribution, communication and educational strategy are considered in the article. Group interviews with such families carried out by the

State Institute of Problems of Family and Youth in different regions of Ukraine in 2004 are analyzed.

Key words: family which includes several generations, family interaction, family hierarchy, family roles, educational strategy.

Проблема. Однією з тенденцій, характерних для України, є значна кількість багатопокілних сімей, що зумовлено як соціальними, так і культурно-історичними чинниками. Наразі в Україні практично відсутні психологічні та соціально-психологічні дослідження, які б розкривали особливості функціонування, взаємин і виховні стратегії таких сімей. Відтак дослідження особливостей української родини з урахуванням етнокультурних та етнопсихологічних аспектів, простеження генези цих особливостей, з'ясування структурних і змістових трансформацій, що спричиняють зміну функціонування сучасної української сім'ї як системи, видається актуальним і цікавим завданням. Глибоке вивчення цих феноменів і характеристик є одним із перспективних, малорозроблених напрямів соціологічних та психологічних досліджень сім'ї. Дослідження багатопокілних сімей, проведене Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у великих і малих містах різних регіонів України, дає змогу зробити цікаві висновки щодо актуального стану цих сімей, специфіки їх соціальних та соціально-психологічних проблем.

Мета статті: соціально-психологічний аналіз особливостей взаємин у багатопокілних сім'ях, які проживають у великих та малих містах України.

Психологічні дослідження сім'ї – напрям, що активно розроблявся і розробляється російськими та зарубіжними психологами (О. Черніков, В. Сатір, О. Лідерс, С. Мінухін, К. Вітакер, Е. Ейдемільлер, Ю. Альошина, В. Юстицький, Р. Шварц, М. Ніколс, та ін.). Багато хто з них стали засновниками окремих напрямів або шкіл сімейної психології та психотерапії. Вітчизняні науковці, досліджуючи соціально-психологічну проблематику сім'ї, послідовно розробляють такі напрями, як сімейна комунікація, сімейні конфлікти (М. Пірен), психологічне консультування сім'ї (О. Вознесенська, З. Кісарчук). Крім того, вивчаються окремі проблеми або аспекти психології сім'ї, зокрема сиблінгова взаємодія (І. Дідук), стилі сімейного виховання, розвиток дитини раннього віку в сім'ї (О. Вознесенська, О. Голубева). Традиційно при-

вертають увагу науковців подружні взаємини (Н. Давидюк, Л. Сердюк, Р. Федоренко та ін.). Отже, на сьогодні існує досить широке поле наукових психологічних досліджень, які, проте, висвітлюють проблематику сім'ї дещо фрагментарно і не завжди послідовно. Напрям досліджень сімейних взаємин у контексті національних особливостей, культурних традицій і сучасних тенденцій розвитку сім'ї взагалі залишається практично не розробленим.

Значні трансформації сім'ї як суспільного інституту, спричинені соціальними зрушеннями останніх років в Україні, торкнулися всіх аспектів функціонування сім'ї як системи – її структури, функцій, сімейних цінностей, виховних стратегій тощо. Серед основних позитивних зрушень можна назвати виразні тенденції до перерозподілу сімейних ролей, демократизації стосунків між чоловіком і жінкою, між батьками й дітьми тощо. Дослідники вказують також на певні негативні тенденції у розвитку сучасної сім'ї в Україні, зокрема на структурно-функціональну трансформацію сім'ї за невизначеності або суперечливості сімейних ролей; дисфункційний розвиток сім'ї, ознаками якого є: тенденція до домінування, боротьба за владу обох партнерів, неузгодженість рольової поведінки, негнучкість сімейних норм, маніпулювання партнером, дітьми, ігнорування потреб, почуттів членів сім'ї, конфліктна взаємодія [1].

Ці тенденції – як позитивні, так і негативні – є досить виразними, та все ж не всеосяжними, а характерні більшою мірою для сімей великих міст, динамічне життя яких спричиняє виразніші зрушення. Що стосується українських сіл або малих містечок, то для них у цілому характерний більш усталений спосіб життя, тяжіння до консервативних традицій. До того ж сільські жителі значно рідше, ніж мешканці міст, стають об'єктом психологічних і соціально-психологічних досліджень. Це зумовлює певну неточність того соціально-психологічного “портрета сім'ї”, який “вимальовується” з наявних результатів психологічних досліджень.

В Україні з огляду на соціальні й культурно-історичні чинники однією з провідних тенденцій є збереження значної кількості багатопокілнних сімей. Російські науковці серед особливостей східнослов'янської родини, багато з яких є типовими й для українських сімей, виокремлюють, зокрема, такі [2; 3]:

- родина, як правило, є не нуклеарною, а трипоколінною;

- значна матеріальна і моральна залежність членів родини один від одного;
- межі сімейної системи досить своєрідні; зазвичай вони неадекватні вимогам оптимальної організації;
- злиття, сплутаність сімейних ролей, невиразний розподіл функцій, необхідність увесь час домовлятися й неможливість досягти згоди надовго як наслідок дії зазначених вище чинників

Методологічним підґрунтям психологічних досліджень сім'ї, сімейних взаємин можуть бути різні підходи – психоаналітичний, гуманістичний, поведінковий та ін. Одним з найбільш всеосяжних і перспективних сучасних підходів є сімейний системний підхід, який розглядає сім'ю як складну систему, що розвивається за своїми внутрішніми законами й характеризується спільним розвитком та взаємною детермінацією індивідів, які входять до її складу [2–5]. У межах цього підходу розроблено концепцію розвитку сім'ї з огляду на дію двох основних векторів: 1) збереження гомеостазу, стабільності, опір змінам; 2) розвиток, перехід на інші рівні функціонування.

У контексті досліджуваної проблеми багатопокілних сімей цікавим видається аналіз основних стадій, або етапів, розвитку сім'ї, виокремлених представниками системного підходу. Так, однією з важливих стадій, що передують створенню сім'ї, є **стадія монади**, основне завдання якої – емоційне відокремлення молодої людини від батьків, опанування професії та здобуття фінансової незалежності. На цій стадії для молодої людини важливо набути досвід самостійного життя, перевірити на практиці правила, засвоєні в батьківській сім'ї. Як зауважують дослідники, специфіка, зокрема, російської сім'ї полягає в тому, що ця стадія зазвичай відсутня через поширеність багатопокілних сімей. Оскільки “вихід” молодої людини із сім'ї фактично не відбувається, вона не виробляє свого власного ставлення до правил батьківської сім'ї, а, засвоївши їх, згодом транслює у власній сім'ї [3]. Зазначена суспільна практика цілком характерна і для українських сімей.

Для успішного проходження другої стадії – **діади** – молодому подружжю потрібно виробити спільну систему сімейних цінностей, здійснити розподіл ролей, посісти певну позицію в суспільстві та встановити стосунки з розширеною сім'єю. Ці завдання вельми ускладнюються через те, що поширеною в нашому суспільстві моделлю є входження молодої людини в нову

сім'ю на правах дитини. Наслідком уходження молодого подружжя до складу багатопокілінної сім'ї найчастіше стають неформованість діадичної самосвідомості, подружніх ролей, асиміляція правил батьківської сім'ї.

Поява дітей (*стадія сім'ї з маленькими дітьми*) передбачає перебудову структурно-функціональних особливостей сім'ї, зміну функцій та обов'язків її членів. Нагальною потребою стають формування батьківських позицій і політики виховання, побудова нових стосунків з розширеною сім'єю. Зрозуміло, у багатопокілінних сім'ях ці завдання для молоді сім'ї вельми ускладнюються, адже молоде подружжя часто саме перебуває у ролі дітей, а про єдині виховні підходи доводиться лише мріяти. У подальшому сімейна система час від часу має перебудовуватися – з появою другої дитини й наступних дітей, при формуванні підсистеми дітей, під впливом інших чинників.

Отже, функціонування багатопокілінних сімей має певні особливості, які досить яскраво виявляються в сімейній структурі, розподілі ролей, емоційних ставленнях членів сім'ї один до одного та інших характеристиках. Яскравою ілюстрацією цих положень можуть слугувати емпіричні дані, отримані шляхом групових інтерв'ю з багатопокілінними сім'ями в різних регіонах України [6]. Серед респондентів – представники центральних, східних і західних регіонів, Криму, жителі великих і малих міст. Хоча дослідження через обмеженість вибірки (12 сімей) не дає змогу робити широкі наукові узагальнення, проте на основі порівняння опитаних сімей можна виокремити й охарактеризувати певні їх якісні ознаки та проблеми, у яких, безумовно, відобразилися і загальні проблеми сучасного суспільства, і специфічні для даної групи фактори.

Випробуванім було поставлено такі запитання:

- У чому Ви бачите переваги та цінність Вашої багатопокілінної сім'ї?
- З якими проблемами й труднощами доводиться стикатися Вашій сім'ї?
- Як формується сімейний бюджет Вашої сім'ї?
- Які спільні теми переважно обговорюються в сім'ї?
- Які з традицій Ваших батьків Вам хотілося б зробити надбанням у своєму сімейному житті? А які Ви вважаєте неприйнятними для себе?

- Як Ви вважаєте, чи існують проблеми суто багатопокілінної сім'ї і в чому це виявляється?

- Які пропозиції Ви б внесли, якби мали можливість формувати державну політику стосовно багатопокілінних сімей?

Аналіз процесу інтерв'ю та його змісту дає змогу зробити певні узагальнені висновки щодо структури опитаних сімей та характеру взаємин у них. Нижче наведено **загальні положення щодо структури й характеру взаємин у багатопокілінних сім'ях**.

- Багатопокілінні сім'ї зазвичай мають досить виразну ієрархічну структуру, для якої характерні насамперед чіткі межі між батьківською і молодією сім'ями. Влада, як правило, належить членам батьківської сім'ї, молоді досить часто інфантилізовані або ж займають протестну позицію щодо старших. У деяких сім'ях простежуються чіткі міжпокілінні коаліції – найчастіше об'єднання батьків проти зятя/невістки. Досить рідко коаліція буває на користь нового члена сім'ї.

- У більшості сімей, інтерв'ю з якими аналізувалися, явним чи неявним головою сім'ї є жінка з батьківської сім'ї. Так, часто саме жінка починає бесіду, представляючи себе та членів своєї родини. В окремих випадках вона прямо говорить: *"Я – глава цієї сім'ї"*, і ніхто із членів сім'ї не намагається заперечувати або ставити це під сумнів. Також домінуюча роль жінки виявляється в тому, що саме вона розподіляє сімейний бюджет, приймає рішення про грошові витрати, інколи навіть узурпує фінансову владу (вирішує, чи давати гроші чоловікові на цигарки або молодим на "кишенькові витрати"). Основні функції щодо забезпечення різних сторін життєдіяльності сім'ї також перебирає на себе жінка: приготування їжі, догляд за дітьми, хатня робота. При цьому вона, як правило, ще й працює, роблячи суттєвий внесок у матеріальне забезпечення сім'ї.

- Найчастіше саме жінка є емоційним центром сім'ї: надає моральну, психологічну підтримку, намагається залагодити суперечки, запобігти конфліктам. Контроль, який здійснює жінка, часто має явно емоційне підґрунтя: *"Хвилюєшся, де вони, як вони. А зараз, хоч і тісно, але я знаю, у кого які проблеми, хто що їв, усі здорові чи хтось захворів... Усе на очах, і я спокійна..."*.

- Характер стосунків в опитаних сім'ях досить неоднозначний: представлено як сім'ї із конструктивними стосунками, критеріями яких можуть бути взаємоповага, толерантність, готовність

до компромісу, Я-Ти позиція, так і сім'ї з неконструктивним стосунками. Неконструктивні взаємини в опитаних сім'ях також доволі різноманітні. Так, чітко виокремлюються такі типи сімей:

1) сім'ї з “інфантилізуючим” ставленням батьків до молодят-студентів, що виявляється в оберіганні їх від життєвих труднощів, прагненні батьків (особливо матері) взяти всю роботу на себе, обмеженні молодих у витратах;

2) депресивні сім'ї, де увага акцентується лише на негативі; члени таких сімей постійно жаліються на важку долю, при цьому не виявляють достатньої активності. Вони почуваються в боргу у своєї сім'ї (відчувають себе винними перед дітьми через те, що не можуть їм чогось дати; матір'ю, на яку “скинули” дітей). Водночас для них характерна пасивно-очікувальна позиція, – “держава мені повинна дати”;

3) сім'ї з конфліктними стосунками, ознаками яких є взаємні претензії або претензії старшого покоління до молодих, що зумовлює взаємне роздратування й невдоволення. При цьому зазвичай сім'я прагне підтримувати певний “сімейний міф” (“ми – дружна сім'я”) та не хоче “виносити сміття з хати”. Батьківська сім'я намагається зробити молодих своїми боржниками, декларуючи позицію “ми для вас все робимо, живемо для вас”, на що молоді відповідають відчуженням або протестом.

- Значна частина соціально-психологічних характеристик сімейної взаємодії зумовлена моделями поведінки, які було запозичене в попередніх поколіннях. Цю наступність поведінки в різних ситуаціях, виховних підходів деколи помічають і самі опитані. Зокрема, молода жінка згадує: *“Батьки говорять нам зараз те саме, що їхні батьки говорили їм: ви виростаєте, як бур'ян, – нічого не знаєте, нічого не читаете...”*. Батько її згодний: *“Воно все якось по колу йде”*. Цей приклад ілюструє той факт, що, усвідомлюють члени сім'ї це чи ні, відбувається так звана *трансгенераційна передача* – від попередніх поколінь до наступних – поглядів на життя, певних цінностей і настанов, моделей поведінки.

- Члени багатопоколінних сімей убачають певні переваги в спільному проживанні, проте одноставно наголошують, що, якби була можливість, краще було б проживати окремо. Так, переваги, на думку батьківської сім'ї, полягають більшою мірою в економічній площині: спільне проживання дає можливість заощаджувати кошти, більше можливостей взаємодопомоги по

господарству, у разі хвороби. На думку багатьох респондентів, молода сім'я просто не могла б економічно вижити без допомоги батьківської сім'ї. Чоловіки більшою мірою, ніж жінки, схильні акцентувати переваги в духовній сфері – можливості спілкування, взаємодопомоги, передачі життєвого досвіду, збереження сімейних традицій.

- Молоде покоління загалом погоджується з тими перевагами, що їх називають старші, але більш стримано, не аргументуючи відповідь. Молоді говорять про моральну підтримку, фінансову допомогу, та при цьому висловлюють бажання жити окремо, коли *“приходиш і почуваш себе господарем”*. Перевагами для них є також можливість спільного приготування їжі, економічне ведення бюджету, поради старших, допомога в догляді за дитиною, можливість розподілу функцій: *“Кожний може виконувати частину спільної роботи, яка до душі, у кого що краще виходить”*. Молоді жінки також зазначають, що вчать у старших, як будувати сім'ю і родинні взаємини, як вести бюджет.

- Серед недоліків та проблем, які створює спільне проживання, респонденти називають психологічну несумісність, відмінність у поглядах на життя, напруження, більшу вірогідність конфліктів, побутові незручності, необхідність рахуватися з іншими, узгоджувати свої бажання з бажаннями інших при проведенні дозвілля (наприклад, відпочинок, гості, перегляд телепередач). На думку респондентів, постійна необхідність стримувати себе, змовчати, коли щось не так, з одного боку, привчає до терпимості, а з іншого, тримає в постійному напруженні і в такому режимі, *“що ти абсолютно розслабленим себе не почуваш”*. Отже, рекреаційна функція сім'ї – відновлення сил її членів, відпочинок, психологічний комфорт – у багатопоколінних сім'ях реалізується незадовільно. Якщо в сім'ї до того ж іще й конфліктні стосунки, то це стає постійно діючим стресогенним фактором, наслідки якого можуть виявлятися на психологічному і психосоматичному рівнях (гострі чи хронічні захворювання членів сім'ї, фобії, тривожність тощо).

- Члени молодшої сім'ї відзначають, що почувуються швидше як гості в батьківській хаті. Більшою чи меншою мірою всі вони відчувають певний тиск з боку батьків: *“Батьки весь час на нас тиснуть: то не так зробили, то не так поклали”*.

- Конфліктогенними або потенційно конфліктогенними є, за свідченням респондентів, такі сфери сімейного життя, як розподіл обов'язків, проведення дозвілля, грошові витрати. Так, часто батьки не задоволені тим, як молоді витрачають гроші: *“не вміють розпоряджатися грошима”*, *“гроші йдуть незрозуміло куди”*. Отже, молода сім'я, як правило, є фінансово залежною від батьківської сім'ї, що, безумовно, відбивається і на характері стосунків.

- Невміння терпимо ставитися одне до одного, недостатня готовність до компромісів, упертість – це ті риси, які, на думку опитаних, перешкоджають налагодженню взаєморозуміння між батьківською і молодою сім'ями.

- У більшості опитаних сімей конфлікти є досить частим явищем. Одна із сімей описує механізм ескалації конфлікту таким чином. Мати, виражаючи незадоволення, не висловлює прямо свої претензії та побажання молодій сім'ї. Вона намагається через дочку впливати на зятя, *щоб та пояснювала йому, “що в нас є свої порядки в сім'ї, яких треба дотримуватися”*. “Накручена”, за її власним висловом, дочка “виливає” свої емоції на чоловіка, який потім довго “дметься”. Таким чином, непрямі комунікації, маніпулятивний характер спілкування, що існують у даній сім'ї, призводять усупереч очікуванням матері до погіршення стосунків.

- Велику роль у становленні взаємин у багатопоколінній сім'ї відіграють взаємні очікування й настанови, що можуть бути як усвідомлюваними, так і неусвідомлюваними. Зокрема, в одній із конфліктних сімей батько на слова дружини про зятя як другого сина кидає репліку: *“Зять любить взять”* (рос.). Далі в ході інтерв'ю тесть відкрито говорить про зятя зневажливо: *“нероба”, “ніженка”, “цяця”*. Чи можуть скластися конструктивні стосунки в цій сім'ї, якщо настанови та очікування батьків характеризуються таким негативним змістом? Крім того, у даній сім'ї існує чіткий розподіл на своїх і чужих, хоча декларується материнське ставлення до зятя. Так, мати говорить, що вони покликали дітей до себе жити, *“щоб наша не потрапила в чужу сім'ю”*.

- Щодо ведення сімейного бюджету, який також відображає структуру сім'ї і характер взаємин у ній, існують різні моделі. Більшість опитаних багатопоколінних сімей ведуть окремий бюджет, дехто прийшов до такого рішення після ведення спільного бюд-

жету. Часто, за свідченням респондентів, це призводило до того, що молоді витрачали свої гроші “на гульки”, а старшим доводилося годувати всіх. Найчастіше батьківська і молода сім’ї розподіляють витрати за квартиру, а харчуються “з двох холодильників”. Окремі респонденти вважають для себе неприйнятною таку модель, у них викликає обурення сама думка, що можна харчуватися окремо. Вони аргументують свою позицію такими міркуваннями: *“Повинен бути контроль над грошима, щоб вони не тринькалися на дрібниці; треба економити”*. Більшість респондентів-батьків вважає, що потрібно допомагати молодим, а дехто при цьому нарікає на неписані суспільні норми, відповідно до яких молодим треба допомагати “довіку”. Вони справедливо зауважують, що цим самі батьки сприяють збереженню інфантилізму молодих через формування в них певних очікувань і надій на допомогу, що перешкоджає становленню самостійності й відповідальності.

- Для старшого покоління більш характерна така модель розподілу сімейного бюджету: господині віддають зароблені гроші, вона розпоряджається, сплачує за квартиру, щось “вигадує” (заощаджує), а чоловікові дозволяється мати невелику “зачачку”. Для молодшої сім’ї більш характерною є егалітарна модель, тобто рівноправний доступ подружжя до грошей, які є спільними.

- Тематика сімейних обговорень та їх процес свідчать про рівень близькості, довіри в сім’ях. Саме здатність до обговорення, спільного розв’язання проблем є однією з базових ознак функціональної сімейної системи, яка має внутрішні ресурси для залагодження суперечностей, що існують об’єктивно. Найчастіше темами для сімейного спілкування респондентів є здоров’я членів сім’ї, питання щодо роботи, навчання, а також новини, планування витрат, відпочинку, підготовка до свят. Щодо процесу сімейного спілкування, то він має певні особливості в кожній сім’ї: в одній прийнято сидати за стіл і спільно обговорювати проблеми, в іншій проблеми спочатку обговорюються “в діалогах”, знаходяться спільні рішення для молодшої і старшої сімей, а потім уже вони домовляються між собою.

- У деяких сім’ях є “ізолювані” члени, які практично не спілкуються з іншими (досить часто це новий член сім’ї – зять або невістка) або спілкуються за посередництвом іншого члена сім’ї. Це свідчить про певні порушення в структурі та характері сімейних взаємин. Ілюстрацією проблем у спілкуванні, що свід-

чать про загальні порушення взаємин у сім'ї, можуть слугувати, зокрема, такі висловлювання респондентів.

Батько: *“Сваримось ми із зятем. З дочкою труднощів не виникає: я сказав – вона пішла, зробила. А буває, я їй скажу, так він обов'язково все перекрутить навпаки, і вона вже має слухатися його. А живуть вони, до речі, у мене в квартирі...”*

Мати: *“Більше спілкуємося з дочкою. Зятю, мабуть, не хочеться на нас час витрачати, і батько буває надмірно різкий. Мені шкода дочки, вона між ним і нами...”*

Чоловік з молоді сім'ї: *“Найбільша проблема, що батьки сунуть носа, куди не слід”.*

Жінка з молоді сім'ї: *“Мати спілкується із зятем через мене, вона його несвідомо недолюблює, я є посередником...”*

Мати: *“Тема одна – гроші, де їх заробити, щоб прогудувати сім'ю, здоров'я, навчання. З горя, буває, візьмемо самогонки і вип'ємо – розрядитися...”*

Про загальний конструктивний характер сімейних взаємин свідчать такі висловлювання респондентів про сімейне спілкування: *“Із задоволенням спілкуюся з молодими, щось беру від них.”*; *“Прислухаємося до порад батьків, часом порада до ситуації не підходить, але все одно береш на замітку, добавляєш щось своє.”*

- Молоді хочуть перейняти від батьків традиції проведення родинних свят, ставлення один до одного, досвід виховання дитини, підтримання родинних зв'язків, спільне обговорення й планування справ. Дехто з молодих хотів би перейняти розподіл функцій, який існував у батьківській сім'ї: для матері – турбота про дітей, для батька – організація дозвілля. Та не завжди таке запозичення моделі батьківської сім'ї є конструктивним і доречним, часто воно, навпаки, створює проблеми в молодій сім'ї. Так, один молодий чоловік, прагнучи відтворити у своїй родині модель батьківської, вимагає від дружини створення особливого мікроклімату, який існував у його батьківській сім'ї і визначався особливою турботою матері про батька. Непрямим способом він висловлює претензії на адресу своєї дружини, порівнюючи її з матір'ю не на користь першої.

- Розподіл сімейних обов'язків в опитаних сім'ях досить нерівномірний: більшу частину функцій виконує старша жінка, на чоловіка з повсякденних справ покладається лише дрібний ремонт,

в окремих випадках – допомога в приготуванні їжі, проведенні робіт у саду, на городі. Тільки в поодиноких випадках у сім'ях немає розподілу на чоловічі/жіночі обов'язки (наприклад, чоловік прибирає квартиру). Здебільшого в опитаних немає жорсткого розподілу обов'язків між поколіннями, а є досить виразний розподіл функцій та обов'язків у гендерному плані. Інколи це сприймається членами сім'ї як належне. Наприклад, чоловік говорить: *“У мене обов'язків у сім'ї немає... Поїв, поспав і пішов на роботу, заробляю гроші”*. В інших випадках нерівномірний розподіл обов'язків спричиняє невдоволення: розповідаючи про свої функції, жінки в'їдливо зауважують, що справа чоловіків – *“лежати на дивані”*.

- Серед проблем суто багатопокілінних сімей респонденти виокремлюють насамперед психологічні: несумісність характерів, розбіжності в поглядах, конфліктні взаємини. Так, вони зазначають, що часто відбувається накопичення дрібних проблем і негативних емоцій, які переростають згодом у великий сімейний конфлікт. Це підтверджує, що в складній системі взаємин, якою є багатопокілінна сім'я, кумулятивний ефект також часто запускає механізм розгортання конфлікту. Підґрунтям для неконструктивних взаємин, як зазначає один з респондентів, може стати, зокрема, деструктивна позиція батьків, що формує в дитей почуття екзистенційного обов'язку (боргу). Іноді матері починають нарікати: *“Я сина ростила, учила – він мені повинен борг віддавати”*. Такий підхід недопустимий.

Висвітлені ознаки й проблеми є спільними для багатопокілінних сімей як великих, так і малих міст. Сім'ї, що проживають у малих містах, крім того, мають інші специфічні проблеми. Порівняння відповідей різних за місцем проживання сімей дало можливість виокремити ***соціально-психологічні проблеми багатопокілінних сімей, що проживають у малих містах:***

- менше можливостей для культурного, естетичного розвитку дітей;

- більш виражений авторитаризм як стиль сімейних взаємин, що виявляється в безапеляційній позиції старших щодо обов'язків молодшої сім'ї, фінансовому контролю, який мотивується прогнозованою неспроможністю молодих ефективно розподілити бюджет: *“Ви ж безвідповідальні, не думаєте, потім дитину вашу ми будемо годувати... Вам віддай гроші, так ви за чотири дні...”*;

- схильність до традиційного розподілу домашніх обов'язків, коли більшість функцій по забезпеченню життєдіяльності сім'ї лягає на старшу жінку;

- нижчий рівень культурних, духовних потреб (так, члени цих сімей говорять переважно про матеріальні аспекти життя).

У процесі інтерв'ю не обговорювалися проблеми сімейного виховання, виховні підходи. Та все ж отриманий матеріал дає підстави для певних коментарів щодо виховного потенціалу опитаних сімей на основі типу взаємин у сім'ї (конструктивні, неконструктивні), її структури, процесу взаємодії та – опосередковано – сімейних цінностей.

Процес сімейного виховання можна розглядати у вузькому сенсі як цілеспрямований вплив дорослих на процес становлення особистості дитини з метою формування в неї певних рис, цінностей, особливостей поведінки. Та, мабуть, таке розуміння не відображає всієї повноти й складності того формувального впливу, який здійснює сім'я на дитину. Розглядаючи сімейне виховання в більш широкому сенсі як вплив різних аспектів життєдіяльності сім'ї на становлення дитини, ми базуємося на важливих положеннях психологічної науки:

- психологічна наступність у поколіннях, суттю якої є передача від старших поколінь до молодших певних моделей поведінки, моделей взаємин (трансгенераційний підхід);

- батьківські настановлення як основа формування певного життєвого сценарію (трансактний підхід);

- батьківське ставлення як основа екзистенційної позиції особистості, базової довіри або недовіри до світу (екзистенційно-феноменологічний підхід).

Так, завдяки психологічним дослідженням доведено, що діти схильні відтворювати досвід дитинства у власних сім'ях, успадковуючи моделі батьківської сім'ї, її структуру й характер подружніх взаємин. Якщо людина виросла в неповній сім'ї, то існує висока ймовірність того, що вона також розлучиться. Вибір шлюбного партнера часто відбувається неусвідомлено за схожістю або протилежністю до образів батька або матері. Позиція суб'єкта в батьківській сім'ї залежно від порядку народження зазвичай відтворюється у шлюбі, коли вибирається партнер, який займає комплементарну позицію. Склад сім'ї, кількість ді-

тей, характер комунікацій у сім'ї – це неповний перелік того, що має тенденцію до відтворення в наступних поколіннях.

Виховні підходи батьків відіграють важливу роль у становленні особистості дитини. Так, авторитаризм батьків та надмірний контроль швидше за все матимуть наслідками такі риси характеру дитини, як підпорядкованість, залежність, нерозвинений вольовий компонент. Батьки, що надмірно опікають дитину, сприяють розвитку в неї егоцентризму, примхливості, неадекватної самооцінки та рівня домагань.

Безумовно, характер взаємин у сім'ї має винятково важливе значення для виховання дитини. Емоційний компонент взаємин створює особливий, далеко не завжди усвідомлюваний контекст, через який заломлюються вербальні впливи – настанови, поради тощо – і який, зрештою, визначає результат цих впливів.

Опитані за означеними параметрами родини з погляду виховного потенціалу досить нерівноцінні. Багатопокілінні сім'ї з конструктивними взаєминами здатні реалізувати повною мірою свій виховний потенціал, який значно розширюється завдяки спілкуванню дітей із старшим поколінням, морально-психологічній підтримці та взаємодопомозі, передачі сімейних традицій та зміцненню родинних зв'язків.

Виховний потенціал сімей з неконструктивними взаєминами слід розглядати насамперед з позицій того життєвого досвіду і тих моделей поведінки, які вони дають дитині. Так, є сім'ї, які декларують одні цінності, а живуть за іншими. Діти дуже чутливі до таких виявів “подвійної моралі” і, швидше за все, їхня моральна сфера також буде деформованою. Сім'я з депресивними настроями та фіксацією на фінансових проблемах вочевидь не зможе забезпечити розвиток духовних цінностей, інтересів своїх дітей, які виростуть так само фіксованими на грошах. В окремих випадках спостерігаються істотні порушення структури сім'ї та процесів комунікації, що виявляється, зокрема, у наявності “ізолюваних” членів родини, закріпленні за одним із членів сім'ї ролі “цапа-відбувайла”. Безумовно, дитина має значні компенсаторні можливості у своєму розвитку, і факт проживання її в “проблемній” сім'ї ще не означає, що вона матиме якісь відхилення або проблеми, проте ризик деформацій особистісного розвитку в цих випадках значно зростає.

Спільною проблемою для багатьох багатопоколінних сімей є недостатній рівень матеріальної забезпеченості, що безпосередньо відбивається на реалізації виховної функції сім'ї, адже дорослі змушені поєднувати декілька форм зайнятості, погоджуватися на ненормований робочий день, значно менше уваги приділяють дітям. Специфічною проблемою багатопоколінних сімей, що також значною мірою впливає на виховання дітей, є, як зазначили багато респондентів, складна психологічна атмосфера в сім'ї: скрутні житлові умови створюють побутові незручності, неможливість усамітнитися, повноцінно відпочити, що спричиняє напруженість у стосунках, родинні конфлікти. Безумовно, у такій ситуації найбільше потерпають діти.

Багатопоколінні сім'ї малих міст мають також обмежений доступ до дитячих культурних і культурно-освітніх закладів: бібліотек, театрів, музеїв, гуртків, художніх шкіл, що значно зменшує можливості духовного розвитку дітей.

Висновок. У контексті становлення й розвитку дитячої особистості сімейно-родинні взаємини вміщують низку важливих аспектів, одним з яких є розвиток *ідентифікації* – уявлення про себе, що стає основою самосвідомості та самооцінки людини. По-перше, саме в сім'ї дитина отримує і засвоює найперші визначення й характеристики щодо самої себе – разом із загальним емоційним ставленням. По-друге, сім'я культивує в дитини певні цінності, представлені в сімейній системі виховання та стосунках між членами родини. По-третє, вона містить “особистісні моделі” батьків, з якими дитина свідомо чи несвідомо ідентифікується. Крім того, для дитини сім'я є своєрідним “полігоном”, де вона вправляється в різних навичках, де здійснюється тренінг поведінки, адже саме поведінка стає і практичним утіленням наявних ідентифікацій, і засобом їх корекції та збагачення. Отже, саме сім'ю слід розглядати як одну з найістотніших детермінант розвитку особистості дитини.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що наше дослідження дало змогу виявити досить яскраві патерни сімейної взаємодії, у яких відображено як загальні соціально-психологічні закономірності функціонування сім'ї, так і особливості багатопоколінної сім'ї, що з огляду на певні культурно-історичні та соціальні чинники є вельми поширеною в українському суспільстві. Перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо в комплексній роз-

робці означеного напрямку, а також у вивченні особливостей сім'ї як чинника розвитку особистості дитини.

Література

1. Буленко Т.В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Гнозис, 2001. – Т. 3, ч. 4. – С. 20–24.
2. Черников А.В. Интегративная модель системной семейной психотерапевтической диагностики. – М.: ЭКОС, 1998. – 160 с.
3. Лидерс А.Г. Семья как психологическая система. Очерки психологии семьи. – М.; Обнинск: ИГ – СОЦИН, 2004. – 296 с.
4. Николс М., Шварц Р. Семейная терапия. Концепции и методы / Пер. с англ. О. Очкур, А. Шишко. – М.: Эксмо, 2004. – 960 с.
5. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 1999. – 656 с.
6. Становище сімей в умовах малих міст України // Держ. доп. про становище сімей в Україні (за підсумками 2004 р.) / Т. Ф. Алексєєнко, Т. В. Говорун, Н. Г. Гойда та ін. – К.: Гопак, 2005. – С. 105–108.

© Яблонська Т.М.

Олена Голубєва

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ВЗАЄМОДІЇ З ДИТИНОЮ

Досліджуються утворення, які є складовими конструктами при формуванні взаємодії батьків з дитиною. Розглядаються культурно-історичний контекст та соціально-психологічне поле як чинники формування особистісних настанов на взаємодію з дитиною. Акцентується увага на таких конструктах, як особистісний досвід дитинства, вагітності як сензитивному періоді формування й трансформації батьківських настанов на взаємодію з дитиною. Визначаються напрями емпіричного дослідження.

Ключові слова: дитячо-батьківська взаємодія, материнське ставлення.

Исследуются образования, являющиеся составными конструктами при формировании взаимодействия родителей с детьми. Рассматриваются культурно-исторический контекст и социально-психологическое поле как факторы формирования личностных установок на взаимодействие с ребенком.

Акцентируется внимание на таких конструктах, как личный опыт детства, беременности как сензитивном периоде формирования и трансформации родительских установок на взаимодействие с ребенком. Определяются направления эмпирического исследования.

Ключевые слова: детско-родительское взаимодействие, материнское отношение.

Components of interaction of parents with children are investigated in the article. Cultural - historical context and social-psychological field are considered as factors that determine formation of personal installations which concern interaction with the child. Personal childhood experience and pregnancy are outlined as sensitive periods for formation and transformation of parental installations which concern interaction with the child. Directions of empirical research are determined.

Key words: child-parental interaction, maternal attitude.

Проблема. У сучасному українському суспільстві ставлення до батьківства і дитинства досить суперечливе. З одного боку, існує історична традиція сімейності, багатодітності та святості матері й немовляти, а з другого – радянська спадщина, атрибутами якої є працюючі батьки та ізольована в дитячих установах дитина. За роки незалежності для підняття цінності материнства і дитинства в суспільстві було прийнято низку відповідних законопроектів. Відтак значущість дитини в сім'ї останнім часом постійно зростає, іноді навіть до усвідомленої бездітності. Поширена серед молодих сімей настанова мати одну дитину пов'язана не тільки з матеріальними факторами. Численні державні програми, що пропагують і впроваджують принципи усвідомленого батьківства, теж спричинилися до певних наслідків, одним з яких є сегрегація суспільства, зокрема щодо материнства.

Вивчення психології батьківства – один з малорозроблених у вітчизняній науці напрямів. Звуження й ототожнення батьківства з материнством поширюється і на наукову парадигму – більшість досліджень присвячено чинникам і механізмам материнства. Актуальність психологічного вивчення останнього пов'язана передусім із загостренням демографічних проблем. Це зумовлено падінням народжуваності, величезною кількістю сімей, що розпадаються, з одного боку, а з другого – поширенням дитячого сирітства при живих батьках, зростанням кількості випадків жорстокого поводження з дитиною, нерозробленістю програм соці-

альної і психологічної допомоги родині. Батьківство – одна із соціальних ролей, тому навіть якщо потреба бути батьками й закладена біологічно, суспільні норми й цінності неодмінно впливають на його зміст і вияви. Історичний розвиток ставлення до батьківства і дитинства обмежує простір соціально-психологічних чинників формування узагальненого образу батьків і дитини, які впливають на соціально-психологічні настанови батьків щодо дитини.

Мета статті: виявлення конструктів, які лежать в основі соціально-психологічної моделі взаємодії з дитиною.

Дослідження другої половини ХХ ст. свідчать, що в становленні та реалізації дитячо-батьківської взаємодії центральним і визначальним є *материнське ставлення*. Саме воно спрямовує поведінку матері, тим самим створюючи унікальну для дитини ситуацію розвитку, у якій формуються її індивідуально-типологічні й особистісні особливості [1]. Донедавна в нашому суспільстві на передній план висувалися соціально-професійні ролі жінки, а не її материнські функції. І на сьогодні існує суперечність між декларованим соціальним статусом материнства і реальними можливостями його реалізації в суспільстві, що нерідко призводить до психологічної неготовності жінки виконувати роль матері.

Як показує аналіз материнства в традиційних культурах, для успішної адаптації жінки до ролі матері суспільство дбає про супровід цього процесу, удаючись до системи ритуалів і традицій, що сприяє віднаходженню жінкою особистісного змісту материнства [2; 3]. Адаптація чоловіка до ролі батька має схожі механізми, проте інший напрям і належить як предмет наукового розгляду до майже не розробленої досі проблематики. На думку соціологів і психологів, такої системи в нашому суспільстві на сьогодні не існує, а тому батьківство привертає все більшу увагу й інтерес дослідників і практиків.

Наявні в літературі відомості свідчать, що батьківське ставлення не виникає в один момент і відразу після народження дитини, а проходить певний шлях становлення й має тонкі механізми регуляції, свої сензитивні періоди і стимули, що його запускають [4]. У цьому аспекті особливо важливими видаються дослідження, що дають змогу вже *в процесі вагітності* виявити особливості стану й поведінки майбутньої матері, за якими можна прогнозувати успішність материнства, і більш конкретно – ставлення матері до дитини після її народження як визначальний фактор розвитку діадичних відносин. Включення періоду вагітності до етапу формування образу майбутньої дитини (що є

актуальним як для матері, так і для батька) стає підставою для того, щоб виділити цей період як актуальний з погляду формування настанов батьків на взаємодію з дитиною [5].

Для прогнозування майбутнього типу ставлення до дитини традиційно ще під час вагітності вивчаються материнські (і ширше – батьківські) очікування, настанови, виховні стратегії, очікування задоволеності роллю, компетентність тощо. Ураховуються й інші фактори: особистісні особливості, історія життя, адаптація до шлюбу, особливості адаптації, задоволеність емоційними взаєминами зі своєю матір'ю, репродукції моделей материнства в родині, культурні, соціальні й сімейні особливості, фізичне й психічне здоров'я. У цих дослідженнях здебільшого аналізуються окремі фактори. Їх слід об'єднати в цілісні конструкти, які відбивали б взаємозв'язок різних ознак і їх цілісну динаміку. Звідси – потреба у створенні моделі, яка б інтегрувала вже вивчені фактори й означила перспективні напрями дальшої роботи.

У нашому дослідженні **соціально-психологічну модель формування настанов на взаємодію з дитиною** представлено низкою означених нижче конструктів. Незаперечним є значення **культурно-історичного контексту** дитячо-батьківської (вужче – материнської) взаємодії. Відносини між батьками й дітьми можна розглядати як історично обумовлені, що змінюють свій зміст від епохи до епохи. Кроскультурні дослідження показали, що в тих випадках, коли народження дитини суперечить соціальним очікуванням (позашлюбність, загроза соціальному статусові), батьки (переважно жінки) можуть іти на все, щоб не народжувати дітей або позбуватися їх різними способами [6]. Прихований інфантицид (практика нещасних випадків) і відмова від дитини (підкидання, продаж, передавання на всиновлення) були звичними для всіх часів і народів явищами аж до початку ХХ ст. У другій половині ХХ ст., як відзначають деякі дослідники, знову чітко виявилися позиції, ворожі “дітоцентризмові”, що пов'язано з двома основними тенденціями в суспільстві: емансипацією жінок і передачею функцій виховання (причому з раннього віку) фаховим установам. У зв'язку із цим змінилися уявлення про дитину й батьківську роль: спостерігається знецінення дитини, проявляється об'єктне ставлення до неї, зменшується кількість і змінюється якість контактів (починаючи з фізичних), виховні функції переносяться здебільшого на розвивальні й дидактичні ігри, навчальні посібники.

Дослідження різних культурних варіантів батьківства в сучасному суспільстві також свідчить про вплив прийнятих у

даній культурі моделей родини, дитинства й цінностей на батьківську поведінку та пов'язані з нею переживання.

Усередині культурно-історичного поля можна виділити узагальнений **образ розвитку дитини**, який формується за взірцями, котрі пропонує суспільство. Він є досить схематичним, тобто відображає головні віхи соціального життя дитини: дитячий садок, школа, вища або спеціальна освіта тощо; проєкування власного досвіду мінімальне. Цей конструкт більше представлений **об'єктивними характеристиками** й містить полярні поняття: “щаслива дитина” – “нещасна дитина”, “успішна дитина” – “неуспішна дитина” тощо. Комплементарним до цього конструкту є **образ батьківства**, що вмщує уявлення “батько” – “мати”, “хороший батько” – “поганий батько” тощо. На відміну від образу розвитку дитини, який пов'язаний з віковими відмінностями та відбиває, хоча б схематично, ідею процесу, образ батьківства є більш завершеним і не відображає динаміку становлення цього конструкту.

Поле для формування настанов на взаємодію є базові світоглядні уявлення й розв'язання проблеми **єства людини** [7]. Соціально-психологічним змістом цього поля є уявлення про потреби людини та шляхи їх задоволення. Усередині цього поля можна виділити **особистісний досвід дитинства та особистісний досвід батьківства** (як комплементарний). Цей конструкт досить структурований з погляду наповненості кожного вікового періоду властивими індивідові бажаннями, конкретними діями, тобто містить **суб'єктивні характеристики**. Зміст взаємодії конструктів можна подати таким чином (рис. 1).

Взаємодія конструктів “культурно-історичний контекст” та “уявлення про єство людини” охоплює міру та форму активності в запропонованих умовах або за певних параметрів соціуму (від пасивного пристосовування до творчої адаптації). Співвідношення конструктів “культурно-історичний контекст”, “образ розвитку дитини” та “образ батьківства” формує досить жорсткий репертуар поведінки в різних ситуаціях і підкріплюється педагогічними (як науковими, так і побутовими) об'єктивними традиціями.

Взаємодія конструктів “культурно-історичний контекст”, “особистісний досвід дитинства” та “досвід батьківства” полягає в оцінюванні власного досвіду з погляду його типовості (або нетиповості), що відображається у відповідному модусі переживань, проєкуванні цього досвіду на формування батьківських настанов на взаємодію.

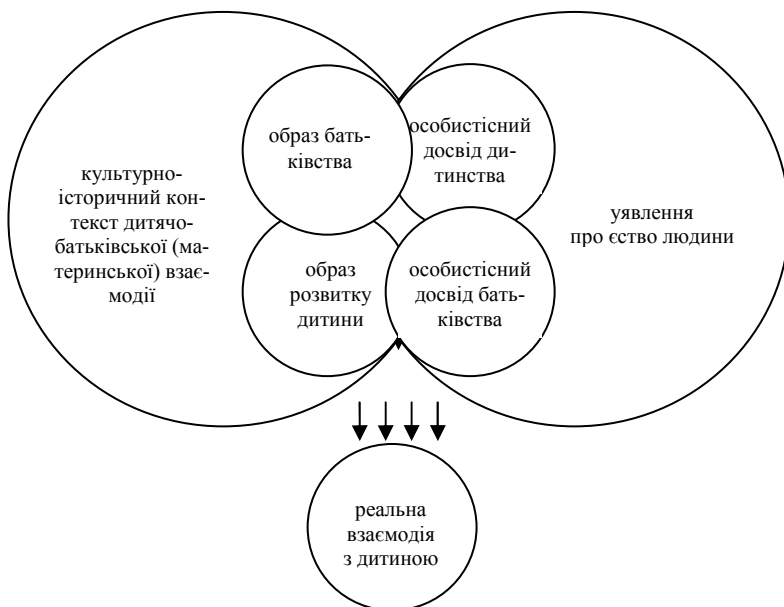

Рис. 1. Соціально-психологічна модель взаємодії матері з дитиною.

Зміст взаємодії конструктів “образ розвитку дитини” (і батьківства) та “особистісний досвід дитинства” (і батьківства) можна вибудовувати за різними принципами: підпорядкованості, протиставлення (наприклад, “тільки не так, як у мене в дитинстві”), зіставлення (наприклад, “як можна по-іншому”). Припускаємо, що зміст цього утворення залежить не стільки від позитивності або негативності власного “дитячого” досвіду, скільки від рівня його усвідомлення, емоційного опрацювання.

Реальна взаємодія з дитиною можлива тільки за умови інтеграції наявних конструктів – в іншому випадку матимемо або формалізацію (за культурними та уявними стандартами), або ігнорування дитини (як наслідок занурення батьків у власні переживання), тобто власне взаємодії як такої не відбуватиметься. Проте залежно від того, який саме конструкт виконуватиме інтегративну функцію, взаємодія різнитиметься за змістом.

Висновки. Представлена модель батьківської взаємодії з дитиною висвітлює батьківство як соціально-психологічний феномен, який не обмежується чи то особистісними рисами та особливостями онтогенезу, чи то культурно-історичними фак-

торами. Постійна взаємодія конструктивів передбачає інтегрувальну функцію кожного з них у процесі розвитку, беручи до уваги відповідні настанови на взаємодію з дитиною.

Запропонована теоретична модель потребує дальшого емпіричного дослідження, що передбачає вивчення конструктивів, які виконують інтегрувальну функцію, і, відповідно, механізмів, що визначають рівень інтеграції. Очевидно, таке дослідницьке завдання спонукає до ретельного теоретичного розроблення та емпіричного обґрунтування в лонгітюдному дослідженні, оскільки після народження дитини та в період раннього дитинства настанови батьків на взаємодію трансформуються, що, безперечно, потребує дослідження розглянутої моделі в динаміці.

Література

1. *Дружинин В.Н.* Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – 160 с.
2. *Мид М.* Культура и мир детства. – М.: Наука, 1989. – 429 с.
3. *Кон И.С.* Ребенок и общество. – М.: Педагогика, 1988. – 264с.
4. *Филиппова Г.Г.* Материнство: сравнительно-психологический подход // Психол. журн. – 1999. – Т. 20. № 5. – С. 81–88.
5. *Лисина М.И.* Проблемы онтогенеза общения. – М.: Педагогика, 1986. – 108 с.
6. *Баженова О.В., Баз Л.Л., Копьл О.А.* Готовность к материнству: выделение факторов, условий психологического риска для будущего развития ребенка // Синапс. – 1993. – № 4. – С. 35–42.
7. *Братченко С.Л.* Верим ли мы в ребенка? Личностный рост с позиций гуманистической психологии // Журн. практ. психолога. – 1998. – № 1. – С. 19–30.

© Голубєва О.Є.

Мар'яна Карпа

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕМОЦІЙНИХ ВЗАЄМИН МІЖ ДІТЬМИ В СІМ'Ї З НЕПОВНОСПРАВНОЮ ДИТИНОЮ

Висвітлюються особливості емоційних стосунків між сиблінгами, один з яких має явні вади психофізичного розвитку. Підкреслюється, що важливою ознакою цих стосунків є суперечливі почуття здорової дитини до сиблінга, що може призвести до виникнення психоемоційних конфліктів.

Ключові слова: сиблінг, неповносправна дитина, психотравма, психоемоційний конфлікт, психокорекція.

Раскрываются особенности эмоциональных отношений между сиблингами, один из которых имеет выраженное нарушение психофизического развития. Подчеркивается, что важным признаком этих отношений являются противоречивые чувства здорового ребенка по отношению к сиблингу, что может послужить причиной возникновения психоэмоциональных конфликтов.

Ключевые слова: сиблинг, неполноценный ребенок, психотравма, психоэмоциональный конфликт, психокоррекция.

This article is about the particularities of emotional relations between siblings, when one of them has physical and mental disability. The important characteristic of these relations is mixed feelings of healthy siblings towards handicapped. It can provoke to psychological conflicts.

Key word: sibling, disabled child, psychotrauma, psychoemotional conflict, psychocorrection

Проблема. У сучасних умовах політичних і соціальних перетворень, зміни ролі суспільних інститутів особливої актуальності набуває проблема становлення особистості в сім'ї, що переживає значні психоемоційні труднощі, потрапляючи в екстремальні умови існування. Саме до таких екстремальних, психотравмуючих умов відносять народження в сім'ї дитини із значними вадами розвитку. Досі проблема впливу неповносправної дитини на психосоціальний розвиток її рідних братів і сестер інтерпретується неоднозначно. Особливості особистісного становлення й розвитку сиблінгів під впливом інтеракцій у сім'ї з неповносправною дитиною залишаються недостатньо з'ясованими і потребують додаткового теоретичного й емпіричного опрацювання. Особливої важливості ця проблема набуває ще й у контексті становлення української системи реабілітації дітей з фізичними та розумовими вадами. Звернення до системно-синергетичної парадигми як найбільш ефективної в реабілітації неповносправних дітей передбачає пошук відповідного теоретико-методологічного підґрунтя, створення відповідного методологічного забезпечення. Вивчення впливу неповносправної дитини в сім'ї на особливості психосоціального розвитку сиблінгів, що

має взаємний аспект, розробка програми, яка б сприяла налагодженню взаємин між здоровою і неповносправною дитиною в сім'ї, має стати вагомим внеском у розробку методологічного забезпечення реабілітаційного процесу дітей-інвалідів.

Мета статті: з'ясувати особливості емоційних стосунків між сиблінгами, один з яких має явні фізичні порушення й відставання в психологічному розвитку.

Народження в сім'ї неповносправної дитини створює психотравматичну ситуацію, яка значною мірою впливає не лише на батьків, а й на емоційну, мотиваційну, особистісну сферу інших здорових дітей у сім'ї – рідних братів і сестер. Шок, що настає в момент оголошення діагнозу, зазвичай триває довго, а час, потрібний для прийняття факту неповносправності, є різним і залежить від низки чинників: ступеня і видимості вади розвитку дитини; рівня емоційної зрілості батьків; обраної системи цінностей; матеріальної ситуації і забезпеченості місцем праці; виду професійної підтримки сім'ї.

Концентрація уваги батьків на дитині та її неповносправності спочатку є настільки сильною, що перешкоджає реалізації елементарних функцій сім'ї. Стрес негативно впливає на природні фізіологічні ритми батьків, їхнє мислення, емоційний стан. Вони проходять важкий і довгий шлях розпачу й болю, пошуку винних, хапання за будь-які пропозиції про допомогу, сумніви і безсилля. Усі справи відходять на другий план, у т. ч. і проблеми інших дітей у сім'ї.

На жаль, питання впливу народження дитини з вадами розвитку на психосоціальний розвиток та особливості адаптації її рідних братів і сестер ніколи детально не розглядалось у працях вітчизняних психологів і педагогів. Усебічно досліджений аспект впливу сиблінгових взаємин на набуття дитиною первинного досвіду спілкування, її інтелектуальний розвиток, креативність, соціальну адаптацію, самоставлення, життєве самовизначення [1–5] не дає однак змоги вичерпно охарактеризувати особливості психосоціального розвитку дітей в аспекті взаємин з неповносправним сиблінгом, під впливом інтеракцій у сім'ї з неповносправною дитиною.

Теоретичний аналіз результатів психологічних досліджень з даної проблеми в працях зарубіжних психологів свідчить, що відповідні дослідження почали з'являтися ще наприкінці 60-

х років минулого століття. У перших наукових працях стосовно психологічного здоров'я братів і сестер осіб з фізичними чи/та розумовими вадами (Kaplan, 1969; Poznanski, 1969; San Marino & Newman, 1974) наголошувалося, що досвід проживання з неповносправним сиблінгом є однозначно негативним для їхнього особистісного розвитку.

Пізніші результати досліджень більш суперечливі й не дають однозначної відповіді на питання, якими є наслідки впливу неповносправної дитини на психоемоційний і соціальний розвиток її сиблінгів. Цей вплив не є однозначно негативним, але і не є однозначно позитивним. Згідно з результатами деяких досліджень, до негативних впливів неповносправності сиблінга відносять підвищений рівень стресу, негативну самооцінку, соматичні проблеми й труднощі в поведінці (Tew & Laurence, 1973; Tew й ін., 1974; Lavigne і Ryan, 1979; Tritt і Essess, 1988; Bagenholm і Gillberg, 1991) [6–9]. Натомість деякі інші дослідники стверджують, що брати й сестри неповносправних дітей мають не більше психологічних проблем, ніж сиблінги дітей з нормальним розвитком (Gath, 1972; Lonsdale, 1978; Lobato, 1983, McHale й ін., 1984, 1986). Навпаки, вони відчувають сатисфакцію, що можуть опікуватися своїм братом/сестрою, і це для них важливо. Такі діти проявляють велику толерантність, емпатію стосовно інших, характеризуються вищим рівнем альтруїзму (Grossman, 1972), емоційною зрілістю і відповідальністю (Howlin, 1988) [6–9].

З огляду на неоднозначність трактування проблеми впливу неповносправної дитини на психосоціальний розвиток сиблінгів ми вдалися до емпіричного дослідження, яке провели протягом 2002–2005 років. Ним було охоплено 137 дітей 8–13 років (серед них 65 дітей, що мають сиблінгів з помірними та важкими розладами фізичного й розумового розвитку, і 72 дитини, що мають здорових сиблінгів).

Зауважимо, що міжособистісні стосунки неможливо оцінювати без врахування емоційного компонента. У межах концепції диференційних емоцій К. Е. Ізард розглядає емоційну систему як одну з основних регуляторних систем, що тісно взаємопов'язана з когнітивною і впливає на поведінку людини [10].

У нашому дослідженні до емоційного аспекту взаємин було віднесено ставлення до факту неповносправності сиблінга та емоційне забарвлення стосунків. Сиблінгам пропонувалося

продовжити проєктивне твердження (методика Н. Lyszkiewicz “Незавершені речення”, адаптована автором статті; в оригіналі “Kwestionariusz Zdan Niedokonczonech”, далі – KZN) [11]: “Коли довідався (-лась), що мій брат (сестра) неповносправний (-а) ...”. Відповіді 51 % випробуваних можна віднести до категорії “реакція втрати”; відповіді 26 % свідчать про налаштованість на допомогу; 23 % опитаних відповіли, що не усвідомлюють ваду.

Підтвердженням того факту, що діти переживають неповносправність сиблінга як травматичну подію, є те, що 83 % випробуваних дали значиме продовження на проєктивне твердження: “Мені як братові (сестрі) неповносправної дитини найважче погодитися...”. Загалом важко погодитися з фактом неповносправності сиблінга 55 % дітей; а 28 % опитаних найважче змиритися із зовнішнім виглядом сиблінга, його фізичною чи розумовою вадою, ставленням до нього оточуючих. При цьому загальне ставлення до сиблінга в 50 % випадків є позитивним, у 15 % – нейтральним і лише в 5 % випадків діти відверто декларують своє негативне ставлення до брата чи сестри. В окрему категорію ми об’єднали такі твердження: “Добре, бо вона хвора” та “Добре, я намагаюся його терпіти”. Такі відповіді можуть свідчити про прояв захисних механізмів, які зменшують почуття провини.

Порівнюючи ці відповіді з відповідями сиблінгів контрольної групи, ми отримали такі реакції: дещо менша кількість досліджуваних (43 %) декларує своє позитивне ставлення до сиблінга, порівняно більша кількість – негативне ставлення (8 %), а 29 % опитаних не дали жодної значимої відповіді-реакції, що теж може свідчити про прояв захисного механізму та небажання говорити про сиблінга.

Щоб підтвердити чи спростувати висновки про ставлення до сиблінгів у контрольній та експериментальній групах, випробуванним було запропоновано, послуговуючись шкалою міри переживання емоцій і почуттів, виразити своє ставлення до брата чи сестри. За характеристиками емоційного стану під впливом сиблінгової взаємодії побудовано емоційні профілі випробуваних (рис. 1).

При порівнянні результатів двох груп за Т-критерієм Ст’юдента встановлено істотні відмінності в мірі переживання ревності ($t = 3,84$ при $p < 0,001$), сорому ($t = 3,77$ при $p < 0,001$), жалості ($t = 3,28$ при $p < 0,001$) та почуття провини ($t = 3,08$ при

$p < 0,001$). Ці показники є статистично вищими у досліджуваних експериментальної групи: у сиблінгів неповносправних дітей.

Рис. 1. Емоційні профілі сиблінгів неповносправних та здорових дітей

Серед чинників, які найбільше впливають на емоційний аспект взаємин з неповносправним сиблінгом, ми виділили такі: сиблінг-позиція, стать, видимість неповносправності, важкість порушення розвитку, наявність відмінностей у ставленні батьків до обох дітей, психологічний клімат у сім'ї.

Старші сиблінги частіше переживають почуття відповідальності ($t = 3,13$ при $p < 0,001$) та жалості ($t = 2,30$ при $p < 0,001$), ніж молодші (рис. 2). Проведений кореляційний аналіз показує, що це спричиняє у них зростання тривожності ($r = 0,74$). Ці почуття проявляються частіше, якщо в дітей немає друзів, з якими вони могли б поділитися переживаннями ($r = 0,49$).

Брати частіше, ніж сестри дітей із психофізичними вадами переживають ревнощі ($t = 2,68$ при $p < 0,001$), сором ($t = 2,46$ при $p < 0,001$), жаль ($t = 2,799$ при $p < 0,001$), злість ($t = 3,579$ при $p < 0,001$) та образи ($t = 4,53$ при $p < 0,001$) стосовно своїх сиблінгів. При цьому сиблінги обох статей частіше почувують жаль до неповносправних сестер (рис. 3).

Видимість вади, тобто коли фізичне чи психічне порушення розвитку має морфологічні прояви (наприклад, при ДЦП, при хворобі Дауна), спричиняє збільшення у сиблінгів почуття жалості ($t = 3,24$ при $p < 0,001$) та почуття провини ($t = 2,79$ при $p < 0,001$) (рис. 4). Тобто, коли вада сиблінга не має зовнішнього

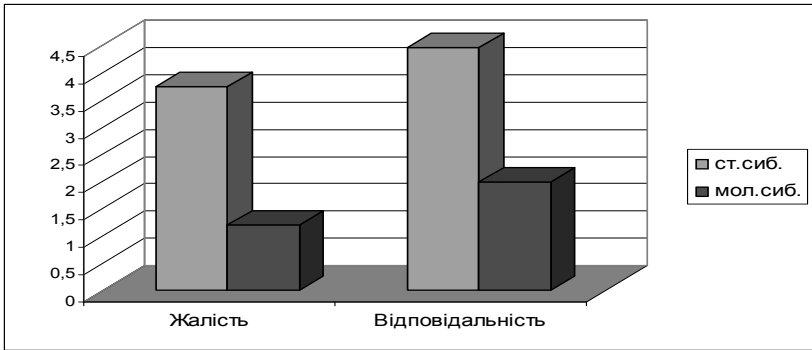

Рис 2. Частота переживань відповідальності й жалості до неповносправного сиблінга залежно від сиблінг-позиції

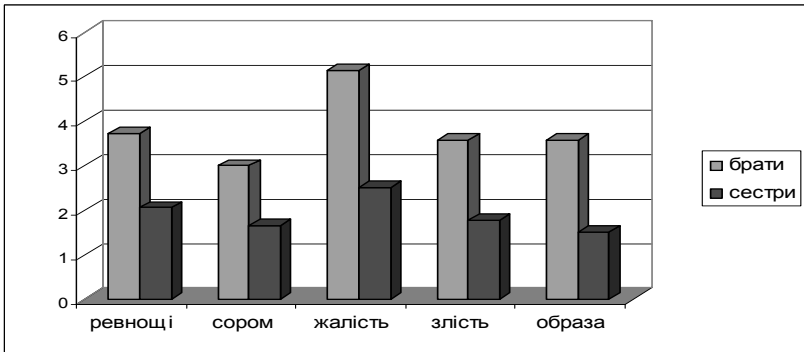

Рис. 3. Частота переживань емоційного ставлення до сиблінгів серед братів і сестер

вираження, вона частіше не усвідомлюється як неповносправність, менше спричиняючи травматичні переживання.

Для того щоб з'ясувати, яким чином емоційне ставлення до сиблінга змінюється залежно від важкості його психофізичної вади, було застосовано однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA). Він показує, що із збільшенням важкості порушення фізичного розвитку сиблінга в його братів/сестер зростає почуття провини (рис. 5).

Воно може стосуватися власної фізичної переваги, відчуття неможливості допомогти чи ірраціональної причетності до виникнення такого фізичного стану. Це почуття є обтяжливим для дітей, спричиняє велике психоемоційне напруження, що

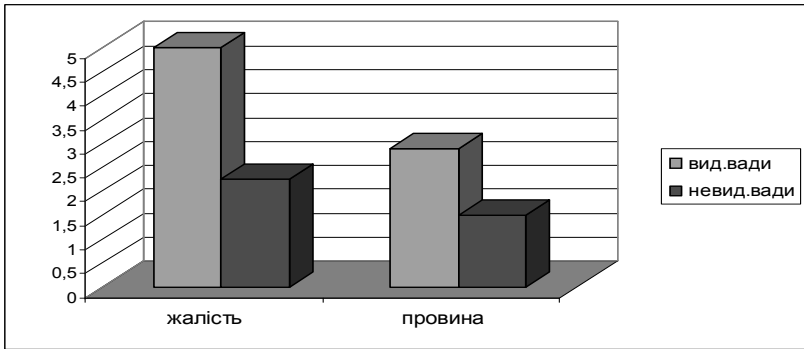

Рис. 4. Частота переживань емоційного ставлення до сиблінгів залежно від видимості вади

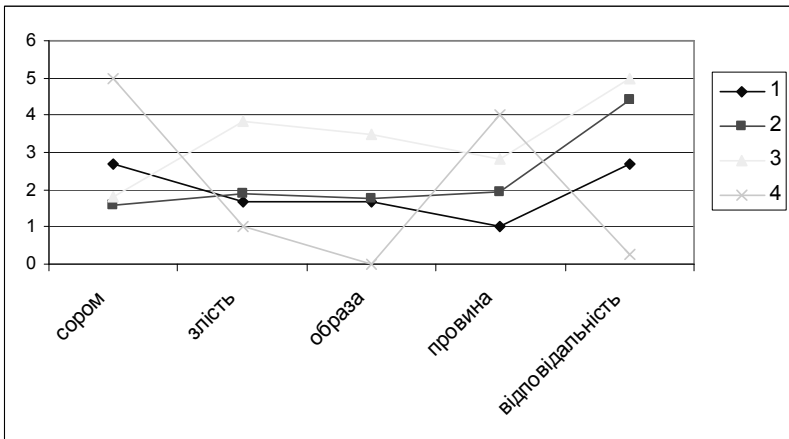

Рис. 5. Частота переживань емоційного ставлення до сиблінгів залежно від важкості фізичної вади:

- 1 – нормальний стан фізичного розвитку;
- 2 – легке ураження фізичного розвитку;
- 3 – виражене ураження фізичного розвитку;
- 4 – глибоке ураження фізичного розвитку.

підтверджується тісними кореляційними зв'язками з тривожністю ($r = 0,78$) та депресивністю ($r = 0,51$). У дітей при глибокому фізичному ураженні сиблінга значно зростає почуття сорому та злості щодо нього. Почуття відповідальності найбільшою мірою виявляється у сиблінгів дітей з вираженою фізичною неповно-

правністю, проте значно зменшується при глибокому фізичному ураженні. Значимі емпіричні показники критерію Фішера (F) вказують на високу зумовленість емоційного ставлення варіативністю фактора “Стан фізичного розвитку” (табл. 1).

Таблиця 1

Показники значимості впливу фізичного ураження на емоційне ставлення сиблінгів

Показник	Нормальний стан фіз. розв.		Легке ураження фіз. розв.		Виражене ураження фіз. розв.		Глибоке ураження фіз. розв.		ANOVA	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	F	p
Сором	2,67	1,37	1,58	1,24	1,83	0,75	5,00	0,0	3,34	0,040
Злість	1,67	0,52	1,92	0,44	3,83	0,40	1,00	0,0	5,57	0,006
Образа	1,67	1,37	1,75	0,96	3,50	1,22	1,00	0,0	4,85	0,010
Провина	1,00	0,89	1,92	1,44	2,83	0,75	4,00	0,0	3,35	0,040
Відповідальність	2,67	2,25	4,41	1,24	5,00	1,09	0,25	0,0	4,76	0,010

Щодо впливу фактора “Рівень розумової відсталості” на емоційне ставлення дітей до неповносправного сиблінга, то найбільш приязне воно при відсутності в нього розумової відсталості. Натомість у разі важкої розумової відсталості сиблінга діти рідше почувають і проявляють злість до нього. Почуття провини найбільше виражене у сиблінгів дітей з фізичними ураженнями, проте зі збереженим інтелектом і при найменшій виявленості розумової відсталості (рис. 6).

Значення цих показників та показники критерію Фішера, що вказують на зумовленість емоційного ставлення варіативністю фактора “Стан розумового розвитку”, наведено в табл. 2.

Наступний виявлений нами вагомий чинник емоційних стосунків між сиблінгами – особливості ставлення батьків до обох дітей у сім’ї, а саме: чи здорові діти бачать відмінність у ставленні батьків до себе і до свого сиблінга. Цей фактор аналізувався на основі анкетного опитування (рис. 7).

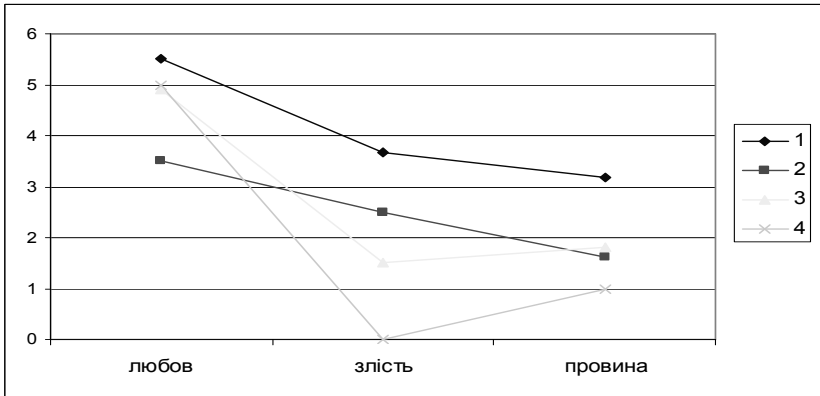

Рис. 6. Частота переживань емоційного ставлення до сиблінгів залежно від важкості психічної вади: 1 – нормальний розумовий розвиток; 2 – легка розумова відсталість; 3 – виражена розумова відсталість; 4 – глибока розумова відсталість.

Таблиця 2

Показники значимості впливу фізичного ураження на емоційне ставлення сиблінгів

Показник	Нормальний стан розумового розвитку		Легка розумова відсталість		Виражена розумова відсталість		Глибока розумова відсталість		ANOVA	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	F	p
Любов	5,50	0,83	3,50	1,60	4,90	1,19	5,0	0,0	3,34	0,040
Злість	3,70	1,37	2,50	1,19	1,50	0,53	0,0	0,0	5,57	0,006
Провина	3,17	0,40	1,62	1,40	1,80	1,31	0,0	0,0	3,35	0,040

Діти, які помічають таку відмінність (батьки більш поблажливо ставляться до неповносправної дитини, більше їй дозволяють, проводять з нею значно більше часу, за провини неповносправної дитини карають здорову), частіше переживають ревності до сиблінга. Показник перевірки відмінностей середніх значень змінних, що належать до різних типів генеральних сукупностей, t-критерій Ст'юдента становить при цьому 3,37 при

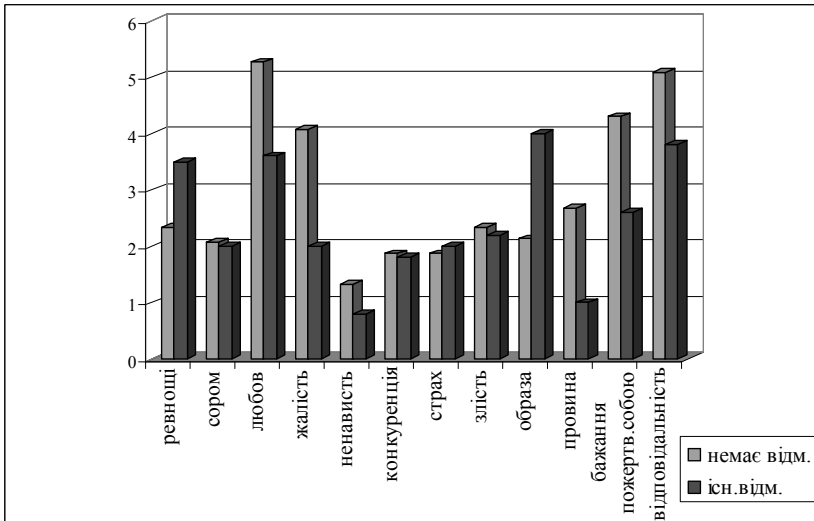

Рис. 7. Частота переживань емоційного ставлення до сиблінгів залежно від відмінностей у ставленні батьків

рівні значимості показника $p < 0,01$. Натомість у разі однакового розподілу уваги й часу батьків і задоволення психоемоційних потреб здорової дитини діти частіше декларують свою любов до брата чи сестри з вадами розвитку ($t = 3,39$ при $p < 0,001$), бажання пожертвувати собою ($t = 3,74$ при $p < 0,001$), відповідальність ($t = 3,24$ при $p < 0,001$). Підтвердження цього знаходимо в дослідженнях впливу батьківського ставлення на взаємодію між здоровими сиблінгами М. І. Алексеєвої та О. Б. Насонової [12].

Підсумовуючи особливості емоційного ставлення дітей до неповносправних сиблінгів, проаналізуємо взаємозалежність між почуттями, які вони переживають. У результаті факторного аналізу виділено групи почуттів, які формують два фактори. (58 % розсіювання даних пояснюється факторною моделлю). В основі першої групи лежить ненависть до сиблінга, тісно пов'язана з почуттям ревнощів. Цей комплекс негативних почуттів формує фактор 1 “ревнощі – ненависть”. В основі другої групи – почуття любові, пов'язане з почуттям жалю. Цей фактор 2 ми назвали “любов – співчуття”.

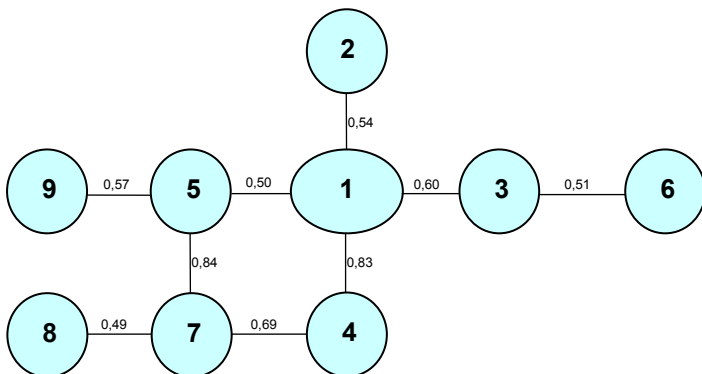
У табл. 3 наведено показники навантаження кожного фактора.

Міра факторних навантажень

Шкали	Факторні навантаження	
	Фактор 1: ревності – ненависть	Фактор 2: любов – співчуття
Ревнощі	0,84	0,19
Сором	0,61	-0,23
Любов	-0,21	0,83
Жалість	0,02	0,75
Ненависть	0,83	0,19
Конкуренція	0,75	0,15
Страх	0,76	0,16
Злість	0,72	0,25
Образа	0,44	0,51
Провина	0,27	0,69
Бажання пожертвувати собою	0,19	0,69
Відповідальність	0,24	0,68

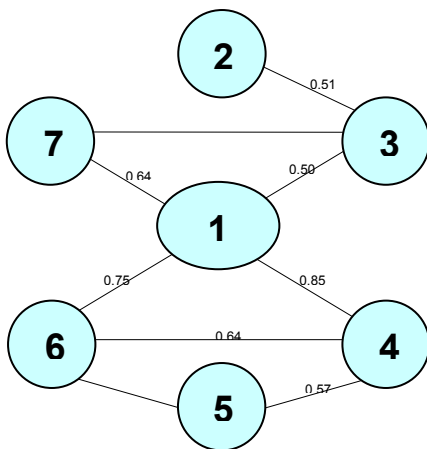
Кореляційний аналіз першої групи переживань показує, що почуття ненависті до сиблінга тісно пов'язане з переживанням почуття сорому ($r = 0,54$), страху ($r = 0,60$), образи ($r = 0,50$) та ревнощів ($r = 0,83$). Отож зі збільшенням прояву психофізичної вади сиблінги переживають сором, що загострюється під впливом неадекватного соціального ставлення, страх (який стосується власного майбутнього, майбутнього сиблінга, а також зумовлений нестачею інформації про причини та прояви вади). Страх тісно пов'язаний з альтруїстичними почуттями ($r = 0,51$) і, як наслідок, може спричиняти внутрішній конфлікт і бути травмуючим для особистості. Ще один прояв внутрішнього психоемоційного конфлікту полягає в тісному взаємозв'язку почуття образи на сиблінга та власним переживанням провини за це ($r = 0,57$). Взаємозв'язки між проявами емоційного ставлення представлено у вигляді кореляційного графа (рис. 8).

В основі другого комплексу емоційних переживань лежить почуття любові до сиблінга. Воно тісно пов'язане з відповідальністю та бажанням пожертвувати собою. Проте любов до неповносправного сиблінга пов'язана також із переживанням почуття жалю до нього, а також почуття провини. Ці почуття

Рис. 8. Характеристика негативних почуттів здорових дітей стосовно неповносправного сиблінга:
 1 – ненависть; 2 – сором; 3 – страх; 4 – ревності;
 5 – образа; 6 – бажання пожертвувати собою;
 7 – злість; 8 – конкуренція; 9 – провина.

взаємопов’язані і тяжіють, крім того, до переживання образи. Такий взаємозв’язок може свідчити про існування певної неадекватності та приховування емоційних проявів, наявність психо-емоційного конфлікту. Вказані взаємозв’язки подано у вигляді кореляційного графа (рис. 9).

Рис. 9. Характеристика позитивних почуттів здорових дітей стосовно неповносправного сиблінга: 1 – любов; 2 – страх;
 3 – бажання пожертвувати собою; 4 – провина; 5 – образа; 6 – жалість; 7 – відповідальність.

Висновки. У результаті проведеного емпіричного дослідження з'ясовано, що більшість дітей молодшого шкільного віку переживають народження брата чи сестри із психофізичними вадами як психотравмуючу подію, що супроводжується негативними емоційними переживаннями. Це відіграє впливає як безпосередньо на взаємини між дітьми в сім'ї, так і на їхній психоемоційний розвиток.

Емоційне ставлення до неповносправного брата чи сестри на відміну від ставлення до здорових сиблінгів характеризується значно вищим рівнем прояву ревності, сорому, жалю, почуття провини та відповідальності. Негативні почуття загострюються в разі видимості неповносправності, важкості порушення розвитку, наявності відмінності у ставленні батьків до дітей, порушення психологічного клімату в сім'ї.

Переживання одночасно інтенсивних емоцій страху та альтруїстичних спонукань, образи, сорому та почуття провини стосовно неповносправних сиблінгів вказують на наявність психоемоційних конфліктів в особистісній сфері дітей молодшого шкільного віку, що вимагає психологічної допомоги з метою запобігання виникненню психосоціальних дезадаптацій.

Література

1. *Алексеева М.И.* Значення взаємодії між рідними братами та сестрами для формування їхньої особистості // Актуальні проблеми психології: Матеріали Четвертих Костюківських читань, 25 серп. 1996 р. – К.: ДОК-К, 1996. – Т. 1. – С. 3–10.
2. *Алексеева М.И.* Семья как фактор социализации // Психология на перетині тисячоліть: Зб. наук. пр. П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т. 1. – С. 5–11.
3. *Дідук І.А.* Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку: Автореф. дис... канд. психол. наук. – К., 2001.
4. *Kowalski W.* Stosunki interpersonalne wsród rodzeństwa // *Problemy rodziny.* – Lublin, 1979. – № 1. – S. 32.
5. *Olszewski J.K.* Rola rodziny w postawianiu zaburzen emocjonalnych u dzieci // *Problemy rodziny.* – № 2–3. – Lublin, 2000. – S. 52–55.
6. *Cuskelly M.* Adjustment of siblings of children with a disability: methodological issues // *International Journal for advancement of counseling.* – Kluwer, 1999 – № 21. – P. 111–124.
7. *Hogan D., Park J., Goldscheider F.* The health consequences of disabled sibling for school-age children. // *Population studies and training center.* – Brown University, 2004. – P. 1–22.

8. *Pilowsky T., Yirmiya N., Doppelt O., Gross-Tsur V., Shalev R.* Social and emotional adjustment of siblings of children with autism // *Journal of Psychology and Psychiatry.* – Oxford, 2004. 45:4. – P. 855–865.
9. *Randall P., Parker J.* *Autyzm* // *Jak pomoc rodzinie.* – Gdansk, 2002. – S. 170–175.
10. *Изапд К.* Психология эмоций. – СПб.: Питер, 1999. – 464 с.
11. *Lyszkiewicz H.* Stosunek do dziecka niepełnosprawnego w rodzinie w percepcji jego rodzenstwa: Praca magisterska. KUL. – Lublin, 1996. – 56 p.
12. *Алексеева М.І., Басонова О.Б.* Внутрішньосімейна взаємодія та самоакцептація підлітка // *Психологія: Наук.-метод. збірник.* – К.: Освіта, 1993. – Вип. 40 – С. 63–73.

© Карпа М.І.

Ольга Мурашко

ДИНАМІКА МАТЕРИНСЬКОЇ СФЕРИ ЖІНОК З БЕЗПЛІДНІСТЮ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬ ДОПОМІЖНІ РЕПРОДУКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ

У результаті дослідження чотирьох груп жінок (невагітні; вагітні; ті, що відновлюють природну фертильність; ті, що використовують запліднення “в пробірці”) доведено, що в материнській сфері жінок, які вдаються до штучного запліднення, відбуваються деформації, пов’язані з порушенням рівноваги між основними її складовими – материнством як особистісною потребою жінки в стані “бути матір’ю” і материнством як забезпеченням умов для розвитку дитини – у бік підвищення значущості першої. Вагітність для цих жінок набуває надціннісних характеристик, а образ майбутньої дитини витісняється із свідомості.

Ключові слова: материнська сфера, безплідність, допоміжні репродуктивні технології, репродуктивна поведінка.

В результате исследования четырех групп женщин (небеременные; беременные; бесплодные, восстанавливающие природную фертильность; бесплодные, использующие оплодотворение “в пробирке”) доказано, что в материнской сфере женщин, использующих оплодотворение в пробирке, происходят деформации, обусловленные нарушением равновесия между ее основными составляющими – материнством как личностной потребностью женщины в состоянии “быть матерью” и материнством как обеспечением условий для раз-

вития ребенка – в сторону повышения значения первой. Беременность для этих женщин приобретает сверхценность, а реальный образ будущего ребенка вытесняется из сознания.

Ключевые слова: материнская сфера, бесплодие, вспомогательные репродуктивные технологии, репродуктивное поведение.

The investigations of 4 groups of women (non-pregnant, pregnant, sterile women, who renew natural fertility, and sterile women, who use in vitro fertilization) have shown, that there take place deformations in the maternal sphere of women, who use in vitro fertilization. The deformations are conditioned by the imbalance between the components of sphere, such as maternity as a personal woman's need "to be a mother" and maternity as the invention to offer all necessary conditions for the development of a child, where the first one is more significant. Pregnancy becomes the most important value to the detriment of caring for a child.

Key words: maternal sphere of woman, sterility, auxiliary reproductive technologies, reproductive behavior

Проблема. Тривалий процес подолання безплідності, за нашим припущенням, призводить до деформації материнської сфери жінки і зміни її основних складових – образу дитини та образу жінки як матері, а також зміни значущих ставлень, пов'язаних з дитиною і реалізацією материнства. Це, у свою чергу, ускладнює вихід жінки із психологічної кризи безплідності й адаптацію до життя без дитини, якщо спроби зачаття в пробірці зазнали невдачі. У разі настання вагітності в результаті використання допоміжних репродуктивних методик деформації, що сталися в материнській сфері жінки внаслідок безплідності, можуть призвести до відхилень у формуванні адекватної материнської поведінки.

Мета статті: вивчення стану материнської сфери жінок з безплідністю при застосуванні різних методик її подолання (традиційне лікування і запліднення в пробірці) та мотивів, які лежать в основі репродуктивної поведінки цих жінок.

Бажання народити дитину є природним бажанням жінки. Материнство дає змогу реалізувати цілу низку потреб – від біологічної реалізації жіночого ества, продовження роду і до потреб вищого рівня – у піклуванні, захисті, відданості тощо.

Ми диференціювали потреби, які лежать в основі репродуктивної поведінки жінки, та їх передумови (рис. 1).

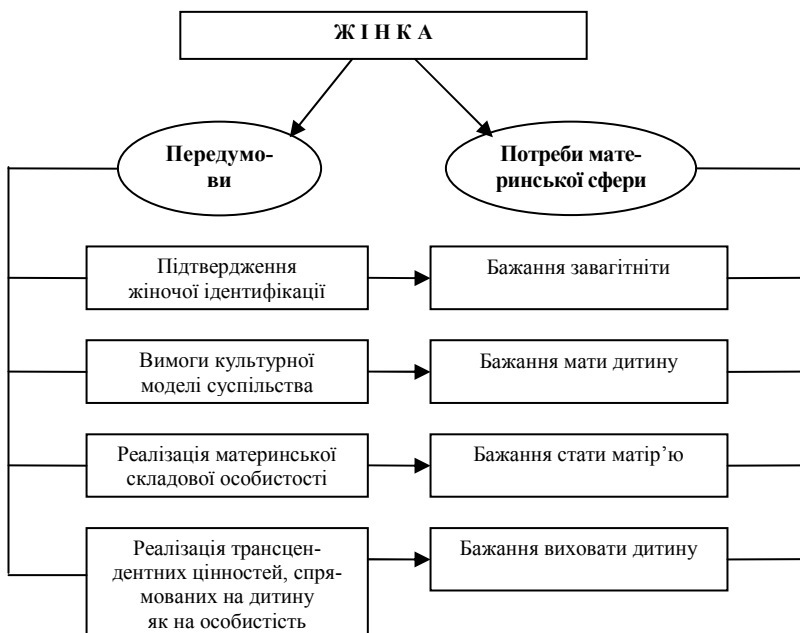

Рис. 1. Потреби і передумови потреб материнської сфери

Жінка, яка стикається з проблемою безплідності, потрапляє у вир психологічної кризи, пов'язаної з неможливістю задовольнити означені потреби. Унаслідок цього страждають самооцінка й Его-ідентичність жінки, порушуються її світоглядні уявлення. Використання запліднення в пробірці – однієї з допоміжних репродуктивних методик – сприймається жінками як остання надія. Але тільки 12–15 % вагітностей, що настали в результаті цієї процедури, закінчуються народженням дитини [1; 2]. Отже, зворотним боком цієї медалі є поглиблення кризового стану жінки.

У проведеному нами дослідженні стану материнської сфери жінок з безплідністю брали участь 105 випробуваних: 31 жінка з безплідністю (використовувалося запліднення в пробірці); 30 жінок з безплідністю (намагалися відновити природну фертильність); 23 жінки з фізіологічною вагітністю і 21 невагітна жінка. Стан материнської сфери невагітних жінок є вихідним для всіх жінок, які в майбутньому не зіткнуться або, навпаки, можуть зіткнутися-

ся з проблемою безплідності. Стан материнської сфери жінок з фізіологічною вагітністю взято за умовну норму реалізації материнства в нашому суспільстві. Порівняння показників цих груп з даними, отриманими в групах жінок з безплідністю, дало можливість з'ясувати, які ключові компоненти материнської сфери є чутливими до змін у жінок, які прагнуть, але не можуть завагітніти, і як саме вони змінюються.

Щоб вивчити стан материнської сфери, ми скористалися “Тестом ставлень вагітної” І. В. Добрякова [3] в оригінальній і модифікованій нами версіях. Модифікація тесту спрямована на вивчення проспективних уявлень жінок, які ще не завагітніли. Цей тест дає можливість установити наявність у жінок провідного типу *психологічної компоненти гестаційної домінанти* (ПКГД) і за допомогою якісного аналізу визначити напруженість у сфері ставлень жінки до себе як до вагітної, до оточуючих і до майбутньої дитини. Мотиви, які лежать в основі репродуктивної поведінки жінки, що вдається до запліднення в пробірці, вивчалися шляхом використання репертуарних ґраток із заданими конструктами [4]. Для обробки даних за цією методикою використовувався однофакторний дисперсійний аналіз.

Результати дослідження свідчать про те, що в жінок з безплідністю, які мають тривалу і невдалу історію лікування, змінюється ставлення до основних складових материнської сфери (табл. 1). Якщо в групі невагітних, вагітних і безплідних домінуючим типом ПКГД є *оптимальний*, то в групі жінок, які вдаються до запліднення в пробірці, домінуючим стає *ейфоричний* тип. У групі безплідних жінок, які намагаються відновити природну фертильність, також висока частка ейфоричного типу, хоча він і є субдомінуючим. Разом із цим у жінок, які застосовують запліднення в пробірці, з'являється *гіпогестогнозичний* компонент, що може бути зумовлено поступовим витісненням образів дитини і материнства. Такі наслідки можна розглядати як захисну реакцію на невдалий попередній досвід лікування безплідності, що негативно відбився на впевненості жінок у можливості завагітніти за допомогою штучного запліднення і виявляється у зневірі й побоюванні нової невдачі. Оптимальна складова гестаційної домінанти, хоч і зберігається в цих жінок як одна з провідних, але її рівень статистично нижчий, ніж в усіх інших групах.

У ході аналізу ставлень жінки до вагітності, до себе як до матері, до дитини і до оточуючих, які є складовими тесту Добрякова, звертає на себе увагу, що вагітність в обох групах жінок з безплідністю набуває особливої емоційної забарвленості, дістає статус особливої цінності і стає втіленням смислу життя, впливаючи на його якість.

У групі жінок, які використовують запліднення в пробірці, спостерігається вагома частка відповідей тривожного змісту. На наш погляд, це пояснюється високою ціною, яку платить жінка за свою вагітність, розумінням ризиків, що супроводжують вагітність, яка настала внаслідок запліднення *in vitro*, і наміром докласти всіх зусиль, щоб її зберегти.

Таблиця 1

Розподіл відповідей тесту ставлень жінок досліджуваних груп за типом психологічної компоненти гестаційної домінанти (у %)

Тип ПКГД	Групи порівняння		Експериментальні групи	
	Невагітні	Вагітні	Безплідні	ДРТ
Оптимальний	48,7	53,6	41,1	26,5
Ейфоричний	6,3	15,5	36,3	47,3
Гіпогестогнозичний	25,4	13,5	9,6	14,3
Тривожний	10,6	12,6	10,7	10,3
Депресивний	9,00	4,8	2,2	1,8

Суттєві розбіжності виявилися й у ставленні жінки до себе як до матері. Загалом більшість жінок в усіх групах адекватно оцінюють свою здатність до реалізації материнських функцій і готові зробити для цього все можливе. Разом з тим у групі жінок, що використовують допоміжні технології, спостерігається велика кількість відповідей ейфоричного типу. Уявлення себе в ролі матері викликає в них радісний настрій. Твердження “Я впевнена, що стану прекрасною матір’ю”, яке обирали жінки із цієї групи в більшості випадків, вказує на відсутність у них критичного ставлення до виконання материнської ролі, особливо до виховання дитини і взаємодії з нею. Прагнення отримати щось дуже бажане часто наділяє об’єкт бажання ідеальними характеристиками. Образ

Я людини, яка чогось прагне, теж набуває ідеального змісту стосовно цього об'єкта. Проте, коли бажання здійснюється і починається реальна взаємодія з реальним об'єктом, з'являються труднощі, пов'язані з втратою ідеалізації і тієї значущості, яка надавалася недосяжному. У нашому випадку уявлення жінки про те, що вона стане прекрасною матір'ю, може кардинально змінитися, коли вона почне взаємодіяти з реальною дитиною.

Ставлення до дитини в порівнюваних групах й у жінок, які відтворюють природну фертильність, загалом оптимальне. Але звертає на себе увагу відмінність між групами жінок з безплідністю. І в тій, і в іншій групі спостерігається значне підвищення вибору ейфоричного ставлення до дитини, яке суттєво домінує в жінок, які використовують запліднення в пробірці. Бажання мати дитину більш глибоко входить у смислову сферу цих жінок, і зі збільшенням часових витрат на подолання безплідності цінність дитини набуває все більшого значення. Однак у жінок із цієї групи зростає також частка відповідей, що містять гіпогестогнозичний компонент: “Я не думаю про те, якою буде дитина, яку я виношуватиму”. Образ дитини в часовому просторі лікування втрачає конкретні, створені в процесі онтогенетичного формування материнської сфери характеристики, стає менш диференційованим, більш розмитим. Складається враження, що жінка намагається уникати думок про дитину, щоб додатково не фруструвати себе неможливістю її мати.

Для всіх жінок важливою є підтримка близьких людей, відчуття їхньої стурбованості і позитивного ставлення, спільне переживання значимих подій. Але відповіді жінок з безплідністю стосовно ставлення до чоловіка та інших набувають здебільшого ейфоричного забарвлення: “Вважаю, що вагітність зробить мене ще прекраснішою в очах батька моєї дитини” і “Мені буде приємно, коли оточуючі почнуть помічати, що я вагітна”. На підставі цього можна припустити, що цінність майбутньої дитини для жінок, які використовують допоміжні технології, поєднується не тільки з їхнім бажанням реалізувати своє материнство, а й з прагненням задовольнити очікування оточуючих. Для безплідної жінки вагітність стає не тільки засобом досягнення материнства, а й засобом збереження поваги інших людей, оскільки допомагає частково реабілітувати свій образ як жінки, здатної до дітонародження.

Таким чином, материнська сфера безплідних жінок, які намагаються завагітніти або шляхом відновлення фертильності, або за допомогою штучного запліднення, зазнає певної деформації в бік підвищення ейфоричних очікувань, пов'язаних з появою дитини і власним материнством, причому в жінок, які використовують “пробірку”, рівень емоційної значущості вагітності, дитини, материнства значно вищий, ніж у жінок, які лікують безплідність традиційними методами.

Вагітність і материнство набувають для безплідних жінок, які застосовують допоміжні методики, статусу особливих цінностей, стають утіленням смислу їхнього життя. Відбувається зміщення акценту з вагітності як засобу досягнення материнства на вагітність як самостійну мету. Проте в цих жінок порівняно з безплідними, що лікуються традиційними методами, помітно посилюються гіпогестозні тенденції, щодо образу майбутньої дитини, вагітності і пологів, що, нашу думку, є захисною реакцією витіснення на тривалі і безуспішні лікування, ослабленням упевненості в його позитивному результаті. Тобто виникає суперечність (конфлікт) між сильним надціннісним бажанням, з одного боку, і відсутністю сформованого образу предмета бажання – з іншого. Складається враження, що в цих жінок витісняються, власне, образи дитини, вагітності й пологів з усіма їхніми конкретними характеристиками, а натомість залишаються ідеї образів, які, емоційно забарвлюючись, перетворюються в надії.

Взявши на озброєння методику репертуарних ґраток, ми поставили за мету з'ясувати, які саме мотиви, пов'язані з репродуктивною поведінкою жінки, найбільш чутливі до змін залежно від групотвірного фактора, яким є актуальна ситуація жінки у зв'язку з можливістю реалізації потреби в материнстві.

Мотиви, вибір яких не залежить від того, у якій ситуації опиняється жінка, можна вважати загальнолюдськими, базовими структурними елементами особистості. У проведеному за методикою репертуарних ґраток дослідженні такими мотивами виявилися “бажання мати близьку людину”, “любов”, “прагнення зміцнити сім'ю”, “реалізація жіночого призначення”. Це вказує на те, що потреба в материнстві є загальною і глибинною особистісною потребою жінки.

Найбільш чутливими (достовірно значимими) до змін, викликаних можливістю або неможливістю завагітніти, виявилися

такі мотиви: “робити як усі” (82 %), “заздрість” (76 %), “піклування про здоров’я” (70 %), “дістати схвалення” (64 %), “прагнення досконалості”, “цікавість”, “жалість до себе” (58 %). Встановлена мотивація вказує на перевагу в материнській сфері жінок з безплідністю таких потреб, як підтвердження жіночої ідентифікації і відповідність вимогам суспільства. Наголошування саме на цих потребах і мотивах слід вважати за доцільне в процесі надання психологічної допомоги жінкам з безплідністю, зокрема тим, які вдаються до запліднення *in vitro*.

Висновки. Отже, результати дослідження дають підстави констатувати, що ставлення жінки, які визначають зміст материнської сфери, змінюються в часі залежно від актуальної ситуації, в якій перебуває ця жінка (відсутність вагітності, вагітність, лікування безплідності шляхом відновлення природної фертильності, подолання безплідності за допомогою штучного запліднення), і відображають специфічні особливості цієї ситуації.

У материнській сфері жінок, які вимушені застосовувати допоміжні технології, спостерігаються деформації, пов’язані з порушенням рівноваги між основними її складовими – материнством як особистісною потребою жінки в стані “бути матір’ю” і материнством як забезпеченням умов для розвитку дитини – у бік підвищення значущості першої. Вагітність для цих жінок набуває надціннісних характеристик. Образ майбутньої дитини витісняється із свідомості. На емоційному рівні це переживається як конфлікт між гострим бажанням і фрустрованістю предмета бажання.

Література

1. *Вдовиченко Ю.П., Беглице Д.А.* Особливості невиношування у жінок після екстракорпорального запліднення // *Одес. мед. журн.* – 2003. – № 5 (79). – С. 50–52.
2. *Веселовский В.В.* Вспомогательные репродуктивные технологии в Украине: Данные нац. регистра за 2000 г. // *Актуальні проблеми лікування безплідності: Зб. наук. пр. конф. з міжнар. участю, м. Київ, 30 трав. – 1 черв. 2003.* – К., 2003. – С. 38–42.
3. *Эйдемиллер Э.Г., Добряков И. В., Никольская И. М.* Семейный диагноз и семейная психотерапия: Учеб. пособ. для врачей и психологов. – СПб.: Речь, 2003. – 336 с.
4. *Петренко В.Ф.* Основы психосемантики: Учеб. пособие. – Смоленск: Изд-во СГУ, 1997. – 400 с.

© Мурашко О.О.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Наталія Уманець

ПОТЕНЦІАЛ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ В СТАНОВЛЕННІ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

Аналізується вплив сімейного виховання на становлення особистості дитини. Показано, що відхилення в структурі внутрішньосімейних взаємин та недоліки в системі сімейного виховання призводять до дисгармонійного формування особистості.

Ключові слова: процес соціалізації, стандарти поведінки батьків, традиції, нуклеарна сім'я, гармонійна сім'я, "важка сім'я", партнерство, гіперопіка, виховний контроль.

Анализируется влияние семейного воспитания на становление личности ребенка. Показано, что отклонения в структуре внутрисемейных отношений и недостатки системы семейного воспитания приводят к дисгармоничному формированию личности.

Ключевые слова: процесс социализации, стандарты поведения родителей, традиции, нуклеарная семья, гармоничная семья, "тяжелая семья", партнерство, гиперопека, воспитательный контроль.

The influence of family on the creation of child's personality is analyzed. It is shown, the infringements of family structure, mistakes of family education, conflicted relations result formed a person in such conditions is disharmonious.

Key words: process of socialization, standard of parent's behavior, nuclear family, traditions, harmonious family, "hard family", partnership, hyperguardianship, pedagogical control.

Проблема. Зміни соціально-політичного та економічного життя країни зачепили своєю конфліктністю, суперечністю не тільки підліткове, а й дошкільне середовище, що вимагає суттєвої корекції педагогічної роботи, адекватного сімейно-родинного виховання. Завдання й функції школи як інституту соціалізації і виховання тотожні завданням і функціям провідного інсти-

туту соціалізації – сім'ї. Саме сім'я реально опосередковує вплив конкретного соціуму, перебираючи на себе роль головної ланки, що поєднує людину із суспільством. Безпосередній досвід життя в сім'ї, тривалість і глибина впливів, рівень міжособистісного спілкування всередині сім'ї зумовлюють унікальність цього суспільного інституту. У сім'ї формується підґрунтя системи життєвих цінностей, на основі яких відбувається самовизначення особистості в суспільному оточенні. Таким чином, правомірним є твердження, що сучасне сімейне виховання, його специфіка, імовірні проблеми та помилки повинні стати предметом ретельного наукового дослідження.

Метою статті є аналіз можливих порушень у структурі внутрішньосімейних взаємин та системі сімейного виховання дітей з огляду на особливості сучасної української родини (нестабільність, конфліктність, перерозподіл сімейних ролей тощо), зумовлені соціально-політичними та економічними змінами в Україні.

У сучасних педагогічних і філософських публікаціях найбільш широко висвітлюються проблеми обґрунтування філософських засад педагогіки в цілому, зокрема виховання і навчання (В. Груліч, К. Котловський, В. Краєвський, Б. Суходольський, Л. Гусарова та ін.), а також суперечності виховання та шляхи їх подолання в процесі розвитку особистості (В. Войтко, І. Марев, М. Шилов та ін.). А от питанню про роль сімейного виховання у становленні особистості, його особливості й проблеми приділяється ще недостатньо уваги. Становлять інтерес праці О. Вишневського, О. Гриніва, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича [1]. Сім'я як соціальний інститут, як важливий фактор соціальної еволюції виконує в суспільстві роль своєрідного барометра, який здатний чутливо реагувати на будь-які зміни та вимоги соціального життя – в економіці, культурі, сфері моралі, ідеології. У цьому полягає сутність інституту сім'ї як елемента глобальних процесів соціокультурного розвитку. І ця роль сім'ї вимагає до себе особливої уваги дослідників.

Родина є найближчим до дитини соціальним середовищем, яке вибірково та інтерпретовано доносить до неї ідеологію суспільства, організовуючи і реалізуючи завдання, що висуваються суспільним середовищем. Загальновідомо, що діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації переважно шляхом зіставлення їх зі стилем життя своїх батьків. Дитина відразу після

народження потрапляє під вплив як економічних, соціальних відносин, так і особливостей національних явищ: специфічних рис способу життя, форм культури і побуту, народних звичаїв, традицій, переймаючи від дорослих багатство національної мови, відчуття спорідненості з духовними цінностями свого народу.

Упродовж людської історії колективними зусиллями кожного етносу створено власну національну систему виховання в сім'ї, що ввібрала загальнолюдські здобутки та самобутні творчі, духовні знахідки, якими збагачують батьки своїх дітей від покоління до покоління. Традиція передавати з покоління в покоління свій соціальний, професійний, моральний досвід є однією з рис, притаманних кожному, у т. ч. й українському, народові. Із цього приводу відомий дослідник української етнопсихології В. Янів зазначає, що тільки завдяки глибокому відчуттю традицій український народ не перетворився в етнічну масу. Виховання в родині треба розуміти якнайширше. Ідеться не лише про накреслені у свідомості батьків виховні цілі, не тільки про конкретні вказівки й поради дітям, а передусім про цілісність трактування дітей дорослими [1].

Сучасна українська родина зазнає впливу численних внутрішніх і зовнішніх процесів, що визначають її проблематику. Інституція нуклеарної сім'ї до останнього часу відповідала за трансляцію соціально усталених цінностей та виховний процес упродовж перших років життя дитини. Становлення цієї інституції спричинилося потребою створення механізму соціалізації посттрадиційного типу, оскільки традиційні засоби соціалізації, що на родинному рівні відповідали за трансляцію цінностей від діда до онука, стали консервуючим чинником в умовах індустріальної культури. Нуклеарна сім'я, що здійснювала трансляцію вже від батька до сина, виявилася більш мобільним механізмом соціалізації, який дав змогу особистості краще пристосовуватися до нових форм поведінки, ніж це було у великій родині.

У другій половині ХХ ст. разом із кризою нуклеарної сім'ї у високорозвинених індустріальних суспільствах остання втрачає свої соціалізаційні функції. Тобто, якщо на попередній стадії культурного розвитку дитина для успішної соціалізації мала наслідувати стандарти поведінки своїх батьків, то нині завдяки зростанню динаміки культурного обміну та змінам настав етап, коли соціалізація за старим зразком стає неможливою. Більше того, той самий процес соціокультурної динаміки призвів до невизначеності іде-

нтичності батьків в умовах рухливого культурного контексту, що детермінує постійну незавершеність процесу соціалізації навіть для дорослого. Саме тому частина соціалізаційних функцій переходить значною мірою до позародинної сфери. Певну роль відіграє також прилучення дітей до масової культури споживачів [2].

Крім проблем, зумовлених об'єктивним суспільним розвитком, сім'я зберігає й одвічні проблеми, пов'язані зі станом здоров'я її членів, їхніми індивідуальними психофізіологічними особливостями, міжособистісною взаємодією в межах родини.

З перших днів свого існування дитина прилучається до системи найтісніших взаємин, що поєднують у собі основні види людських стосунків – психофізіологічні (біологічна спорідненість, статеві стосунки) і психологічні (взаємна моральна та емоційна підтримка, відвертість, турбота один про одного).

Сім'я як малій групі притаманна складна система внутрішньогрупових взаємин – розподіл соціальних ролей, соціального статусу, авторитету і керівництва. Членів родини об'єднує система внутрішніх зв'язків, породжених традиціями і звичаями. Останні сформувалися в умовах певної культури (національної, релігійної), у межах якої дана родина виникла й існує. Психофізіологічні, психологічні, соціальні та культурні стосунки органічно переплетені і взаємопов'язані, створюють неповторний, складний, індивідуальний внутрішній світ окремої сім'ї. Саме психологічний клімат сім'ї, характер системи взаємин усередині сім'ї впливають визначальною мірою на розвиток та формування дитини.

Серед *компонентів родинного середовища*, що здійснюють виховні впливи, слід виокремити насамперед соціальні, соціально-психологічні й психологічні. *Соціальними компонентами* є структура та композиція сім'ї, професійний та соціальний статус батьків, їхня освіта, рівень матеріального добробуту сім'ї. До *психологічних компонентів* належать індивідуальні психофізіологічні властивості членів сім'ї, особливості їхніх характерів і темпераментів, внутрішні психологічні проблеми. Система стосунків усередині сім'ї – психологічні особливості взаємин подружжя, стиль батьківського ставлення до дитини, виховання, система зовнішніх зв'язків сім'ї та ставлення до навколишнього світу – це *соціально-психологічні компоненти* впливу сім'ї на розвиток дитини.

Уся система виховних впливів сім'ї набуває специфічного забарвлення в умовах певної національної культури, певно-

го етносу. Б. Цимбалістий підкреслює, що батьки є носіями не тільки стереотипів соціальної поведінки, системи цінностей суспільства, а й норм, традицій національної культури [3].

Слід зазначити, що не всі батьки усвідомлюють свої завдання й обов'язки у вихованні дітей. Соціологи та психологи умовно поділяють сім'ї на декілька груп, виходячи з того, яка атмосфера панує в них. Батьки й сім'ї бувають різними. Виділять групу сімей, що відзначаються дуже близькими, товарицькими взаєминами між батьками й дітьми. Атмосфера цих сімей є найбільш сприятливою для розвитку дитини. Діти, які виховуються в таких сім'ях, зазвичай активні, незалежні й товарицькі. Досить численною є й інша група гармонійних сімей. Для них характерна атмосфера товариських відносин між батьками й дітьми. Батьки слідкують за розвитком дітей, цікавляться їхнім життям, намагаються впливати на їхні духовні інтереси в міру власних культурних можливостей. Особливу групу становлять сім'ї, де батьки приділяють велику увагу навчанню дітей, їхньому побуту, але цим й обмежуються. Нехтування інтересами, захопленнями дітей з боку батьків створює певну перешкоду в спілкуванні між ними.

Соціологи виділяють також декілька типів “важких” сімей. Перший тип – сім'ї з несприятливими умовами виховання (відсутність одного з батьків; наявність вітчима чи мачухи; хвороба чи зайнятість дорослих, важкі житлові умови) – і, як наслідок цього, бездоглядність дитини, відставання в навчанні, погіршення поведінки. До другого типу можна віднести сім'ї, в яких порушуються нормальні взаємини через аморальну поведінку дорослих (пияцтво, аморальний спосіб життя, негативне ставлення до праці, залучення дітей до крадіжок та ін.). Це група так званих проблемних сімей. Стосунки в таких родинах травмують психіку дитини, що призводить до збільшення кількості неповнолітніх правопорушників. Третій тип “важких” сімей – сім'ї, в яких тривалі конфліктні відносини між подружжям украй негативно відбиваються на моральному самопочутті дітей. Тут напружені взаємини між батьками, як правило, призводять до напружених відносин з дітьми. Сварки, суперечки, взаємні образи впливають на формування психіки дитини, породжують дитячу нервовість, руйнують авторитет сім'ї [4].

Окремий тип становлять сім'ї, в яких батьки використовують антипедагогічні методи виховання. Це неповага до особи-

стості дитини, недовіра до неї. У таких сім'ях конфлікт між батьками й дітьми є неминучим. Він може бути як відкритим, так і прихованим. У дітей з таких родин можуть сформуватися стійка агресія до батьків, недовіра до дорослих узагалі, складності у спілкуванні з однолітками.

Відхилення в поведінці дитини залежать від типу порушення сімейних відносин, віку та суб'єктивного сприймання конфлікту дитиною, від можливостей спілкування з людьми, яким вона довіряє і на яких може покластися. Зазначені обставини спричиняють зростання напруженості у внутрішньосімейних стосунках, підвищену конфліктність і навіть ворожість. Як наслідок – роз'ятрення негативних емоцій, створення нестерпної психологічної атмосфери в сім'ї, часті вияви взаємної наруги, визрівання настроїв “податися світ за очі”. Так, головними причинами втечі дітей з батьківського дому є: фізичне насильство (6 %); матеріальна неспроможність батьків утримувати дитину (10 %); власне бажання втекти з дому (15 %); вигнання з дому (38 %); інші причини (31 %) [5].

Безперечно, у сім'ї формуються основи особистості, розпочинається трудове, моральне та естетичне виховання. Це виховання залежить від атмосфери, яка панує в сім'ї, уявлень про людські цінності, а також від рівня особистостісного розвитку самих батьків. Тому слід визнати, що *помилки сімейного виховання* залежать від індивідуальних особливостей та рівня вихованості батьків і виявляються в хибному використанні ними засобів педагогічного впливу на дитину в більшості сфер виховання (моральній, естетичній, трудовій). Це є підставою для поділу помилок сімейного виховання на кілька груп, що зумовлено:

- індивідуально-типологічними особливостями батьків-вихователів;
- рівнем психолого-педагогічної підготовки батьків з питань сімейного виховання дітей у різні вікові періоди;
- особливостями структури та функцій сім'ї, їх порушень;
- низьким рівнем соціально-економічного добробуту сім'ї.

Справжнього успіху у вихованні можна досягти лише тоді, коли батьки вміло поєднують повагу до дитини з вимогливістю до неї. Іноді потрібно й покарати дитину за провини. Але це потребує великого такту з боку батьків.

У більшості випадків суспільство намагається уникати партнерства з молоддю, його зусилля спрямовуються на те, щоб відшукати можливості й канали впливу на молодь, а не на взаємодію з нею. Таку саму позицію займають і батьки стосовно дитини. Саме ця зверхня щодо дитини позиція формує в неї комплекс вини, почуття провини. “Етика турботи” з її цінностями альтруїзму, служіння ближнім стосовно дітей є владою над ними, спонуканням отримати подяку за імітацію очікуваної поведінки та відмову від власного бачення світу [6].

Наведемо приклади неадекватного ставлення до дитини з боку батьків. У разі *гіперопіки* батьки прагнуть утримати дитину біля себе, обмежити її автономність. Підсвідомим мотивом такої поведінки є страх втратити зв’язок з дитиною в майбутньому. Означений стиль взаємин спричинює особистісний регрес та фіксацію дитини на примітивних формах спілкування. **Виховний контроль** передбачає позбавлення дитини любові та ласки (“Я тебе більше не люблю”, “Я з тобою не розмовляю” і т. ін.). Тим самим знецінюється “Я” дитини. Виховний контроль здійснюється шляхом формування почуття провини. Дитині постійно нав’язують думку, що вона винна, невдячна, неслухняна. А поведінка, породжена почуттям провини, є компенсаторною, породженою глибокою потребою виправдання. Батьки просто маніпулюють дитиною, що веде до посилення тривожності, несамостійності, невміння приймати рішення. А головне – це заважає розвиткові позитивних, рівноправних відносин між ними. У процесі таких взаємин виникає конфлікт поколінь, пов’язаний із суперечливими вимогами та нерозумінням іншого. Тому, на нашу думку, потрібно перетворити кожного з учасників взаємодії “батьки-діти” на *суб’єктів діалогу*.

Висновок. Є підстави стверджувати, що ідеальним для формування особистості дитини є середовище, в якому всі безпосередні вияви дитячої поведінки оцінюються як важливі і прийнятні для дорослого, коли батьки стимулюють розвиток у дитини особистісної автономії та відчуття захищеності.

Враховуючи характеристики сучасної сім’ї та її проблематику, слід підкреслити, що потенціал сім’ї як інституту соціалізації може бути реалізований тільки в тісній взаємодії з освітніми закладами. Наприклад, особливої значущості набуває психолого-педагогічна співпраця школи та сім’ї в процесі форму-

вання майбутнього громадянина, що є однією із складових процесу життєвого самовизначення особистості. Бо процес особистісного самовизначення залежить безпосередньо від сім'ї, її соціально-культурної орієнтації, духовної та моральної атмосфери. Але досвіду подружнього життя батьків, прикладу міжособистісної взаємодії в межах сім'ї (не завжди позитивних) недостатньо для формування в дитини адекватних уявлень та ціннісних орієнтацій у сфері свідомості. Тому, на наш погляд, існує потреба в організації цілеспрямованого впливу навчально-виховних суб'єктів на поширення й пропаганду знань з питань міжособистісної взаємодії у сім'ї.

Очевидними є два шляхи вирішення цього завдання: поперше, підвищення рівня загальної побутової культури міжособистісних взаємин, поширення знань із психології, педагогіки, філософії, історії на науково-популярному рівні серед усіх верств населення шляхом видавання й розповсюдження літератури, через засоби масової інформації; по-друге, створення єдиної комплексної програми – науково обґрунтованої і методично розробленої – яка б упроваджувалася на всіх вікових рівнях в усіх освітніх закладах. Ефективність викладання таких курсів можна підвищити шляхом переходу до інтерактивних форм навчання (диспут, груповий тренінг, рольова гра).

Література

1. *Вишневецький О.* Сучасне українське виховання: Пед. нариси. – Л.: [Б. в.], 1996. – 238 с.
2. *Женщина. Гендер. Культура / Отв. ред. З. А. Хоткина и др.* – М.: МЦГИ, 1999. – 369 с.
3. *Українська душа / Відп. ред. В. Храмова.* – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.
4. *Трубавіна І.* Етика соціально-педагогічної роботи із сім'єю. – К.: УДЦССМ, 2001. – 72 с.
5. *Лавриченко Н.* Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. – К.: Віра інсайт, 2000. – 444 с.
6. *Кононко О.Л.* Соціально-емоційний розвиток особистості (у дошкільному дитинстві): Навч. посібник. – К.: Освіта, 1998. – 256 с.

© Уманець Н.В.

ВЗАЄМИНИ ДІТЕЙ У СІМ'Ї ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Розкрито психологічні особливості впливу взаємодії дітей у сім'ї на становлення власного Я-образу дитини. Встановлено, що порівняння власних особистісних ставлень зі ставленнями сиблінга в сім'ї сприяє розширенню та об'єктивності уявлення про себе. Наголошено, що за умови гармонійності сиблінгової взаємодії розвивається позитивність самоуявлення.

Ключові слова: психічний простір дитини, сиблінгова взаємодія, адекватна самооцінка, позитивність самоуявлення.

Раскрыты психологические особенности влияния взаимоотношений детей в семье на становление собственного Я-образа ребенка. Установлено, что сопоставление собственных личностных отношений с отношениями сиблинга в семье способствует расширению и повышению объективности представления о себе. Делается акцент на том, что при условии гармоничности взаимоотношений детей в семье развивается позитивность самопредставления.

Ключевые слова: психическое пространство ребенка, сиблинговое взаимодействие, адекватная самооценка, позитивность самопредставления.

Psychological features of influence of relations between children in a family on child's self-image formation are revealed in the article. It is determined, that comparison of personal attitudes with sibling's attitudes promotes expansion and increase of objectivity of self-conception. It is emphasized, that positive self-concept develops if mutual relations between children are harmonic.

Key words: mental space of the child, siblings' interaction, adequate self-esteem, positivity of self-concept.

Проблема. Вивчення чинників розвитку особистості в сім'ї є предметом багатьох сучасних психологічних досліджень. При цьому виділяється дуже цікава й важлива система сімейної взаємодії – взаємини між рідними братами та сестрами (сиблінгами). Цінність сиблінгової взаємодії полягає у встановленні між дітьми в сім'ї порівняно рівноправних відносин, позбавлених апріорної батьківської переваги. Цей аспект психологічних досліджень

видається цікавим з огляду на існування тісного зв'язку між сиблінговою взаємодією і становленням самосвідомості дитини, оскільки саме крізь призму стосунків із сиблінгом особистість сприймає себе та оточення, формуючи в такий спосіб уявлення про себе.

Мета статті: з'ясування ролі сиблінгової взаємодії в процесі формування в дітей уявлення про себе.

Вивчення сиблінгової взаємодії здійснювалося в різних напрямках. Досліджувався вплив взаємин між братами й сестрами на психосоціальний розвиток особистості. Так, на думку М.І. Алексеевої, вивчення впливу взаємодії між дітьми на формування їхньої особистості є також корисним для всебічної оцінки сімейної ситуації. Психолог стверджує, що сім'я з двома і більшою кількістю дітей насамперед краще, ніж одnodітна, забезпечує їм почуття безпеки й психологічної захищеності. По-друге, взаємодія між сиблінгами розширює психічний простір дитини, активізує її фізичний, емоційний, інтелектуальний розвиток. По-третє, взаємини дітей різної статі в сім'ї краще підготовляють їх до виконання в майбутньому ролей чоловіка й дружини, батька й матері [1].

Значна увага в дослідженнях приділялася також особливостям взаємин дітей у сім'ї та причинам виникнення між ними мотиву суперництва (Г. Т. Хоментausкас) [2]. З'ясовувалися чинники, які визначають специфіку сиблінгової взаємодії. Зокрема, виділено дві основні групи чинників: перша група відображає статеві-вікові особливості, а саме порядок народження дітей (А. Адлер, Р. Мей, Г.Т. Хоментausкас) [2–4], вікову дистанцію між дітьми (Т.А. Думітрашку, М. Поро, Й. Рембовський) [4–6], стать (Р. Річардсон) [7]; друга – виділяє соціально-психологічні чинники: ставлення батьків до дітей (М. І. Алексеева, О. Л. Кононко) [1; 8], емоційну забарвленість стосунків (О. Б. Насонова) [9], психологічний клімат у сім'ї, ціннісні орієнтації та рівень культури дорослих членів родини (О. Г. Антонова-Турченко) [10]. Сукупність цих чинників визначає психологічну позицію дитини в сім'ї. Вони відбивають позитивні й негативні напрями міжособистісних стосунків дітей, справляючи певний вплив на здійснення ними соціалізуючої, захисної та афіліативної функцій.

Дослідження А. Адлера, І. Ф. Дементьевої, В. М. Дружиніна, Т. І. Думітрашку, Й. Рембовського, Г. Т. Хоментausкаса доводять, що зі збільшенням кількості дітей у сім'ї зменшується вплив

батьків на розвиток дитини і зростає вплив сиблінгів [2; 3; 5; 6; 11; 12]. Проаналізовані праці є підставою для висновку про те, що психологічний розвиток дітей, які посідають різне місце в структурі сім'ї, характеризується відмінностями в особливостях їх пізнавальної сфери, емоційному та моральному дозріванні. Простежено тісний зв'язок між сиблінговою взаємодією і становленням самосвідомості. Крізь призму стосунків із сиблінгом особистість сприймає себе та оточення, формуючи уявлення про себе.

Залежно від характеру досвіду спілкування дитини в сім'ї у неї формуються різнобічні уявлення про себе. Оскільки основним чинником становлення образу Я є контакти зі значущими іншими, то очевидний зв'язок взаємин сестер та/чи братів з уявленням дитини про себе. Особливу роль у такому спілкуванні відіграють їхні взаємні оцінки, які є джерелом знань дитини про себе й впливають на її самооцінку. Психологи вважають, що *адекватна самооцінка дитини* продукує становлення позитивного власного образу Я, а, відповідно, одним із чинників формування негативного образу Я є її неадекватна самооцінка.

Результати дослідження М. Р. Кошинової показують, що в дітей з багатодітних сімей, які мають досвід спілкування з дітьми різного віку, формується більш точно, повне й різнобічне уявлення про себе, ніж у дітей, які не мають такого досвіду. Зокрема, діти дошкільного віку, які є одинаками в сім'ї, неадекватно оцінюють себе і свого партнера. При цьому вони мають схильність критично ставитися до партнера й некритично до себе. Тоді як дошкільники з багатодітних родин оцінюють більш адекватно як своїх партнерів у грі, так і себе [13].

Т.І. Думітрашку поставив за мету емпірично довести значущість сиблінгової взаємодії у формуванні індивідуальності дитини. Психолог з'ясував, з яких причин діти відрізняються одне від одного в сім'ї: 1) потреба у виділенні й підтвердженні своєї неповторної ідентичності; 2) унікальність особистісного досвіду дитини, незважаючи на спільні для всіх дітей у сім'ї події. У кожній дитини виникають власні особистісні переживання, різне самосприйняття в сімейній ситуації [5].

Тест "Сходінки" (у модифікації Н. Ю. Максимової) дав змогу з'ясувати міру значущості сиблінгової взаємодії для становлення *самоуявлення індивіда*. Щоб охарактеризувати уявлення дитини про себе в контексті сімейних зв'язків, було вра-

ховано чотири види взаємин: 1) ставлення до себе; 2) ставлення до членів сім'ї; 3) очікуване ставлення членів сім'ї до себе; 4) очікуване ставлення членів сім'ї до сиблінга. Причому основну увагу було зосереджено на відображенні сутності взаємин із сиблінгом самою дитиною.

Аналіз впливу сиблінгової взаємодії на становлення в дітей уявлення про себе виявив загальну тенденцію розвитку самосприймання дітей, які мають брата чи сестру. Її можна визначити як переживання дитиною задоволення від спілкування із сиблінгом. Емоційна підтримка й увага з боку сиблінга сприяє становленню позитивного та об'єктивного образу Я. Чим повніше дитина сприймає себе, тим вище вона оцінює і сприймає свого сиблінга, тоді як її негативне ставлення до себе пов'язано з неконструктивною взаємодією із сиблінгом.

З'ясовано, що деформація уявлення дитини про себе пов'язана з її позицією в сім'ї і має дві форми вияву. Це завищена й занижена самооцінки. Перший варіант є найбільш поширеним серед дітей та означає перебільшення дитиною власного значення (56 %). Відповідно до статусу дитини в сім'ї таку тенденцію виявлено переважно в старших дітей. Другий варіант – занижена самооцінка (32 %) – означає відчуття власної меншовартості й характерний для більшості молодших дітей у сім'ї. Наявність у старших дітей тенденції до перебільшення власних сил наводить на думку про формування в них переконаності у значимості власної ролі в сімейних справах, сприяє розвитку власної самостійності. Часто це є реакцією дитини на батьківську настанову бути в усьому прикладом для молодшого, що й стає для дитини засобом доведення своєї цінності. Винятком є позиція старшої сестри в діаді з молодшим братом, де перша часто має занижену самооцінку.

Занижена самооцінка молодших дітей у родині, очевидно, пов'язана з відчуттям дитиною емоційного тиску з боку членів сім'ї, що проявляється в завищеній її оцінці членами родини. Така ситуація спричиняє виникнення в дитини переконаності у власній малоавторитетності й відсутність у неї потреби у власних виявах самостійності. Відчуття своєї незначимості також може бути засобом підтримки самоповаги. Зокрема, негативний образ Я оберігає дитину від ризику нових перевірок і випробувань у зіткненнях з реальністю в сім'ї.

Спільним для цих двох груп дітей є прояв недовіри до батьків. У таких випадках неадекватність самосприймання породжує в дитини компенсаторну захисну поведінку – вона безперервно вимагає визнання своєї гідності, чи прагне знову стати маленькою, чи звинувачує себе у всіх негараздах, що супроводжується ворожістю та суперництвом із сиблінгом.

Сказане узгоджується з думкою Е. Фромма про віддзеркалення ставлення особистості до себе в її ставленні до інших. Переживання своєї меншовартості супроводжується ворожістю до інших, а відчуття власної значимості асоціюється з повагою до оточення [14].

Зауважимо, що сиблінгова взаємодія зумовлює необхідність становлення оригінального Я-образу дитини, часто протилежного образіві Я сиблінга. У такий спосіб дитина прагне зайняти в сімейному просторі вільне місце, чим задовольняє власну потребу в увазі батьків. Тобто розвиток у дитини самоуявлення і взаємодія дітей у сім'ї тісно взаємопов'язані.

У ході дослідження з'ясовано, що взаємини дітей у сім'ї прямо залежать від ставлення батьків до обох дітей. Слід відзначити суттєву відмінність у трактуванні дитиною ставлення матері й батька до неї та сиблінга. Так, від матері дитина очікує отримати вищі бали порівняно із сиблінгом, а від батька – нижчі. Очевидно, перша ситуація пов'язана з потребою дитини в емоційній близькості з матір'ю і прагненням бути кращою за брата чи сестру, тобто проявом суперництва. Дитина підсвідомо відчуває небезпеку з боку сиблінга, що, у свою чергу, актуалізує в неї психологічний захист.

Отримані дані можна також пояснити за допомогою психологічного аналізу дитячо-батьківських взаємин за Е. Фроммом, який вказує на суттєву відмінність між любов'ю матері і любов'ю батька [14]. Вона полягає, з одного боку, в тому, що любов матері є безумовною, а любов батька потрібно "заробити", виправдати його сподівання, досягнувши певних успіхів. Очевидно, через це дитину охоплює тривога при спілкуванні з батьком, і вона очікує певних труднощів при цьому. Тоді як сиблінгові, який, на думку дитини, має переваги й привілеї, легше дістати батьківське схвалення. З іншого боку, можливо, йдеться про формування в дитини негативної оцінки щодо характеру ставлення до неї батька. Зокрема, дівчатка сильно прив'язані до демократичного батька й

ігнорують суворого та вимогливого, який не допускає ніяких поблажок і відхилень. Тобто існує відмінність у сприйманні дитиною ставлення до себе і сиблінга з боку матері й батька.

Зафіксовано й певні статеві відмінності в оцінюванні дитини ставлення до них членів сім'ї. Так, помічено, що хлопчик очікує отримати від батька – представника тотожної статі – більш позитивну оцінку, ніж від протилежної статі – з боку матері. Здається логічним припустити, що це пов'язано з особливостями батьківського виховання. Аналогічну ситуацію описує і Т.В. Архіреєва [15].

Отже, стать дитини має визначальний вплив на ставлення батьків до неї, яке часто формується мимоволі. Батьки підсвідомо намагаються більше бути моделлю поведінки для дитини своєї статі, при цьому й ідентифікуються з нею дещо строгіше. Кожен із батьків більше зважає на індивідуальні особливості дитини тотожної статі, а до протилежної ставиться більш традиційно, формально. Дитина ж оцінює таке ставлення батьків як вияв задоволення чи, навпаки, як нехтування нею. За такого підходу особливо важливою видається, як на наш погляд, батьківська регулятивна функція в міжособистісних стосунках дітей.

Висновки. Результати дослідження дають змогу констатувати, що становлення самосвідомості дитини пов'язане з чинником емоційної значимості для неї кожного члена сім'ї. Модальність і специфіка емоційних зв'язків із сиблінгами визначають Я-образ дитини. Підкреслимо, що важливим результатом сиблінгової взаємодії є її вплив на формування уявлення дитини про себе, тобто становлення власного образу Я. Порівняння власних особистісних ставлень дитини з позицією сиблінга сприяє розширенню та об'єктивності уявлення про себе. За умови гармонійності взаємин дітей у сім'ї розвивається позитивність самоуявлення.

Література

1. *Алексеева М.І.* Значення взаємодії між рідними братами та сестрами для формування їхньої особистості // Актуальні проблеми психології: Матеріали Четвертих Костюківських читань. – К.: Гнозис, 1998. – Т. 1. – С. 5–11.
2. *Хоментausкас Г.Т.* Семья глазами ребенка. – М.: Педагогика, 1988. – 163 с.
3. *Адлер А.* Понять природу человека / Пер. Е. А. Цыпина. – СПб.: Академ. проект, 1997. – 256 с.
4. *Мэй Р.* Чтение характера: Психология и психоанализ характера. – Самара: БАХРАХ, 1997. – 640 с.

5. *Думитрашкун Т.И.* Факторы формирования ребенка в многодетной семье: Автореф. дис... канд. психол. наук. – К., 1992. – 16 с.
6. *Rembowski J.* Przyczyłek do psychologicznej jedynaka // Psychologia wychowawcza. – Warszawa, 1973. – Т. 16. № 2. – S. 222–233.
7. *Ричардсон Р.* Семейные узы, которые связывают. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 237 с.
8. *Кононко О.Л.* Соціально-емоційний розвиток особистості. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
9. *Насонова Е.Б.* Влияние внутрисемейных отношений на эмоциональное поведение младшего школьника: Дисс... канд. психол. наук. – К., 1990. – 224 с.
10. Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей у дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини / Л. С. Волинець, О. Г. Антонова-Турченко – К.: Студцентр, 1998. – 187 с.
11. *Дементьева И.Ф.* Первые годы брака. Проблемы становления молодой семьи. – М.: Наука, 1991. – 109 с.
12. *Дружинин В.М.* Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – 246 с.
13. *Кошинова М.Р.* Представления о себе у дошкольников из многодетной семьи: Автореф. дисс... канд. психол. наук. – М., 1987. – 16 с.
14. *Фромм Э.* Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
15. *Архиреева Т.В.* Родительская позиция как условие развития отношения к себе ребенка младшего школьного возраста: Автореф. дисс... канд. психол. наук. – М., 1990. – 22 с.

© Дідук І.А.

Тетяна Зайцевська

ДИТЯЧА БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ І ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

Досліджується проблема дитячої бездоглядності в Україні та інших пострадянських країнах. Визначено, що головним чинником дитячої бездоглядності є сімейне неблагополуччя. Аналізується розвиток дитини в умовах наркотично чи алкогольно залежної сім'ї. Пропонується розглядати взаємини між дітьми та батьками з погляду теорії прихильності.

Ключові слова: дитяча бездоглядність, бездоглядні діти, вилічені діти, сімейне неблагополуччя, наркотично чи алкогольно залежна сім'я, прихильність.

Исследуется проблема детской безнадзорности в Украине и других постсоветских странах. Определено, что главной причиной детской безнадзорности является семейное неблагополучие. Анализируется развитие ребенка в условиях наркотически или алкогольно зависимой семьи. Предлагается рассматривать детско-родительские отношения с точки зрения теории привязанности.

Ключевые слова: детская безнадзорность, безнадзорные дети, уличные дети, семейное неблагополучие, наркотически или алкогольно зависимая семья, привязанность.

The article is devoted to study of neglect of children in Ukraine and other post-Soviet countries. The fact is established that the main reason for neglect of children is bad family conditions. The development of a child under the conditions of family having drug or alcohol abuse problems is analyzed. It is proposed to view the child-parent relations from the point of the theory of attachment.

Key words: neglect of children, neglected children, street children, bad family conditions, drug or alcohol abuse family, attachment.

Проблема. Явище дитячої бездоглядності й безпритульності нині в Україні, за визначенням фахівців, набуло загальнонаціональних масштабів. Так, за даними Міністерства внутрішніх справ України, усього впродовж 2003 р. було затримано за бродяжництво й жебракування понад 34 тис. дітей [1]. Ця проблема постала не тільки в Україні, а практично майже в усіх пострадянських країнах, де за останні 100 років це вже четверта хвиля безпритульності, бездоглядності та сирітства дітей. У Росії картина вражає ще більше: за даними Російського дитячого фонду, на початок 2002 р. кількість безпритульних становила 3 млн дітей (після революції 1917 р. та Громадянської війни їх було близько 6 млн) [2]. Навіть у такій країні, як Естонія, з її традиційно високим рівнем життя, 2001 р. нараховувалося близько 5 тис. вуличних дітей [3, с. 72].

Хоча на розв'язання цієї проблеми в Україні з початку 1995 р. було спрямовано цілу низку державних нормативно-правових документів, в Указі Президента України від 21 лютого 2003 р. за № 154/2003 “Про державну програму запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки” підкреслюється, що

“робота, яка проводиться в регіонах з метою запобігання бездоглядності серед дітей, їх соціально-правового захисту, є мало-ефективною”. Одним з основних завдань Програми було визначено “розроблення науково-методичних засад запобігання дитячій бездоглядності” [4, с. 329].

Метою статті є дослідження дитячої бездоглядності в наш час, її чинників та впливу на розвиток особистості дітей і підлітків.

Передусім розгляньмо основні поняття, пов’язані з означеною проблематикою. У вищезгаданому Указі Президента України використовувалися терміни “*бездоглядність*” і “*бездоглядні діти*”; наголошувалося, що такі діти через відсутність адекватного соціального захисту стають “*дітьми вулиці*”. На жаль, в Україні поки що не закріплено в законодавчому порядку визначення цих термінів. Поняття “*діти вулиці*”, чи “*вуличні діти*” (англ. *street children*), поширене в західних країнах. Згідно з Конституцією Європейської мережі по роботі з вуличними дітьми (ENSCW), “*вуличні діти* – це діти, підлітки віком до 18 років, які, не маючи або навіть маючи сім’ю, значну частину часу проводять на вулиці, “живуть” на вулиці, і на спосіб життя яких вулиця справляє визначальний вплив” [3, с. 12]. У державній доповіді про становище дітей в Україні також наведено визначення таких термінів: “*Бездоглядні діти* (рос. *безнадзорные*; англ. *neglected*) – це діти, не забезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім’ї, належне виховання, догляд та дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо). *Дитяча бездоглядність* – це відсутність чи послаблення нагляду за поведінкою, розвитком, самопочуттям дитини з боку батьків чи осіб, які їх замінюють” [1, с. 14].

Нас цікавить насамперед психологічний зміст термінів “*бездоглядність*” і “*бездоглядні діти*”. Узагальнюючи, можна зробити припущення, що дитяча бездоглядність пов’язана перш за все із значною деформацією ставлення батьків до дитини та послабленням, чи навіть розривом, емоційних зв’язків дитини з батьками.

Не зайве з’ясувати й *особливості дитячої бездоглядності в наш час*. Розгляньмо дитячу бездоглядність як проблему міжрегіональну і багатонаціональну. У кожній країні вона має своє обличчя [5, с. 60]. Так, у Бельгії розрізняють три групи “дітей ву-

лиці”: а) діти, які проводять на вулиці більшу частину дня; б) діти, які жебракують чи працюють на вулиці; в) діти, котрі живуть дома, але вулиця є середовищем їх постійного місцеперебування. У Швеції це діти, які не контактують з батьками, проводять більшу частину часу в тимчасових приміщеннях і на вулиці, їх називають “покинутими”. У Великобританії це діти до 18 років, які пішли з дому чи виховної установи, і підлітки, молодь, що не мають постійного притулку, ночують під мостами та в різних місцях вуличних будівель. У Грузії склад вуличних дітей такий: а) діти-біженці, батьки яких померли під час війни або стали інвалідами; б) діти, які пішли на вулицю через конфлікти з батьками; в) діти, батьки яких ведуть аморальний спосіб життя [3, с. 248].

Як зазначає А. А. Реан, проблема вуличних дітей має як загальні для всього світу чинники, так і специфічні для конкретних регіонів і країн риси. На *психологічному рівні* – це важлива особливість підліткового віку, а саме потяг до автономності, незалежності та об’єднання в групи. На *педагогічному рівні* – це гостра для підліткового та юнацького віку “проблема дітей і батьків”. На *соціальному рівні* (найбільші відмінності феномена вуличних дітей спостерігаються в Європі та Росії) – це, по-перше, дуже важкі матеріальні умови життя, що пов’язано з економічною кризою; по-друге, пияцтво й алкоголізм батьків; по-третє, регіональні воєнні конфлікти [3, с. 13]. Проте Реан вважає, що було б великою помилкою не бачити за цими *об’єктивними факторами*, що мають політико-економічну природу, *суб’єктивні чинники* переважно психологічного та педагогічного характеру. Так, у Росії кожного року близько 50 тис. дітей і підлітків покидають свої сім’ї через насильство з боку власних батьків.

У рамках проекту ЮНІСЕФ “Діти вулиці” (1997–2000) ми провели соціально-психологічне дослідження таких дітей та їхніх родин [6; 7]. У Києві було опитано 224 вуличних дитини та зібрано інформацію про 208 родин. Серед опитаних сироти і діти без батьків (батьки позбавлені батьківських прав або перебувають у місцях ув’язнення тощо) становили 15 %. Усі інші діти (85 %) мали сім’ї. Повні сім’ї були у 58 % опитаних, неповні – у 27 %, багатодітні – у 44 %. З огляду на збереженість зв’язків із родиною ми виокремили чотири категорії дітей вулиці:

- 1) не мають батьків і живуть на вулиці;

2) мають батьків, пішли з дому й живуть на вулиці, повністю порвали зв'язки із сім'єю;

3) мають батьків й живуть на вулиці, інколи приходять додому, тож деякі зв'язки з рідними ще залишаються;

4) мають батьків, на вулиці проводять увесь день, інколи відвідують школу, а ввечері повертаються додому, тобто зв'язки з родиною є, однак вони напружені.

Вважаємо, що є всі підстави перші дві категорії вуличних дітей зараховувати до безпритульних і бездоглядних, а дві інші можна сміливо віднести до категорії бездоглядних дітей. Дані анкетування засвідчили надзвичайно несприятливу й емоційно важку атмосферу в сім'ях цих дітей. Так, у 70 % сімей діти були свідками сварок, у 56 % – бійок; 53 % дітей відмітили сварки і бійки як буденні події. Погане ставлення до себе відзначали дві третини дітей, а добре – третина, хоча часто при тому відмічали погані стосунки в сім'ї, побиття батьком матері. Майже 30 % дітей зазнавали вдома фізичного, психологічного чи сексуального насильства.

Ми встановили, що в сім'ях вуличних дітей поширене зловживання алкоголем чи наркотиками, причому кількість алкогольно залежних родин була в шість разів вищою. Половина дітей зазначила, що п'є батько, водночас половина відмітила, що п'є мати, хоча в деяких родинах зловживання алкоголем поширювалося на обох батьків та інших членів родини. Нам вдалося також з'ясувати, що переважна більшість дітей вулиці (двоє із трьох) – підлітки, а чверть із них – це діти молодшого шкільного чи навіть дошкільного віку. Троє з десяти – дівчатка.

Наші емпіричні дані було підтверджено в подальших дослідженнях із цього питання. Так, 2002 року Державний інститут проблем сім'ї та молоді провів соціологічне дослідження, в якому взяли участь 102 дітей, що перебувають у стані бродяжництва, та 35 експертів-фахівців із цієї проблеми [8]. У результаті було встановлено, що основними причинами втечі дітей з дому є:

- зловживання батьків або тих, хто їх замінює, алкоголем чи наркотиками, їх асоціальний та аморальний спосіб життя;
- злидні в сім'ї, погані житлові умови;
- сімейні конфлікти – з'ясування стосунків між батьками, що розлучаються, ревності дитини або її нелюбов до вітчима (мачухи), конфлікти дитини з батьками (опікунами);

- байдуже ставлення до дитини, відсутність інтересу до її життя;
- жорстоке поводження з дітьми, прояви морального, фізичного, сексуального насильства та ін.

Було також виявлено, що переважна більшість дітей-бродяг походить з неблагополучних сімей, а більше половини – з неповних сімей. Діти-бродяги з благополучних сімей становлять, за оцінками експертів, менше 10 % (як прояв підліткової реакції емансипації, коли через конфлікти з батьками дитина йде з дому на вулицю). Вдалось з'ясувати, що характерною ознакою є вік дитини: якщо з неблагополучних сімей діти самостійно йдуть бродяжити з 6–7 років, то з благополучних сімей – у 12–13 років. Діти до 14 років становлять основну масу дітей-бродяг. Кожна третя дитина – дівчинка. Круглі сироти становлять 10 % серед дітей-бродяг.

За даними загальноросійського соціологічного зондажу [9], що охопив 2002 безпритульні та бездоглядні дитини у 23 різних населених пунктах Російської Федерації, було виділено три важливі причини, через які діти та підлітки зважуються на бродяжництво. Головна з них – це пияцтво батьків (40,5 % опитаних). Ще одна важлива причина – відсутність одного або обох батьків. І, не менш важлива, причина – фізичне насильство щодо дітей з боку батьків. Наприклад, у Грузії підлітків, які йдуть з дому, поділяють на три групи [3, с. 249]:

1) підлітки, що втікають від напруженої атмосфери в сім'ї, через фінансову кризу, розлучення батьків, появу в домі вітчима чи мачухи;

2) підлітки, що втікають від надмірного батьківського контролю чи жорстких вимог з боку батьків;

3) діти, що втікають від фізичного чи сексуального насильства в сім'ї.

Тож дитяча бездоглядність в Україні, як і в інших країнах, перш за все пов'язана із **сімейним неблагополуччям**, а саме із зловживанням батьків алкоголем чи наркотиками, конфліктами в сім'ї, злиднями, нехтуванням правами дитини і жорстоким поводженням з нею.

Загальновідомо, що сім'я – перший соціальний осередок для кожної дитини, а сімейні стосунки – найперші і найміцніші соціальні відносини, що значною мірою впливають на самооцін-

ку дитини, її спроможність до соціальної адаптації та відчуття внутрішнього благополуччя. Зазначимо, що в Україні поки що немає юридично визначеного терміна “*неблагополучна сім’я*”. Щоб краще зрозуміти неблагополуччя дитини в сім’ї, треба визначити, яке сімейне оточення є нормальним і як воно впливає на розвиток дитини. Наведемо визначення, рекомендовані для соціальних педагогів: “*Неблагополучними* називають сім’ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості в силу тих чи інших причин, в результаті чого у цих сім’ях об’єктивно чи суб’єктивно складаються несприятливі умови для виховання дитини. *Сімейне благополуччя* визначається не матеріально-економічною забезпеченістю сім’ї, її прибутками, а високим рівнем внутрішньосімейної моральності, духовності, задоволенням емоційних потреб усіх членів сім’ї. Дитина в такій сім’ї почуває себе рівноправним членом сімейного колективу, де її люблять, проте не балують, ставляться до її потреб з розумінням, роз’яснюють, чому треба робити так, а не інакше тощо” [5, с. 36].

Розгляньмо особливості розвитку дитини в умовах, що, за даними соціологічних досліджень, найчастіше породжують бездоглядність, а саме в умовах сімей з наркотичною чи алкогольною залежністю. Виявлено найважливіші риси таких сімей [10, с. 13]:

Було виявлено найважливіші риси таких сімей [10, с. 13]:

- *розмитість меж свого Я* – стосунки співзалеженості призводять до підпорядкування життя всіх членів родини проблемам залежної від наркотичної речовини людини;
- *заперечення* – багато чого в такій сім’ї побудовано на брехні, оскільки дорослі постійно заперечують негативний характер подій, що відбуваються вдома;
- *відсутність постійності* – потреби дитини задовольняються від випадку до випадку, не в повному обсязі, що залежить від прийому залежним членом родини наркотичної речовини, і діти починають сприймати непостійність як норму;
- *низька самооцінка* – система виховання в такій сім’ї втлумачує дитині, що вона винна в ситуації зловживання наркотичною речовиною (не так поводиться, недостатньо слухняна тощо):
- *нестача інформації про функціонування здорових сімей* – діти з таких сімей мало спілкуються з однолітками, нікого не

запрошують до свого дому, щоб сімейна проблема була надійно схована від оточуючих.

Дослідження впливу алкогольно залежної сім'ї на формування особистості підлітка, виконані українською вченою О. В. Прус, показали, що більшість таких сімей (73,2 %) характеризується деструктивним, дисфункційним розвитком взаємин між членами родини, ознаками чого є брак взаєморозуміння, емоційне відчуження, сварки, конфлікти, образи, несприятливий психологічний клімат. Аналіз батьківського ставлення до підлітків в узалежненій сім'ї показав, що процес виховання має **суперечливий, непослідовний характер**, що призводить до формування у дітей нестійкості в поведінці, настрої, а також до розвитку хворобливих рис характеру. У результаті Прус зробила висновок, що в підлітків, які виховуються у співзалежній, родині відбувається значна **особистісна деформація**, а саме: підліткам властиві і фізична, і вербальна агресія, високий рівень прояву почуття провини й образи, низький рівень самооцінки, труднощі в спілкуванні, незадоволення собою, замкнутість, тривожність, переживання страху, потреба в підтримці, гостре реагування на невдачі, труднощі в пристосуванні до нових умов [11].

В алкогольно залежних сім'ях відпрацьовуються три головних правила, чи стратегії, які передаються від дорослих до дітей і стають їхнім життєвим кредо [10, с. 20]:

- **“не кажи”** – діти бояться “висовуватися” і просять про допомогу насамперед через “клеймо”, яким для них є вживання батьками алкоголю;

- **“не довіряй”** – недовіра в дітей виникає через невиконання батьками своїх обіцянок, нестійкість і непослідовність у їхній поведінці, прояви вербального, фізичного чи навіть сексуального насильства щодо дітей;

- **“не відчувай”** – вижити в такій родині діти можуть тільки захищаючись від негативних емоцій.

І. А. Белінська, досліджуючи психічний розвиток підлітків-школярів з алкогольно залежних сімей, виявила, що в цих дітей порівняно з ровесниками з нормативної групи більш значущими є відмінності в особистісній, а не в пізнавальній сфері [12]. Авторка з'ясувала, що для самосвідомості більшості цих підлітків характерними є низька самооцінка, невпевненість у своїх здібностях, завищений рівень домагань, суперечливість у виборі лі-

нії поведінки в складній ситуації (у підлітків з контрольної групи такі результати спостерігаються лише в 5–8 % випадків). Було встановлено нестійкий рівень самоповаги, що залежав від результатів діяльності, та відмінності в пізнавальній сфері підлітків, а саме: низька розумова працездатність при нормальному рівні інтелектуальних здібностей і низька здатність до концентрації довільної уваги.

Белінська дійшла важливого висновку, що соціальна ситуація розвитку дітей в алкогольно залежній сім'ї унеможливує задоволення основних соціальних потреб дитини: потреби в захищеності, стабільності, прийнятті, повазі, позитивній оцінці та емоційній підтримці, що призводить до викривлення особистісного розвитку дитини, особливо підлітка. Прагнення, які дитині не вдалося реалізувати, виштовхуються в підсвідомість, унаслідок чого утворюються емоційно болючі зони і поведінка дитини все більше детермінується пошуком шляхів і засобів позбавлення від негативних емоційних станів, що може призводити до вживання алкоголю чи інших наркотичних речовин, утеч з дому.

Як свідчить досвід зарубіжних учених, утечі дітей з дому є проявом захисної поведінки, що породжується переживанням постійного побоювання, це усвідомлена реакція протесту у відповідь на грубі дії п'яного батька [13, с. 24–26]. Багато хто з дівчат-підлітків страждає через сексуальну агресію п'яних друзів батька чи самого батька, що нерідко закінчується звалтуванням. Це призводить до глибоких психологічних травм, які даються взнаки впродовж усього життя.

На думку американського вченого Д. Вольфа, для нормального розвитку дітям потрібна атмосфера піклування й уваги, коли в однаковій мірі задовольняються два типи потреб: контролю та прихильності. Однією з важливих характеристик здорових відносин між батьками і дитиною, що базуються на цих двох потребах, є встановлення нормальної прихильності між ними та формування комунікативної взаємодії в ранньому віці [14, с. 476].

Розгляньмо особливості формування прихильності між дитиною і батьками згідно з теорією Дж. Боулбі [15]. Теорія прихильності поєднує концепції етології, розвинуті К. Лоренцем та Г. Харлоу, із психоаналізом. Лоренц досліджував виникнення стійких емоційних зв'язків у тварин, причому особливий інтерес становили зв'язки, що встановлювалися без опосередкування їжею.

Харлоу вивчав феномен психічної депривації на мавпах-резусах за допомогою сурогатних моделей матері. Він виявив численні емоційні зриви, порушення поведінки й жорстоке ставлення до своїх дітей у випадках сурогатної матері, виготовленої з дроту. Боулбі зробив припущення, що такі самі феномени можуть спостерігатися й у відносинах матері і дитини. Так він відкрив ще одну фундаментальну вітальну потребу – потребу в прихильності.

Термін “**прихильність**” використовується в широкому і вузькому значеннях [16, с. 61]. У широкому значенні *прихильність* – це тісний емоційний зв’язок між двома особами, що виявляється у взаємній увазі, чутливості й чуйності, бажанні підтримувати близькі стосунки. У вузькому значенні *прихильність* – це перший зв’язок народженої дитини з дорослою людиною, що характеризується сильною взаємозалежністю, інтенсивними взаємними почуттями й життєво важливими емоційними стосунками.

У теорії прихильності, розвинутій Боулбі [15] та його колегою М. Ейнсворт, емоційний контакт між матір’ю і дитиною розглядається як базова психологічна модель, конче потрібна для розвитку дитини на першому році життя. Обов’язковою умовою формування прихильності є можливість матері єдино правильним шляхом постійно відповідати дитині на її сигнали та імпульси; ця взаємодія відбувається інтуїтивно, імпульсивно і несвідомо.

На сьогоднішній день виділяють чотири типи прихильності, три з яких описала свого часу Ейнсворт, а четверту було виявлено пізніше. Розрізняють дві категорії прихильностей: **безпечну і небезпечну**. Любляча мати, що вчасно реагує на потреби дитини, формує в неї так звану **безпечну прихильність**. Серед дітей до одного року, що живуть у нормальних умовах, безпечну прихильність, як правило, виявляють 65–79 % немовлят [17, с. 65]. Діти з безпечною прихильністю впевнені в собі, вони не бояться нових ситуацій, у них формується **базова довіра до світу**, що, згідно з теорією Е. Еріксона, зумовлює подальше ставлення до людей та визначає особливості емоційних переживань дитини. Прийняття та любов розвивають у дитини почуття безпеки, упевненості, сприяють повноцінному розвитку особистості. У дитини формується внутрішня позиція: “Я потрібна, мене люблять, і я вас люблю також”. Така базисна настанова є

великим досягненням дошкільного дитинства. Діти з такими настановами виявляють високу самооцінку, упевненість у собі, здатні встановлювати добрі соціальні контакти [17, с. 21].

Небезпечна прихильність відображає переживання дитиною ненадійності оточення та власної вразливості. Ця категорія прихильності має такі типи [16; 18]:

- **тип уникання** – при емоційно стриманому ставленні матері, що супроводжується гнівом або роздратуванням, дитина ігнорує її, тобто уникає людини, що турбується про неї, та проявляє передчасну незалежність;

- **амбівалентний тип** – при непередбачуваному ставленні матері, яка реагує на дитину залежно від своїх потреб, дитина важко переживає розлуку з нею, а при відновленні контакту чинить опір близькості чи демонструє амбівалентну поведінку – вимагає близькості, але разом з тим відштовхує від себе людину, що піклується про неї;

- **дезорганізований тип** – якщо мати вдається до незрозумілих для дитини сигналів чи виявляє неадекватні реакції, то дитина реагує непослідовно – униканням, амбівалентністю, інколи в дитини з'являються страхи;

- **контролююча поведінка** – у цьому випадку відбувається інверсія ролей, коли дитина бере на себе функції дорослого. Така інверсія може виявлятися у формі деспотичних вимог з боку дитини чи, навпаки, надмірної турботи про благополуччя близького дорослого.

Амбівалентний тип прихильності, коли піклування про дитину залежить від настрою матері (то вияв бурхливої любові, то холодне відторгнення), часто характеризує тип виховання в алкогольно залежних сім'ях, коли непередбачуваність батьківської поведінки є головною причиною розладів особистості та поведінки дитини [17, с. 65].

Встановлено, що типи прихильності виявляють себе й у подальшому розвитку дитини, впливаючи на міжособистісні стосунки в дорослому віці [15]. Особливо це стосується емоційно забарвлених відносин, пов'язаних із коханням. У дітей, що зазнали в ранньому віці жорстокого поводження, виникають серйозні труднощі у формуванні стійких зв'язків з близькими людьми, натомість у них виникає так звана **нестійка дезорганізована прихильність**, для якої характерним є поєднання прихиль-

ності, уникнення, безпорадності, страху та загальної дезорганізації. Відсутність стійкої прихильності підвищує ризик відставання в соціальному й когнітивному розвитку дитини, що призводить до виникнення проблем, пов'язаних з регуляцією її емоцій і поведінки. Нерозвиненість відносин прихильності між матір'ю і дитиною в подальшому перетворюється в стабільне відторгнення дитиною свого Я, що в першу чергу зумовлює глобальне відторгнення світу соціальних відносин.

Висновки. Результати нашого дослідження можна узагальнити так:

- дитяча бездоглядність не має кордонів; вона є в кожній країні, однак відрізняється кількістю бездоглядних дітей і соціально-економічними чинниками, що її породжують. В Україні, як і в інших країнах СНД, масова дитяча бездоглядність виникла в результаті економічних змін, що зачепили всі прошарки населення, тож має передусім соціальні причини;

- джерелом дитячої бездоглядності є передусім сімейне неблагополуччя дитини, а саме зловживання батьків алкоголем чи наркотиками, нехтування правами дитини й жорстоке поводження з нею, злидні тощо;

- дитяча бездоглядність зумовлена насамперед порушенням позитивного ставлення до дитини з боку батьків та послабленням чи розривом емоційних зв'язків дитини з батьками;

- соціальна ситуація розвитку дитини в алкогольно чи наркотично залежній сім'ї характеризується неможливістю задовольнити основні соціальні потреби дитини, а саме потреби в любові, повазі, безумовному прийнятті, емоційній підтримці, що породжує дитячу бездоглядність;

- бездоглядні діти часто відрізняються сформованістю амбівалентного чи нестійкого дезорганізованого типів прихильності, коли непередбачуваність батьківської поведінки для дитини є головною причиною розладів дитячої особистості та поведінки.

Отже, наукове емпіричне дослідження розвитку особистості бездоглядних підлітків доцільно проводити у взаємозв'язку з вивченням життєвої історії дитини, особливостей сприймання дитиною ставлення до неї в сім'ї.

Література

1. Проблема бездоглядності та безпритульності дітей в Україні: Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 240 с.
2. О положении детей в Российской Федерации: Государственный доклад. – М.: ЦБНТИ Минтруда РФ, 2003. – 119 с.
3. Социальная работа с детьми и подростками группы риска: Тез. конф. – СПб.: Благотворит. некоммерч. фонд “Здоровое будущее”, 2001.
4. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. – К.: Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ), 2003. – 412 с.
5. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; Заг. ред. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2002. – 164 с.
6. *Лукашов С., Зайцевская Т.* Социальная помощь детям на улице // Исследования и методические рекомендации. Опыт проекта ЮНИСЕФ “Дети улицы” в Украине 1997–2000. – К.: Пред-во Детского Фонда Объединенных Наций в Украине, 2000. – 80 с.
7. *Зайцевська Т. Ю.* Соціально-психологічне дослідження дітей вулиці та їх родин. Психологія: Зб. наук. пр. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 15. – С. 216–224.
8. Аналітичний звіт за дослідженням “Соціальний портрет дітей, що перебувають у стані бродяжництва” // Громадська думка: дослідження, аналіз, висновки. – К.: ДЦССМ, 2003. – С. 3–106.
9. Беспризорные и безнадзорные дети: Итоги общероссийского социологического зондажа. – М.: Центр социол. исслед. МО РФ, 2002. – 68 с.
10. *Целуйко В. М.* Психология неблагополучной семьи. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.
11. *Прус О. В.* Вплив алкоголезалежної сім'ї на формування особистості підлітка // Психологія: Зб. наук. пр. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – Вип. 13. – С. 151–155.
12. *Белінська І. А.* Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно узалежненої сім'ї: Дис. ... канд. психол. наук. – Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2000. – 201 с.
13. *Насилие в семье: Особенности психологической реабилитации / Под ред. Н. М. Платоновой и Ю. П. Платонова.* – СПб.: Речь, 2004. – 154 с.
14. *Мэши Э., Вольф Д.* Детская патопсихология. Нарушения психики ребенка: Пер. с англ. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.

15. *Боулби Д.* Созидание и разрушение эмоциональных связей / Пер. с англ. В. В. Старовойтова. – М.: Академ. проект, 2004. – 232 с.
16. *Прихожан А. М., Толстых Н. Н.* Психология сиротства. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.
17. *Савина Е. А.* Эмоциональный компонент родительского отношения // Родители и дети: Психология взаимоотношений / Под ред. Е. А. Савиной, Е. О. Смирновой. – М.: Когито-Центр, 2003. – С. 20–32.
18. *Венар Ч., Кериг П.* Психопатология развития детского и подросткового возраста. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 432 с.

© Зайцевська Т.Ю.

Ольга Петрунько

ОСОБЛИВОСТІ СЕКСУАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В РІЗНІ ПЕРІОДИ ЖИТТЯ ДИТИНИ

Констатується той факт, що після гострих дискусій, спричинених надмірною лібералізацією статевої моралі, суспільство врешті-решт визнало необхідність раннього (починаючи з дошкільного віку) статевого виховання підростаючого покоління. Наголошується на нез'ясованості питання, а які ж знання слід давати дітям у різні періоди їхнього життя, формуванню яких світоглядно-ціннісних та поведінкових настанов слід приділяти особливу увагу в ході статевої соціалізації.

Ключові слова: статеве виховання, принципи статевого виховання, мета статевого виховання, етапи і зміст статевого виховання.

Констатируется тот факт, что после острых дискуссий, вызванных чрезмерной либерализацией половой морали, общество наконец-то признало необходимость раннего (начиная с дошкольного возраста) полового воспитания подрастающего поколения. Делается акцент на нерешенности вопроса, а какие же знания следует давать детям в разные периоды их жизни, формированию каких мировоззренческо-ценностных и поведенческих установок следует уделять особое внимание в ходе половой социализации.

Ключевые слова: половое воспитание, принципы полового воспитания, цель полового воспитания, этапы и содержание полового воспитания.

It is argued, that sharp discussions which were caused by excessive liberalization of sexual morals finally led to the fact that society recognized necessity early (starting from preschool age) sexual education. But it is still not clear, what knowledge should be given to children of different ages and which world outlook, valuable and behavioural installations should be formed during sexual socialization in the first place.

Key words: sexual education, principles of sexual education, the purpose of sexual education, stages and contents of sexual education.

Проблема. Після тривалого періоду “безстатевого” виховання в Україні настали часи доволі агресивного “сексуального плюралізму”, що призвело до цілого ряду негативних наслідків. У зв’язку із цим на порядку денному гостро постало питання про сексуальне виховання і сексуальну просвіту підростаючого покоління. Ця проблема виявилася важкою і несподіваною для батьківської й педагогічної громадськості. Доросла спільнота із здивуванням і розгубленістю усвідомила власну неготовність до вирішення непростого завдання. З одного боку, ця проблема має суб’єктивний, психологічний характер і полягає в неспроможності дорослих говорити з дітьми на теми статі й сексуальності. Дорослі здебільшого розуміють, що мусять нести сексуальну просвіту дітям, інакше це зроблять за них телебачення і “вулиця”, але на глибинному, особистому рівні з різних причин вони не почуваються психологічно готовими до цього. З другого боку, означена проблема має об’єктивний, “знаннєвий” характер і спричинена нестачею належних знань про те, в якому віці, як і про що саме слід розповідати дітям, коли йдеться про стать, сексуальність і міжстатеві взаємини, які навички слід їм прищеплювати, які настанови та цінності слід у них формувати.

Метою статті є визначення основних етапів статевого виховання дітей, його цілей, завдань і змісту на кожному із цих етапів.

Незважаючи на те, що протягом кількох останніх років такі проблеми, як збереження репродуктивного здоров’я населен-

ня, утвердження здорового способу життя, формування безпечної сексуальної поведінки молоді і т. ін. не лише активно обговорюються громадськістю, а й відбилися в ряді нормативних державних документів і національних програм (зокрема, в національних програмах “Репродуктивне здоров’я 2001–2005” та “Діти України”), ситуація, однак, не покращилася – вона стала ще більш тривожною [1]. Проблемні питання, які, незважаючи на вжиті заходи, набувають дедалі більшої актуальності, є досить різноплановими й різнопорядковими, та всі вони видаються однаково нагальними і становлять серйозну небезпеку для молоді країни і для суспільства в цілому. По-перше, відбувається подальше загострення “репродуктивної проблеми” (погіршуються демографічна ситуація в країні та стан загального і репродуктивного здоров’я як дорослого населення, так і дітей, послаблюються репродуктивні настанови молоді й т. ін. По-друге, відбуваються деструктивні зміни світоглядних і поведінкових настанов дітей та молоді й дедалі більш очевидними стають спричинені ними наслідки (посилюються тенденції до раннього вступу підлітків у статеві стосунки та поширення серед неповнолітніх інфекційних захворювань, що передаються статевим шляхом (ІПСШ); збільшується кількість вагітностей та абортів серед неповнолітніх дівчат; зростає тотальний дефіцит відповідальності за власну статеву поведінку тощо) [2].

Згадані зміни відбуваються і закріплюються в умовах поглиблення кризи традиційних інститутів статевої соціалізації дітей і молоді (сім’ї, дитячої спільноти, навчально-виховних інституцій), знецінення інституту сім’ї і шлюбу, емоційного збіднення сімейних – чоловічо-жіночих і дитячо-батьківських – стосунків; руйнування традиційної “чоловічо-жіночої” моделі статевої соціалізації, падіння цінності любові як базового почуття тощо [2; 3]. Традиційні інститути статевої соціалізації молоді нині не виконують належних просвітницько-виховних функцій. Натомість дедалі більшу роль у цьому процесі відіграють масмедії (телебачення, інтернет), які стали для сучасних дітей найдоступнішими “підручниками життя” [2; 4].

Телебачення як найдоступніше джерело інформації для сучасних дітей інформує їх з більшості нагальних питань, формує їхні світоглядні настанови й життєву позицію, а також замінює їм “живе” спілкування з дорослими й однолітками. За да-

ними У. Бронфенбреннера, американські підлітки витрачають на перегляд різних телепрограм близько 15 тис. годин на рік, що на 4 тис. годин більше, ніж витрачається на навчання в школі [5]. Однак інтелектуальний і виховний потенціал вітчизняного телебачення вкрай низький. Не випадково час від часу виникають дискусії щодо небезпек, які воно несе юним глядачам, та соціальної його відповідальності перед суспільством у цілому. Крім сцен жорстокості й насильства, телебачення активно позиціонує й сексуальну тематику, яка, незважаючи на ухвалені законодавчі документи заборонного та обмежувального характеру, посідає у вітчизняному інформаційному просторі надто багато місця. Ця тематика мимоволі привертає увагу дітей, нав'язує їм стереотипи “сексуальної розкутості”, “сексуальності”, “сексапільності”, орієнтує їх на ранній секс, фактично легалізує дошлюбний секс і сексуальні збочення тощо, чим зрештою спричинює ранню їх сексуалізацію [2; 4]. У результаті значна частина підлітків рано розпочинає своє сексуальне експериментування.

Як показали дослідження, здійснені протягом 2003–2005 років Інститутом соціальної та політичної психології АПН України, середній вік сексуального дебюту становить 15,4 року в міських та 15,8 року в сільських підлітків. Природно, що такий ранній дебют відбувається в умовах браку інформації, яка, з одного боку, спонукала б дітей до критичних роздумів з приводу небезпек раннього сексу та можливих його наслідків, а з другого – у разі прийняття свідомого рішення на користь початку сексуальних експериментів гарантувала б відносно безпечний секс, не обтяжений негативними наслідками.

Отже, постає питання про ефективне статеве виховання дітей, як б включало елементи статевої просвіти, а відтак – про основні його принципи, завдання і зміст на різних етапах життя дитини. Принципи сексуального виховання значною мірою відбивають обов'язкові умови, за яких воно може бути успішним. Тому кожний із цих принципів можна водночас розглядати і як оптимальну умову його ефективності [2].

Першим принципом і, відповідно, першою умовою ефективного статевого виховання є врахування вікових особливостей дитини. Це досить проблемний момент, про який завжди має пам'ятати дорослий, бесідуючи з дитиною на сексуальні теми. Одне й те ж саме запитання (наприклад, запитання “Звідки беру-

тяться діти?”), експліковане дитиною трьох-чотирьох, п'яти-шести, восьми-дев'яти, десяти-одинадцяти років і більш старшого віку, має різний імпліцитний смисл і потребує принципово різної побудови відповіді.

Другий принцип і друга умова успішного статевого виховання – системність та об'єктивність знань. Цей принцип передбачає, що дорослий несе цілковиту відповідальність за об'єктивність і достовірність знань, які він передає дитині. Кожного разу, спілкуючись із дитиною на теми статі, сексуальності та міжстатевих взаємин, він має переконатися, що правильно зрозумів зміст запитання дитини, а також має бути впевнений, що й дитина розуміє його адекватно, недвозначно і саме так, як належить дитині даного віку.

Третій принцип і третя умова ефективного статевого виховання – “виховуюче навчання”. Поняття “виховуюче навчання”, яке є одним з базових у вітчизняній педагогіці, утверджує єдність статевого виховання і статевої просвіти. Якби б відомості не передавав дорослий дитині, при цьому він обов'язково має актуалізувати й вирішувати питання виховного, духовного, світоглядного, “екологічного” характеру.

Четвертий принцип і, відповідно, четверта умова статевого виховання – встановлення емоційного контакту дорослого і дитини як обов'язкової передумови виховного впливу. Питання, які порушуються в контексті статевого виховання, мають специфічне емоційно-чуттєве забарвлення та інтимний характер. Вони зачіпають потаємні сторони дитячої душі, найглибинніші її переживання і є вкрай проблемними для публічного обговорення. У зв'язку із цим дуже важливими під час їх розгляду є встановлення емоційного контакту і стосунків довіри між дорослим і дитиною. З дорослішанням дитини цей принцип стає дедалі вагомішим, дедалі більш визначальним.

П'ятий принцип (і п'ята умова) успішного статевого виховання – налагодження діалогічної взаємодії (діалогу) між дорослим і дитиною. Діалог, заснований на міцному емоційно-чуттєвому контакті, є вихідною, базовою умовою привласнення, інтеріоризації набутих знань, переведення їх у внутрішній, особисто значимий план. Поза діалогом унеможливується формування світоглядних настанов і цінностей, без чого статево вихо-

вання, поставлене лише на фізіологічне підґрунтя, завдає значно більше шкоди, ніж приносить користі.

Шостий принцип (і шоста умова) ефективного статевого виховання – здійснення “випереджувального впливу”. Статеве виховання з елементами статевої просвіти має розпочинатися задовго до вступу дітей у період сексуальної зрілості і, звичайно, допоки дитина не розпочала своїх сексуальних експериментів. Чи не найпоширенішою проблемою дорослих є те, що вони “не встигають” за процесом дорослішання власних дітей і через це часто “запізнюються” зі своїми знаннями і порадами.

Сьомий принцип (і сьома умова) успішного, оптимального сексуального виховання – апелювання до загальнолюдських цінностей, заснованих на християнській моралі. Дослідники і практики, спираючись на досвід вивчення процесів статевого виховання й статевої просвіти дітей і молоді, стверджують, що найбільший ефект мають освітні програми, де пропагуються цінності релігійного характеру, а найнефективніше статеве виховання здійснюється в сім’ях віруючих. Не випадково майже весь цивілізований світ активно відмовляється від “абортної культури”, яка базується на пропаганді вільного сексу [3; 4]. Так, на батьківщині “сексуальної революції” віднедавна діє закон про морально-ціннісний підхід до статевого виховання молоді, а громадськість Америки, Великобританії та багатьох інших країн поступово схиляється до думки, що єдиним засобом запобігання раннім статевим стосункам є формування в молоді релігійних настанов.

Метою статевого виховання з елементами статевої просвіти в широкому її розумінні є **успішна статева соціалізація дітей**, яка полягає в залученні їх до виробленої суспільством системи міжстатевих взаємин, формуванні міцних репродуктивних настанов, настанов на відповідальні міжстатеві взаємини та подружнє життя, зорієнтоване на народження і виховання дітей. Конкретизують цю мету такі цільові завдання [2; 3]:

- 1) забезпечити дітей достовірною інформацією про сексуальність як важливу характеристику людини (вікові особливості функціонування статевих органів людини, розвиток сексуальності, сексуальні почуття, сексуальні взаємини, сексуальні орієнтації, оптимальні зразки чоловічої і жіночої поведінки, вагітність і засоби її профілактики, планування сім’ї тощо);

2) сформувати відповідальну громадянську позицію щодо власного статевого і репродуктивного здоров'я, навчити дітей піклуватися про власне статеве здоров'я та сприймати його як особисту і національну цінність;

3) сформувати настанови на відповідальні статеві взаємини, відповідальне статеве партнерство, сімейні цінності й традиційний шлюб;

4) сформувати настанови на здоровий спосіб життя і безпечну статеву поведінку;

5) дати знання про безпеки й ризики раннього і дошлюбного сексу;

6) навчити засобів саморегуляції й контролю власної статевої поведінки;

7) навчити розпізнавати інформацію, яка пропагує безвідповідальний і бездумний секс, та оберегати себе від неї (журналів, кінофільмів тощо);

8) навчити способів убезпечення себе від можливого сексуального насильства та протидії йому;

9) сформувати настанову на свідоме звернення в разі виникнення проблем до дорослих – батьків і фахівців (лікарів, психологів, соціальних та медичних працівників).

Статеве виховання, спрямоване на вирішення означених завдань, відбувається в три етапи [3; 6].

Перший етап припадає на дошкільний вік. Діти цього віку перебувають переважно у сфері впливу своєї родини, і навіть ті знання й навички, якими діти, що відвідують дитячі заклади, час від часу шокують своїх батьків, насправді засвоюються кожним з них у колі власної сім'ї. Дитячий садок стає лише місцем для своєрідної їх апробації. Загалом же діти цього віку виявляють суто пізнавальний, без сексуального підтексту, інтерес до свого тіла та окремих його частин, у т. ч. й до геніталій, а також до тіла інших членів родини. Дошкільний вік відзначається зв'язком статевого виховання із загальним фізичним розвитком дитини, гігієною та загартовуванням її організму. Крім того, дуже важливе значення має загальна атмосфера сім'ї, в якій дитина зростає і здійснює свої перші статево-рольові "примірки". Головними завданнями дорослих щодо дитини-дошкільника є [3; 6]:

1) формування естетичних уявлень про тіло, про те, що всі його частини однаково важливі, гарні й гідні поваги; це слід

робити через “рівноправне” означення всіх частин тіла, у т. ч. і й геніталій, за допомогою або природних їх назв, або назв, прийнятих у межах конкретної сім’ї;

2) формування настанови на чистоту власного тіла, у т. ч. й геніталій, та прищеплення елементарних санітарно-гігієнічних навичок з догляду за своїм тілом (без акцентування уваги на геніталіях – на даному віковому етапі вони не становлять для дитини спеціального інтересу);

3) ознайомлення з прийнятими в суспільстві правилами статевої поведінки (приклад дорослих, сюжетно-рольові ігри): завдяки власним спостереженням і наслідуванню статевої поведінки батьків та інших дорослих дошкільник поступово усвідомлює власну статеву належність і починає ідентифікувати себе відповідно до своєї статі.

Підсумком дошкільного дитинства мають бути закріплені в словнику дитини загальноприйняті назви всіх частин її тіла, сформована настанова на гігієнічний догляд за своїм тілом та чітко означені уявлення про належність до своєї статі, або, інакше кажучи, до виходу в простір соціального життя в дитини має бути чітко сформована статеві ідентифікація (“Я – дівчинка!” або “Я – хлопчик!”).

Другий етап припадає на молодший шкільний вік – вік, коли дитина виходить за межі власної родини і потрапляє в поле значно ширшого соціального впливу. Це період життя, оптимальний для засвоєння дітьми перших соціальних уроків і перших соціальних оцінок. Окрім подальшого формування в дітей навичок з догляду за власним тілом (усе ще без акцентування уваги на геніталіях), перед дорослими, які допоки залишаються для дитини безсумнівним авторитетом, постає необхідність вирішувати завдання переважно соціально-психологічного змісту [3; 6]:

1) закріплення статевої належності і статевої поведінки дітей шляхом демонстрації зразків суспільно схвалюваної “чоловічої” і “жіночої” статевої поведінки та заохочення дітей до виявів поведінки відповідно до їхньої статі;

2) формування в дітей типових гендерних морально-етичних рис (у дівчаток – чуйності, скромності, сором’язливості, емпатії, а у хлопчиків – сміливості, бажання бути сильним і мужнім, готовності допомагати слабшим).

Відпрацювання й закріплення статеворольових навичок і відповідних рис відбувається в ході спілкування хлопчиків і дівчаток в умовах організованого і контрольованого дорослими соціального життя й спільної діяльності – ігрової, навчальної, спортивної, творчої. На конкретних прикладах цієї спільної діяльності дітям важливо пояснити, що таке любов (наприклад, любов матері до дитини), що таке кохання (наприклад, між татом і мамою), з якою метою люди одружуються (народжують і виховують дітей) тощо. Діти молодшого шкільного віку мають також бути поінформованими про те, які фізіологічні зміни скоро відбуватимуться в їхньому організмі, у т. ч. й у статевих органах, із чим це пов'язано і яку відповідальність це накладає на людину, коли вона починає дорослішати.

У молодшому шкільному віці відбувається глибинний, прихований від стороннього погляду і не усвідомлюваний самою дитиною розвиток сексуальності, який дається знаки пізніше [3; 4; 6]. І той інтерес, який молодші школярі виявляють до статевих стосунків, таємниці зачаття й народження і т. ін., є суто пізнавальним і, незважаючи на ледь вгадуваний підтекст, що стоїть за цими запитаннями, він усе ще позбавлений сексуального забарвлення. Наприклад, коли молодший школяр запитує: “Що таке аборт?”, то найчастіше це не означає, що його цікавить це явище як таке. Найімовірніше його цікавить або вперше почуте слово, або ж цікавить не стільки зміст відповіді, скільки реакція дорослого на “провокаційне” запитання.

Третій етап статевого виховання припадає на підлітковий вік (11–14 років) – вік, коли діти поступово стають особливо чутливими до сексуальної тематики. Цей вік є справді найпроблемнішим періодом життя дитини. Поряд із загостренням суто психологічних проблем, пов'язаних з неприйняттям підлітком свого нового Я – “Я-сексуального”, перед ним та його дорослим оточенням гостро постають питання: 1) фізіології та гігієни тіла з особливим акцентом на геніталіях; 2) етики й естетики міжстатевих взаємин; 3) підліткової бісексуальності та гіперсексуальності; 4) прагнення сексуальних експериментів; 5) безпечного сексу та контрацепції тощо.

Дорослі мають усвідомлювати, що практично всі підлітки гостро переживають фізіологічні зміни у власному організмі, пов'язані з природними гормональними перетвореннями в цьо-

му віці (менструації у дівчаток, полюції у хлопчиків тощо). Багато із цих змін (неохайний вигляд волосся і шкіри, новий неприємний запах тіла й одягу) часто стають очевидними не лише для самих підлітків і близького їх оточення, а й для сторонніх людей. Тож ці питання є вкрай важливими та актуальними темами розмов між дорослими і підлітками.

Фізіологічні зміни в організмі підлітка тісно пов'язані із змінами психологічного, світоглядного характеру. У цей період життя дітей дорослі мають бути готовими говорити з ними на будь-які, часом несподівані для себе теми. Як показують житейські спостереження і спеціальні дослідження, особливо цікавлять підлітків питання про природу та причини людської бісексуальності і гіперсексуальності, сексуальні збочення й девіації (педофілію, гомосексуалізм, садомазохізм, мастурбацію тощо), “техніки сексу”, небар’єрну контрацепцію, способи отримання сексуального задоволення без контрацепції і т. ін. І мудрість дорослого полягає не лише в тому, щоб компетентно відповісти підлітку на його запитання, а й у тому, щоб використати такі розмови з виховною метою, перетворити їх на діалог, у ході якого обов’язково мають прозвучати глибинні інтенції стосовно цінності традиційних сім’ї і шлюбу; репродуктивної місії людини та цінності її статевого і репродуктивного здоров’я; небезпек і наслідків раннього (до досягнення повноліття) і дошлюбного сексу; правильного вибору друзів і способів протидії їхньому тискові, як не стати жертвою сексуального насильства тощо. Це мають бути саме глибинні, імпліцитні месиджі, які супроводжують конкретні відповіді на конкретні запитання і не перетворюють живий діалог на нудне моралізаторство [2].

Дорослий має бути обізнаний щодо найпоширеніших у молодіжному середовищі міфів, кожний з яких може стати своєрідною хибною концепцією, здатною: 1) завдавати підліткам болючих душевних переживань (наприклад, *Міф “Зі мною щось не так”* або *Міф про те, що мастурбація й онанізм шкідливі для здоров’я*); 2) стати основою формування в підлітків викривлених світоглядних настанов (*Міф, що ідеалізує альтернативний (громадянський) шлюб*; *Міф про користь дошлюбного сексуального досвіду для подальших сімейних стосунків подружжя*); 3) підштовхувати підлітків до ранніх сексуальних експериментів (*Міф про шкідливість і протиприродність сексуального утри-*

манья; Міф, що не мати сексу до шлюбу – це не сучасно і старомодно); 4) опосередковувати “ризиковану” статеву поведінку підлітків (Міф про те, що безпечний секс (секс без презерватива) дарує неперевершені переживання; Міф про те, що “секс із презервативом – це все одно, що цілуватися у протиіазах”). Люблячий і уважний до дитини дорослий має знайти можливість обговорити з підлітком кожний із цих міфів і відшукати потрібні доведення, аби показати їх хибність [2].

Дорослі також мають добре усвідомлювати, що в разі, коли, незважаючи на їхні виховні зусилля, підлітки все ж таки розпочнуть свої сексуальні експерименти, вони обов’язково мають бути поінформовані про:

- засоби контрацепції, аби запобігти небажаній вагітності;
- наслідки ранньої вагітності (як важке випробування для здоров’я жінки і майбутньої дитини);
- аборт і його небезпеки (невиправну або й фатальну шкоду для фізичного і морального здоров’я молодої жінки);
- інфекційні захворювання, що передаються статевим шляхом (ПСПШ) та їх наслідки, про те, що ці захворювання можуть спричинити сексуальні розлади в обох статевих партнерів, різноманітні запальні захворювання статевих органів, чоловічу імпотенцію. Вони становлять загрозу для репродуктивного здоров’я чоловіка, жінки, її здатності стати матір’ю (спричинюють позаматкову вагітність, викидні, передчасні пологи тощо) і небезпечні для майбутнього потомства.

Висновки. Отже, у результаті виховних впливів дорослих підліток 13–14 років має добре засвоїти, що не можна починати статеве життя, не маючи належних знань про засоби контрацепції, запобігання небажаній вагітності, ВІЛ/СНІДу та ПСПШ, а також те, яку небезпеку становлять свідоме ігнорування наслідків незахищеного сексу й відсутність звички завжди мати при собі засоби контрацепції та користуватися ними в разі потреби. Крім того, дівчина має засвоїти, що їй, як майбутній жінці й матері, не слід починати статеве життя, якщо вона: 1) не поважає хлопця і не має з ним стабільних гарних стосунків, а робить “це” лише із цікавості; 2) психологічно не готова вступати у статеві взаємини і робить це лише тому, що “так роблять усі”; 3) неспроможна відмовити в сексі, хоч сама цього не хоче. У свою чергу, хлопець, як майбутній чоловік і батько, повинен засвоїти, що не слід почи-

нати статеве життя, якщо він: 1) не має можливості піклуватися про дівчину, з якою вступає в статеві стосунки; 2) не готовий узяти на себе відповідальність за можливі ускладнення; 3) не виробив звичку завжди мати із собою засоби контрацепції.

Дати дітям перелічені вище знання і сформувати в них настанови на використання цих знань у реальному житті – це цілковита відповідальність небайдужих до їхньої долі дорослих. Відтепер дорослі мають залишити за дитиною право на самостійний вибір. У зв'язку із цим пригадується сюжет з Біблії. Свого часу народові Ізраїлю – дорослим і дітям – було наказано зібратися на площі для оголошення закону Мойсея, в якому регламентувалися досить відверті статеві питання (про менструації й полюції, статеві збочення, гомосексуалізм, блуд, кровозмішення тощо). Після спільного слухання батьки мусили відповісти на запитання дітей і пояснити їм зміст оголошеного закону, і ці пояснення обов'язково мали ґрунтуватися на нормах моралі, інформуванні про небезпеки, що криються в аморальних учинках, та покарання, яких буде вжито в разі порушення правил.

Отже, дорослі завжди повинні пам'ятати, що найефективніший шлях убезпечення дітей від спокус, які постають перед ними в ході дорослішання, – навчити їх розпізнавати ці спокуси і протидіяти їм, а також сформувати в них відповідальність за здійснений вибір.

Література

1. Національна програма “Репродуктивне здоров'я – 2001”. <http://proесо.visti.net.health>.
2. *Петрунько О.В.* Актуальні проблеми сексуального виховання підлітків. – К.: ДЦССМ, 2004. – 80 с.
3. *Говорун Т.В., Кікінеджі О.В.* Стать та сексуальність: Навч. посібник. – Тернопіль: Богдан, 1999. – 384 с.
4. *Абраменкова В.В.* Половая дифференциация и сексуализация детства: горький вкус запретного плода // *Вопр. психологии.* – 2003. – № 5. – С. 103–120.
5. *Бронфенбреннер У.* Два мира детства (дети в США и СССР). – М.: Прогресс, 1976. – 167 с.
6. *Кон И.С.* Введение в сексологию: Учеб. пособ. для студ. вузов. – М.: Олимп: Инфра-М, 1999. – 286 с.

© Петрунько О.В.

ВЛИЯНИЕ СЕМЬИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ДЕФИЦИТА ДЕПЕРСОНАЛИЗИРОВАННОГО ДОВЕРИЯ

Зазначається, що сучасна сім'я, її структура, організація повсякденної діяльності, мотивація створення позбавлені сьогодні традиційного характеру. Підкреслюється, що в перехідні періоди соціально-економічних зрушень основні зміни зачіпають культуру, освіту й сім'ю, оскільки на зламі часів ці базові цінності людської свідомості є найбільш уразливими. Наголошується, що пострадянська сім'я, залишаючись провідною цінністю і ресурсом досягнення значущих цілей, а також ядром довірчих стосунків, усе ж таки постає як інститут відтворення дефіциту деперсоналізованої довіри.

Ключові слова: сім'я, деперсоналізована довіра, депривація і симбіоз, повсякденне насилля, десоціалізуючий вплив, сім'ї "групи ризику", норми довіри-недовіри.

Отмечается, что современная семья, ее структура, организация повседневной деятельности, мотивация создания лишены сегодня традиционного характера. Подчеркивается, что в переходные периоды социально-экономических сдвигов основные изменения затрагивают культуру, образование и семью, поскольку в условиях перемен эти фундаментальные ценности человеческого сознания уязвимы более всего. Акцентируется, что постсоветская семья, оставаясь ведущей ценностью и ресурсом достижения значимых целей, а также ядром доверительных отношений, тем не менее выступает институтом воспроизводства дефицита деперсонализированного доверия.

Ключевые слова: семья, деперсонализированное доверие, депривация и симбиоз, повседневное насилие, десоциализирующее влияние, семьи "группы риска", нормы доверия-недоверия.

The author supports the idea that modern family, its structure, organization of daily activity of its members, motivation of family creation differ from traditional character. During transition periods of a social and economic context main changes take place in culture, education and family. The author underlines, that family of postsoviet society being a nucleus of confidential

relations nevertheless plays the role of an institution which produces deficiency of depersonalized trust.

Key words: family, depersonalized trust, deprivation and symbiosis, daily violence, families of “group of risk”, norm of trust - mistrust.

Проблема. Современная социальная реальность, переоценка духовных и материальных ценностей социумом и в том числе отдельными социальными стратами и группами вызвали как позитивные перемены, так и новые проблемы, обусловленные распадом прежних идеологизированных моделей отношений общества и государства (как уже не раз отмечалось), ломкой стереотипов, разрушением мифов.

Перемены охватывают самые разнообразные пласты социального бытия, которое конституировано различными социальными институтами, традициями, нормами поведения. Они затронули философский, научный, моральный, правовой, политический, эстетический и другие его аспекты. При этом основная часть изменений относится к сферам культуры, образования и семьи, для которых фундаментальные ценности человеческого сознания присущи в наибольшей степени и сохраняют наибольшую стабильность в условиях происходящих изменений. Оставаясь важнейшим социальным институтом, семья не может не подвергнуться влиянию масштабных изменений экономического, социального, культурного контекста.

Причем, следует отметить, что современная семья далека от идеального типа традиционной семьи. Ни мотивация создания семьи, ни ее структура, ни организация ее повседневной деятельности не носят сегодня традиционного характера. Однако семья, являясь верховной ценностью постсоветского общества, и ценностью и ресурсом достижения значимых целей, а также ядром доверительных отношений, тем не менее, выступает институтом воспроизводства дефицита деперсонализированного доверия, а также различных форм повседневного насилия в постсоветской социальной реальности.

Цель статьи: проанализировать влияние постсоветской семьи на формирование дефицита деперсонализированного доверия личности и различных форм повседневного насилия.

Семья как важнейший социальный институт является предметом изучения междисциплинарного направления в психологии и включает психологические исследования специфических явлений этого человеческого микросообщества: установка на создание семьи, факторы качества супружеского союза, детерминанты выбора партнера, ролевая структура, распределение власти, особенности межличностного общения, психологические аспекты родительства. Эти и другие проблемы нашли отражение в работах как отечественных, так и зарубежных исследователей различных периодов развития социальной психологии (В.А. Абраменкова, Т.Ф. Алексеенко, Р. Байярд, С.А. Беличева, В.А. Васютинский, Е.Б. Весна, С.В. Ильина, Г.А. Ковалев, И.С. Кон и др.). Немалый интерес вызвало сравнительно молодое направление исследований, связанных с семейным консультированием, в силу прикладных возможностей использования данных для разработки социально направленных программ и рекомендаций. Между тем непосредственно в “послеперестроечный” период отмечается некоторый спад исследовательского интереса к проблемам семьи в изменяющемся социально-экономическом пространстве. Хотя именно семья была источником психологической защищенности в момент переживания когнитивного шока старшим поколением или ситуации неопределенности молодежью; и именно семья понесла первые потери в виде отложенных беременностей и отказа от традиционной формализации семейных отношений в пользу гражданских браков. Экономический спад вызвал необходимость поиска рабочих мест “вдали от дома”, что привело к фактическому разрыву значительного количества семей на многие месяцы и годы и, как следствие, к разрушению семейных связей, увеличению количества семей так называемой группы риска. По-прежнему растёт имущественное расслоение в обществе, утрачиваются ценности, которые ещё вчера казались стабильными, снижена надёжность социальных гарантий. Одним из “побочных продуктов” социальных трансформаций семьи стали “дети улицы”.

Ряд авторов последнего десятилетия прошлого тысячелетия отмечают, что демифологизация, утрата идеологической убежденности обнажили социальную незащищенность молодежи” и вызвали резкое обострение проблем в молодежной среде, ее социальную дезориентацию, социальную пассивность, проявления абсентеизма, аполитичности, неконформизма в отноше-

нии ценностей большинства, приоритетности потребительских ориентаций над креативными [1–5]. Но не только новые влияния породили эти негативные следствия.

По мнению А. Н. Олейника, “...современная постсоветская семья основывается на компромиссе между традиционным соглашением и “проектным соглашением” и применительно к ней термин “традиционализм” менее уместен, чем “утилитаризм”, фундаментом которого является выгода как ценность. Поиск выгоды, прибыли становится основным способом разрешения противоречия между новыми стандартами уровня потребления и “скудостью наличных ресурсов, в том числе культурных и социальных” [2, с. 236]. Выгода становится одним из мотивов создания неформализованного брачного союза молодых, в основе которого зачастую – неравновесность норм доверия-недоверия. Защита собственных интересов в ситуации риска и неопределенности осложнена асимметричностью норм доверия и недоверия, укрепившихся также и в системе деловых отношений. С одной стороны, выгодно *доверить* принятие решения вышестоящей особе и снять с себя ответственность, с другой стороны, принимающая на себя ответственность особа не только *не доверяет*, а и детально контролирует действия подчиненного.

Персонификация горизонтальных отношений, система горизонтальных контактов опосредованы вертикальными связями власти и подчинения и, следовательно, межличностное доверие излишне. В ходе развития технического прогресса ослабляются важность семейно-родственных структур и роль семьи в повседневности. “Приватизация публичного пространства” происходит за счет “приватизации полезных людей”, использования их как дефицитного ресурса путем превращения в друзей, “друзей наших друзей”, членов семьи [2, с. 240]. На макросоциальном уровне это проявляется в приоритете личных связей между особами, ответственными за принятие важных политических и других решений. Эти связи в определенном смысле замещают установленные законом отношения между ними, расширяют сферу влияния семьи, обеспечивают привилегированный доступ к дефицитным ресурсам. Герой Роллана Быкова в фильме “Пена” носит выразительное прозвище “Нужник”, то есть нужный человек, полезный знакомый, выведенный на околосемейную орбиту. Полезные друзья и браки по расчету – все те же

способы превращения полезных людей в “своих”, по существу, “*блатнизации*” социального пространства.

Атмосфера глубокого недоверия постсоветского общества унаследована от системы бюрократического контроля, возвращенного на протяжении десятилетий в условиях монокультуры советского периода. Весь диапазон ранее существовавших форм социализации был замещен максимально организованным воспитывающим воздействием семьи, школы, общественных организаций, которые были институционализированы, пронизаны санкционированными формами агитации и пропаганды необходимых лозунгов и идей. Еще в начальной школе процесс формирования “полезного члена общества” был отражен в научении искусству подчинения. Помимо иерархической системы преподавания и необходимости подчинения учителю существовала иерархия учащихся в форме октябрятской, пионерской или комсомольской организации, с их делением на “звездочки”, отряды, первичные организации на основе “демократического централизма”. Вся педагогическая система пребывала в плену логократии – власти слова, концепции, идеологического предписания, где все, что пишут газеты, показывают в кино, говорят педагоги – истина по преимуществу, светом которой достаточно осветить граждан, чтобы они внутренне преобразились. Высокая степень регламентированности поведения отвечала “предельно упрощенному гомогенизированному общественному субъекту” [3, с. 50].

Полипоколенная инерция мышления обусловила мощный потенциал влияния на формирование “человека нового типа”. И.Г. Яковенко определил этот процесс “доктриной принудительного спасения, ...где каждому предопределено стать полезным и нужным членом общества” [3, с. 52].

Взращенная экстернализация социума обусловила проявления разочарований, раздражительности, отрицания опыта предыдущих поколений, активного поиска “врага”, биполярного разрыва общества на “своих” и “чужих”. Вполне обоснованным в этих условиях было бы переориентирование с ценностей глобальных на конкретные острые и нерешенные проблемы, в т. ч. и в современной семье, где приоритет принадлежит реальным ценностям, которые выступают мотиваторами и формируют способы поведения социальных субъектов. Под ценностями здесь мы понимаем некие материальные или идеальные феномены, ради

которых личность или сообщество принимают усилия к завоеванию, сохранению или обладанию ими, в данном контексте – обобщенные представления людей о целях и нормах своего поведения, выражающие смысл культуры отдельного этноса и всего человечества. Это формирующиеся в сознании каждого человека ориентиры, с которыми он соотносит свои действия. На основе этих ориентиров складываются конкретные типы поведения, в т. ч. социокультурные типы отношений людей к политической и экономической ситуациям. Ценности выполняют роль фундаментальных норм, обеспечивающих интеграцию общества, помогают осуществлять социально одобряемый выбор своего поведения в жизненно значимых ситуациях, выступают одним из важнейших мотиваторов социального действия. Базовые ценности, составляющие основание ценностного сознания и влияющие на поступки в различных областях жизни, формируются к 18–20 годам, а затем остаются достаточно стабильными, существенно подвергаясь изменениям лишь в кризисные периоды жизни человека и его социальной среды. Изменения в период кризисов затрагивают не столько состав, сколько структуру ценностей, т. е. их иерархические соотношения друг с другом в индивидуальном, групповом и общественном сознании: одни ценности с возрастом получают более высокий статус или ранг, другие становятся менее значимыми.

По результатам авторских опросов в течение ряда лет в перечне наиболее значимых ценностей наиболее успешной части молодёжи (студенчества) в порядке предпочтения: интересная работа, высокий заработок, материальное благополучие, любовь, верные друзья, хорошие отношения в семье, удовлетворенность в интимной жизни. Наименее значимыми оказались слава, связи, власть.

По результатам опроса, проведенного автором весной 2004 года, в четырех подростковых группах, которые принято относить к так называемой группе риска, высокий уровень недоверия парадоксально сочетается выраженной потребностью в доверительных взаимоотношениях, т. е. опрошенные одновременно стремятся доверять и боятся обмануться. Доверие возникает только в персонифицированных отношениях со “своими”, а недоверие – со всеми “не нашими”.

Опрос был проведен в четырех группах несовершеннолетних мужского пола. Группы различались по степени изоляции:

- 56 несовершеннолетних юношей, отбывающих наказание за совершение преступлений в воспитательной колонии;
- 64 юноши, учащиеся профессионально-технического училища;
- 28 юношей, старшеклассников школы-интерната для детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения;
- 34 юноши, учащиеся общеобразовательной школы.

В процессе обработки данных опроса нами были проанжированы иерархии ценностей (табл.).

Таблица

Частота вариантов ответа на вопрос “Какие из перечисленных ценностей более всего важны для благополучия вашей семьи?”

Ценности	Школа	Интернат	ПТУ	ВК
Здоровье	1	3	2	1
Доверие	2	9	7	11
Семья	3	2	8	6
Материальный достаток	4	1	1	3
Уважение	5	7	6	13
Труд	6	8	4	8
Любовь	7	4	3	5
Свобода	8	5	9	2
Закон	9	10	11	7
Моральные принципы	10	11	10	12
Традиции	11	12	13	9
Привычка	12	15	14	14
Выгода	13	6	5	4
Равенство	14	13	12	10
Принуждение	15	14	15	15

Можно предположить, что, выстраивая иерархию ценностей:

- школьники, которые на момент опроса воспитывались в семье, отражают *реальное* представление о значимых в повседневной жизни ценностях;
- воспитанники интерната, которые утратили связи с семьей (круглыми сиротами является незначительная часть детей), – *идеальное вероятное* будущее;
- несовершеннолетние, отбывающие наказание в ВК, апеллируют к прошлому опыту, который одновременно выступает для них как *идеальное вероятное* будущее.

Особое место в стратификации молодежной среды занимают учащиеся системы профессионально-технического образования. Им в ближайшем будущем предстоит активно влиять на экономическую ситуацию в государстве. Но именно эта категория юношества может быть отнесена к наименее социально защищенным или наименее “благополучным” в силу ряда специфических условий социальной ситуации индивидуального развития. Это преимущественно дети из неполных или проблемных семей, материально малообеспеченных, с низким уровнем познавательной активности, выраженными нарушениями эмоционально-волевой сферы и пр.

Обращает на себя внимание некоторое сходство в иерархизации ценностей воспитанниками колонии и школы-интерната, что свидетельствует о необходимости более подробного анализа степени влияния на формирование ценностных ориентаций уровня и характера изолированности группы.

Последующий качественный анализ ответов на вопросы “Какие из предложенных ценностей вы будете использовать в своих интересах? В достижении каких целей?” позволил выявить, что разными группами по-разному (позитивно и негативно) оцениваемая “выгода” в анализе ресурсности ценностей занимает во всех группах приоритетное положение, войдя в тройку наиболее ресурсных, тогда как “доверие”, напротив, по своей ресурсности всеми группами оценено минимально. Исследование, которое было предпринято А. Н. Олейником в России в конце 90-х, дало в целом схожие результаты относительно нормы “доверие-недоверие” [2, с. 232]. Выводом на основе полученных результатов стало утверждение, что “...идеал основанных на доверии отношений реализуется только среди “своих”. Центром этой мини-вселенной “своих” является семья, ...доверие служит фундаментом

семейной конструкции [там же]. Таков механизм воспроизводства дефицита деперсонализированного доверия, который лежит в основе нелегальной иерархии неформальных привилегированных категорий, имеющих доступ к дефицитным ресурсам.

То есть семья как ядро доверительных отношений создает предпосылки сохранения недоверия к внешней среде. Чем больше концентрация доверия в системе семейных, родственных и дружественных связей, тем меньше потребность, мотивированность доверять всем остальным “чужим” или просто “не своим”.

Недоверие к “не своим” охватывает все сферы повседневной жизни и частично поясняет феномен недоверия граждан к государству. В результате опроса осужденных выявлен парадоксальный факт: они считают наименее защищенными себя и свою семью именно в отношениях с государством (не считают себя защищенными в отношениях с государством 82,3%), в сравнении с защищенностью в отношениях с другими людьми (не считают 58%), а также в отношениях внутри семьи (не считают себя защищенными 49,7%). Неверие в официальное правосудие обуславливает повышение уровня латентной преступности, использование “услуг нелегального правосудия” [2, с. 239] и формирование образа врага.

Прежде всего отметим, что семья является основным агентом социализации, и есть необходимость остановиться на ее значении в жизни ребенка, в развитии его базового доверия к миру. “Семья, – как пишет Т. П. Бессонова, – это первый устойчивый коллектив в жизни каждого человека. В процессе формирования личности семья играет главенствующую роль. Здесь ребенок приобретает умения и навыки в общении и человеческом взаимопонимании, здесь закладывается нравственный облик и происходит профессиональное самоопределение” [4, с. 39].

Семьи “группы риска” продолжают оставаться одной из острейших проблем в формировании личности. Среда неблагополучной семьи травмирует психику ребенка и определяет качественно иную стадию его возрастной эволюции. Потребностно-мотивационная сфера, составляющая ядро личности, у ребенка из такой семьи недостаточно развита и к тому же претерпевает изменения в отрицательном направлении. Л.И. Божович пишет о том, что этим детям свойственно негативное отношение к учебе, характеризующееся бедностью и узостью мотивов, несформи-

рованностью учебной деятельности, неумением действовать в поиске решений, тревожностью, напряженностью. Познавательная сфера этих детей отличается неорганизованностью, из-за неумения управлять своим вниманием дети становятся импульсивными. В целом можно говорить о незрелости познавательной сферы этих детей: ощущения, восприятия, памяти, мышления, воображения, внимания [5].

У подростков из проблемных семей уже сформированы гедонические установки. Они любят фантазировать, мечтать о лучшем будущем, но понятие мечты как достижение важной цели им неведомо. Они чаще всего хотят прославиться, “стать над людьми” или жить, не трудясь, весело и сладко, хотят постоянно развлекаться, ощущать необычное состояние, которое активно поддерживается сегодня некоторыми образцами западного кинематографа и общественной безответственностью.

На ранних этапах психического развития механизмом социализации является подражание, а потому ребенок, как правило, копирует и отражает особенности жизни окружающих его взрослых людей во всех ее проявлениях, как социально одобряемых, так и негативных. Показательно, что в усвоении ребенком социального опыта важную роль играют имитация и идентификация, т. е. подражание поведению значимых для него других людей, ведущее к принятию их ценностей, установок, норм поведения. Так, если вокруг него неблагополучная среда, где превалирует асоциальная направленность личности взрослых, царят социально неодобряемые ориентиры и ребенок предоставлен сам себе, то очень скоро он “впитает” все ее недостатки. Их источник – отсутствие истинных человеческих ценностей, и называют это по-разному: аморальность, цинизм, социальная запущенность. Например, бытовое пьянство в присутствии детей рассматривается как нечто природное, характерное для нашей культуры и не находит в обществе достойного противодействия. Отношение детей к этому явлению – позитивное. Именно социальная запущенность отражает безразличие общества к судьбам тех, кто сегодня особенно нуждается в помощи и поддержке, – несовершеннолетних детей. Они не виноваты в том, что растут в семьях алкоголиков, проституток, наркоманов. По мнению С.В. Ильиной, крайние формы отношений родителей и детей, определенные в поляризации понятий депривация – симбиоз, максимально влияют на форми-

рование образа “Я” ребенка и беспощадно искажают его картину мира, создавая тем самым предпосылки психологической готовности к вторжениям различного вида: психологическим, физиологическим, в том числе и сексуальным [6].

Воспитание послушания, насильственное приучение к определенным привычкам, угрозы наказания порождают впоследствии стремление к власти, террору по отношению к слабому, формируют потенциал ненависти, который может разрядиться в ситуации недостаточного контроля рассудка.

В интернате первой прививается ненависть к родителям в оценках их социального статуса, моральных (вернее, аморальных) норм со стороны либо педагогического, либо обслуживающего персонала, который также включен в орбиту значимых связей и отношений.

Пренебрежение своими родительскими обязанностями, эмоциональная холодность проявляются, по крайней мере, в двух особенностях родительского поведения:

- часть родителей поступает так, как поступали с ними их родители (хотя не все из них так поступают со своими детьми, и не со всеми жестокими родителями были жестоки их мать и отец);
- всякая связь – и физиологическая, и психологическая – отрицается, отсутствуют родительские чувства, дети выступают жертвами компенсации за все невзгоды и обстоятельства.

Век, из которого мы вступили в третье тысячелетие, отягощен примерами жесточайшего отношения к детям – от убийства детей последнего русского царя, массовой гибели детей в нацистских лагерях, уничтожения, гибели детей в кровавых межнациональных конфликтах до бытовых убийств и смерти детей от голода, отмечает Ю.М. Антонян в своей работе, посвященной проблеме жестокости, разрушающей цивилизации [1]. К сожалению, жестокость в отношении детей вполне оправдывается обыденным сознанием, сформированным многотысячелетним опытом “священной жестокости” (Ницше) принесения детей в жертву во имя блага большинства. История человечества знает примеры чудовищных жертвоприношений детей у народов с уже сравнительно развитой культурой в обоих полушариях планеты или уничтожение стариков и детей как лишних ртов вследствие тотальной зависимости от условий существования в целях обретения большей мобильности и возможности выживания [там же].

Степень жестокости обращения с детьми в семье во многом определяется особенностями предписанного поведения в социуме и определенного обращения с детьми в сообществе, что характерно для “тоталитарных и военизированных сообществ, а также для народов, находящихся на первобытной стадии развития и терпящих большие лишения. ...Суровые нравы и обычаи со многими элементами насилия могут существовать в той микросреде, в которую включена семья, в которой постоянно общается ребенок или подросток” [там же].

Жестокость в обращении с детьми, физическое или психическое насилие, покушение на их человеческое достоинство, на их сексуальную неприкосновенность можно с полным основанием считать посягательством на глубинный смысл их человеческого существования.

Такое воспитание означает насильственное подавление потребности человека в автономии, затрудняет его шаги к зрелости, воспитание в духе безвольной покорности. С одной стороны, пресечение автономии делает единственным условием выживания стремление к власти. С другой стороны, авторитарное воспитание, подавляющее самостоятельность, приводит к слепой вере в авторитеты, возможности стать в чужих руках инструментом для достижения любых целей.

Выводы. Семья, являясь верховной ценностью общества, ресурсом достижения значимых целей, а также ядром доверительных отношений, тем не менее выступает институтом воспроизводства дефицита деперсонализированного доверия, а также различных форм повседневного насилия в постсоветской социальной реальности.

Тенденции криминализации подростковой среды, распространение в среде подростков пагубных привычек, некоторые сомнительные телепередачи и книжная продукция – все это пагубно влияет на психологическое и моральное состояние подростков. Нарастающая волна детской преступности и увеличение количества детей, склонных к агрессивным формам поведения, выдвигают на первый план задачу еще более глубокого изучения социально-психологических условий, вызывающих эти опасные явления.

Общество испытывает острую потребность в программах гражданской ответственности и методических руководствах

для тех, кто сегодня может благотворно влиять на проблемную (по различным основаниям) семью и помогать детям, первые шаги социализации которых осуществляются в такой семье. Как показывает практика, необходимо как можно раньше показать ребенку из неблагополучной семьи, что есть другие формы общения. А. С. Макаренко неоднократно отмечал, что главные основы воспитания закладываются до 5 лет и это – 90 % всего воспитательного процесса [7].

Литература

1. *Антонян Ю.М.* Отрицание цивилизации: каннибализм, инцест, детоубийство, тоталитаризм. – М.: Логос, 2003. – 256 с.
2. *Олейник А.Н.* Тюремная субкультура в России. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 230–244.
3. *Яковенко И.Г.* Институциональные и стихийные факторы в процессах социализации // Молодежный ренессанс. – М.: Прогресс, 1990.– С. 43–52.
4. *Бессонова Т.П.* Особенности развития ребенка в неблагополучной семье // Практик. психология та соц. робота. – 2002. – № 1. – С. 39–41.
5. *Божович Л.И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. – М: Просвещение, 1968. – 468 с.
6. *Ильина С.В.* Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств // Вопр. психологии. – 1998. – № 6. – С. 65–74.
7. *Макаренко А.С.* Полн. собр. соч. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1957. – Т. 4. – 461 с.

© **Бславіна Т.І.**

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЄЮ

Олена Ліщинська

НЕФАРМАКОЛОГІЧНА ЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК ВИКЛИК ПРАКТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ ТА СІМЕЙНОМУ ВИХОВАННЮ

Психологічна залежність розглядається як одна з ключових проблем практичної психології та соціальної роботи. Обґрунтовується причинно-наслідкова модель виникнення нефармакологічних залежностей. Аналізуються методологічні проблеми сучасної практичної психології, пов'язані з наданням психологічної допомоги в означених випадках. Показано динаміку сповзання до небезпечних, токсичних форм взаємодії і психологічної залежності внаслідок порушення морально-етичних норм спілкування в сім'ї.

Ключові слова: нефармакологічна психологічна залежність, імморалізм, гіперопіка, гіперконтроль, співзалежність.

Психологическая зависимость рассматривается как одна из ключевых проблем практической психологии и социальной работы. Обосновывается причинно-следственная модель возникновения нефармакологических зависимостей. Анализируются методологические проблемы современной практической психологии, связанные с оказанием помощи в приведенных случаях. Показана динамика сползания к опасным, токсичным формам взаимодействия и к психологической зависимости вследствие нарушения морально-этических норм общения в семье.

Ключевые слова: нефармакологическая психологическая зависимость, имморализм, гиперопека, гиперконтроль, созависимость.

Recently psychological dependence has become one of key problems of practical psychology and social work. Cause-effect model of occurrence of nonpharmacological dependences is proved in the article. Existence of methodological problems in modern practical psychology is outlined. It is shown that infringement of moral - ethical standards of family communication

leads to dangerous ways of interaction and to psychological dependence.

Key Words: nonpharmacological psychological dependence, lack of morality, hyper-care, hyper-control, co-dependence.

Проблема. Сьогодні однією з ключових проблем практичної психології і соціальної роботи стала психологічна залежність. Саме соціальна практика спонукає фахівців до пошуку адекватної методологічної парадигми, розробки пояснювальних моделей і терапевтичних стратегій, спрямованих на подолання явищ психологічної залежності.

Мета статті: обґрунтувати причинно-наслідкову модель виникнення нефармакологічних залежностей та існування методологічних проблем у сучасній практичній психології в контексті надання психологічної допомоги в означених випадках; показати, як унаслідок порушення морально-етичних норм спілкування в сім'ї відбувається сповзання її членів до небезпечних, токсичних форм взаємодії і психологічної залежності.

Так склалося, що внутрішня пересторога вимагає від психолога пильності й дистанціювання від етичних імперативів і міркувань. На жаль, більшість психологів слідом за З. Фройдом вважають, що моральність нерідко – просто фальш, поза, прикриття істинної сутності або – що майже те ж саме – зовнішній тиск, загальноприйнята форма, цензура. З другого боку, ніхто не заперечуватиме, що психолог у сучасному українському суспільстві виявився тією соціальною і професійною фігурою, яка викликає велику довіру населення. До нього звертаються і тоді, коли потрібен лікар, і тоді, коли потрібен священик. Однак оцінити науковий рівень сучасної психологічної допомоги досить важко з огляду на чималу кількість швидкісних курсів практичних психологів і брак чітких критеріїв успішності психологічної практики, ліцензування психотехнік, а також юридичну нерегульованість стосунків психолога-практика та клієнта. Ознайомлення з роботою психологічних груп зустрічей, курсів розкриття потенціалу при бізнес-клубах, аналіз сеансів розвитку здібностей і т. ін., на жаль, з усією очевидністю свідчить про тенденцію перетворення цих груп в об'єднання з явно вираженими сектантськими ознаками. Характерним виявом цього є поява численних “гуру”, “майстрів”, “учителів” тощо.

Той безперечний факт, що в психологічній науці досі не існує єдиної загальної “теорії психічного”, численні психологи-практики трактують як свободу вибору і зараховують себе до тієї школи психології, яка узгоджується з їхнім власним світоглядом, видаючи її клієнтам за істину в останній інстанції. Такий стан речей провокує того, хто став на цей професійний шлях, відстоювати власне право на свою ні з чим не узгоджену думку, право мати свою індивідуальну позицію і, що небезпечніше за все, – на його, особисте, саме цього психолога, право на свою теорію особистості. При цьому безумовним правом кожного є нині неприйняття культурних традицій народу, що протягом віків забезпечували нормальне функціонування та відтворення спільноти.

Так сталося, що одним із провідних принципів наукової психології і психологічної практики став “імморалізм” у ніцшеанському тлумаченні цього слова. Поступове сповзання нашого суспільства до психології споживацтва не могло не зачепити і професійну спільноту психологів-практиків, які навчилися проводити рекламні кампанії своїх послуг у “найкращих” традиціях багаторівневого маркетингу. Яюсь поступово вони почали забувати, що практична психологія покликана передусім допомагати людині в разі виникнення якихось труднощів, при наявності проблем.

На перше місце вийшли “психологічні розваги”, різні семінари, тренінги, занурення. Сьогодні можна спостерегти, що в практичній психології вимальовується тенденція експлуатації інфантильних, слабких сторін людської природи з метою отримання клієнта. На нашу думку, це наслідок розриву психологічної практики з культурними та етичними нормами народу.

Разом з тим можна констатувати й іншу тенденцію: у психосоціальному просторі зростає питома вага психологічних проблем, відбувається розширення меж норми за рахунок патології. Фармакологічна та нефармакологічна психологічні залежності виходять на перше місце і вимагають адекватного професійного супроводу.

Психологічна залежність – це саморуїнливий феномен психіки, який полягає в порушенні емоційно-вольової регуляції. Емоційно-вольова сфера залежної людини нездатна витримувати напруження повноцінного проживання різних аспектів життя, і для відновлення відчуття психологічної захищеності та рівноваги індивід вдається до фармакологічного агента або компуль-

сивних (автоматичних) дій. Наслідками такого стилю життя є порушення соціальної адаптації, деградація особистості, загострення психічних і спадкових хвороб.

У наш час репертуар залежної поведінки досить широкий. Сюди відносять такі явища, як наркотична, алкогольна, культова та інтернет-залежності, невротичне кохання, тютюнопаління, пристрасть до азартних ігор, залежність від комп'ютерних ігор, гіперсексуальність, трудоголізм і т. ін.

Виникнення й поширення залежностей нефармакологічного типу – інтернет-залежності, невротичного кохання, трудоголізму й культової залежності – спонукають науковців до пошуку нових підходів в осмисленні причин виникнення цього явища. Коли центром наукового аналізу є психологічна залежність фармакологічного типу, патологічні зміни особистості та психіки пояснюють дією хімічного агента. Аналізуючи психопатологічні зміни особистості, що має нефармакологічну залежність, важко з'ясувати корені останньої. Цілком зрозумілими і слухними є рекомендації не вживати алкоголь, наркотики, тютюн, аби запобігти психологічній залежності. Та хіба можна сказати: не користуйся інтернетом, не працюй, не закохуйся, не прилучайся до релігійної громади, інакше тобі загрожують інтернет-залежність, трудоголізм, невротичне кохання, культова залежність? Мабуть, що ні.

Щоб дослідити проблему, ми провели глибинне інтерв'ю з людьми, які звернулися по психологічну допомогу у зв'язку з культовою психічною залежністю (12 осіб), невротичним коханням (8), професійною деформацією особистості (5). У всіх випадках було виявлено факти психологічного насильства в батьківських сім'ях – від грубого деспотизму батьків до "м'якого" насильства із його спекуляціями почуттями любові, обов'язку, провини і відповідальності. У ході психотерапевтичної роботи з нефармакологічними залежностями в кожному випадку чітко вимальовувався зовні непоказний, соціально позитивний провокатор в особі одного з родичів, який зловживав становищем старшої, авторитетної або значущої особи, використовуючи чужий потенціал, недоторканий запас емоційних сил іншої людини для власного неадекватного самоутвердження за чужий рахунок або для компенсації власного неврозу.

Необмежене бажання влади, гіперконтролю або гіперопіки щодо найближчих родичів, ігнорування права дорослих

дітей або подружнього партнера на особистісне самовизначення – ось далеко не повний перелік патернів поведінки співзалежного як провокатора залежності.

З огляду на великий клінічний матеріал сьогодні можна стверджувати, що існує причинно-наслідковий зв'язок між психологічним насильством і психологічною залежністю. Насильницьке порушення задоволення базисної людської потреби в безпеці може в майбутньому виявлятися як адикція до їжі або сексу. Насильницьке порушення задоволення соціальних потреб особистості викликає труднощі самооцінки і соціальної самореалізації, зумовлюючи алкоголізм, наркоманію, інтернет-залежність. Нетактовне втручання в задоволення духовних потреб – саме в юнацькому віці – може призвести до культової залежності або трудоголізму.

Патопсихологічні наслідки неетичного ставлення до особистості з боку найбільш значущого оточення, з одного боку, і ситуація, що склалася в нашій країні щодо здійснення психологічної допомоги, з другого, спонукають нас зосередити увагу на розгляді співвідношення етичних принципів і патологічних проявів особистості.

Мабуть, настав час нагадати собі й іншим, що професійна діяльність психолога належить до гуманітарної сфери і не може відбуватися поза моральними та етичними настановами. А також і те, що до теми обґрунтування спільного для психології та етики як науки предмета зверталися свого часу відомі, авторитетні психологи. У своїх працях велику увагу етичному аспектові особистості приділяють Б.С. Братусь [1], В.В. Знаков [2], Д.О. Леонтьєв [3], В.Д. Шадриков [4] та ін.

Як відомо, структуру особистості в діяльнісному підході можна подати у вигляді чотирьох компонентів (блоків): а) спрямованість – система стійких переваг і мотивів (інтересів, ідеалів, настанов) особи, що визначають головні тенденції її поведінки – “що людина хоче?”; б) здібності – індивідуально-психологічні властивості особи, що обумовлюють успішність її діяльності — “що людина може?”; в) характер – сукупність моральних і волевих властивостей особи, що виявляються в її ставленнях: до людей, до речей, до справи, до себе – “що вона є?”; г) самоконтроль – сукупність властивостей саморегуляції, пов'язана з усвідомленням особою самої себе [5]. Означені вище компоненти

воедино пов'язуються екзистенційними властивостями особи, що є її уявленнями про саму себе, сенс буття, відповідальність, своє призначення в цьому світі.

У тій чи іншій мірі виокремлені блоки особистості в діяльній підході включають етичний вимір, який ставиться в залежність від діяльності, цілеспрямованої практики. Спрямованість, здібності, характер і самоконтроль, що формуються в ході свідомої діяльності, у ній же і виявляються. Особистість розглядається в даному підході не тільки як суб'єкт діяльності, а і як суб'єкт життєвого шляху, стійкий психічний склад людини. Вона самостійно організовує своє життя, несе за нього відповідальність, стаючи все більш вибірковою, визначеною й унікальною.

Етика як диференційна онтологія, стверджує С.Л. Рубінштейн, вважає своїм відправним пунктом “розкриття необхідних передумов людського існування” [6, с. 359]. На основі принципу матеріалістичного монізму, розглядаючи людину в її свідомому і діяльному ставленні до світу, Рубінштейн робить спробу усунути дуалізм індивідуального і суспільного, покінчити із суперечністю між обов'язком і потягом, включивши їх в цілісну орбіту людського життя. Основне завдання етики у зв'язку із цим бачиться як “підняття людини на новий, вищий рівень буття”, на якому вона посіла б відповідне місце “в загальному взаємозв'язку явищ матеріального світу” [там само]. Моральність, чесноти розглядаються не як щось таке, що перебуває поза реальністю, зовні справжнього життя, а як нормальні, людині притаманні властивості. Значення етики полягає в тому, щоб “розплющити очі людині на багатство її душевного змісту, на все, що вона може мобілізувати, щоб встояти, щоб внутрішньо справитися з тими труднощами, які ще не вдалося усунути в процесі боротьби за гідне життя” [6, с. 365]. Ставлення до іншої людини є ставленням до неї не як до об'єкта, а як до суб'єкта, і характеризується тим, що, “оскільки людина існує як людина тільки у своєму ставленні до іншої людини, оскільки людяність людини виявляється в її ставленні до іншого, ставлення до іншого повинно бути таким же, як до самого себе” [6, с. 390–391]. Тобто, дотримуючись саме “золотого правила моральності”, людина є людиною.

Тим часом, як справедливо зауважив Рубінштейн, “психологічний аналіз людського життя, направлений на розкриття ставлення людини до інших людей, становить ядро достовірно

життєвої психології. І саме тут місце “стикання” психології з етикою” [6, с. 235]. Первинно етика є наукою, яка “розкриває умови, яким відповідають достовірно людські відносини, і потім уже формулює ці умови як норми поведінки, як вимоги, яких повинні дотримуватися у відносинах між людьми” [6, с. 78].

Саме в цьому аспекті можливе психологічне вивчення моральних характеристик особи, етики як детермінанти поведінки людини. Моральність, етична поведінка як нормальне, як властиве людській природі можуть і повинні бути предметом психологічних досліджень та опорою психологічної практики.

Висновки. Аналізуючи тенденції сучасного суспільства, слід визнати, що все більше людей, з одного боку, є цілком психічно здоровими, бо можуть ставити складну мету, бути діяльними, керуватися усвідомленими мотивами, досягати успіхів, уникати невдач, а з другого боку, вони водночас можуть бути особистісно збитковими, не координувати, не спрямовувати своє життя до досягнення людської сутності, відмежовуватися від неї, задовольнятися сурогатами й компенсаціями.

На основі клінічних даних і за результатами власної психотерапевтичної практики в галузі нефармакологічної залежності можна дійти висновку, що будь-які відхилення, невротичний розвиток особи тісно пов’язані з егоцентричною орієнтацією людини, тоді як найсприятливіші умови для розвитку особи створює протилежна егоцентричній – просоціальна – орієнтація, що здоров’я особи найбільшою мірою забезпечує ідеал безкорисливого ставлення до іншої людини.

Слід пам’ятати, що сім’я – це лабораторія приватного життя людини, єдине місце, де людина набуває власне людських рис, це те, що кожному з нас дано у вигляді життєвих умов розвитку, і те, що неможливо змінити. Особливості відносин членів сім’ї між собою виявляються в їхньому подальшому житті практично у всіх інших сферах людської взаємодії. Нині склалося так, що якість морально-етичних стосунків у сім’ї стає індикатором психічної норми або аномалії, а загалом віддзеркалює моральний клімат суспільства.

І, насамкінець, підкреслимо, що професійна підготовка психологів-практиків вимагає сьогодні опертя на власні культурні традиції та морально-етичні принципи людського співжиття.

Література

1. *Братусь Б.С.* К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века // *Вопр. психологии.* – 1993. – № 1. – С. 6–13.
2. *Знаков В.В.* Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры // *Вопр. психологии.* – 1998. – № 3. – С. 104–115.
3. *Леонтьев Д.А.* Очерк психологии личности. – М.: Смысл, 1993. – 43 с.
4. *Шадриков В.Д.* Происхождение человечности: Учеб. пособ. для высш. учеб. завед.: 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Логос, 2001. – 296 с.
5. *Мясищев В.И.* Психология отношений / Под ред. А.А. Бодалева. — М.: Изд-во Ин-та практ. психологии, 1995. – 365 с.
6. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.

© **Ліщинська О.А.**

Павел Горноста́й

ПОСЛАНИЯ РОДА: ПСИХОДРАМАТИЧЕСКАЯ РАБОТА С СЕМЕЙНОЙ ИСТОРИЕЙ

Розглядається вплив на життя людини історії її життя в сім'ї, а також зв'язок з подіями роду, як явними, так і прихованими, такими, що витісняються. Обґрунтовуються поняття родового несвідомого та його вплив на життя індивіда, розглядається трансгенераційна передача психологічних проблем. Наводяться приклади з практики, в яких аналізуються варіанти психологічної допомоги особистості, що мають сімейну та родову генезу; описуються психотерапевтичні методи роботи з використанням родової та сімейної інформації.

Ключові слова: трансгенераційний підхід, групове (родове) несвідоме, родові сценарії, ресурси роду, “реконструкція роду”, “діалог із предком”.

Рассматривается влияние на жизнь человека истории его жизни в семье, а также связь с событиями рода, как явными, так и скрываемыми, вытесняемыми. Обосновываются понятие родового бессознательного и его влияние на жизнь индивида, рассматривается трансгенерационная передача психологических проблем. Приводятся примеры из практики, в

которых анализируются варианты психологической помощи личности, имеющие семейный и родовой генезис; описываются психотерапевтические методы работы с использованием родовой и семейной информации.

Ключевые слова: трансгенерационный подход, групповое (родовое) бессознательное, родовые сценарии, ресурсы рода, “реконструкция рода”, “диалог с предком”.

Influence of history of person's family life on his/her life, and also connection with obvious, hidden, and superseded patrimonial (kin) events are considered in the article. “Patrimonial unconscious” concept and its influence on individual's life is proved. Transgenerational transmission of psychological problems is considered. Examples from practice in which variants of providing psychological help to person taking into account family and patrimonial genesis are analyzed. Psychotherapeutic methods of work using patrimonial and family information are described.

Key words: transgenerational approach, group (patrimonial) unconscious, patrimonial scripts, resources of kin, “kin reconstruction”, “dialogue with ancestor”.

Проблема. В психотерапевтической практике, будь то индивидуальная или семейная психотерапия, большое значение имеет контекст, в котором индивид живет сейчас и в котором он рос и воспитывался, прежде всего – обстоятельства жизни его семьи и рода в целом. Без учета этой информации психотерапевтическая помощь личности может оказаться неполной, а иногда и неэффективной. Как писала А. А. Шутценбергер [1, с. 54], “если мы лечим индивида, не обращаясь к семье в целом, если мы не поняли, что существуют трансгенерационные повторения, значит, мы ничего значимого не сделали в терапии. В лучшем случае мы можем получить только временное облегчение”. Наоборот, учет этой важной информации дает новые возможности для психотерапевтических вмешательств, предоставляет ресурсы для решения многих проблем, которые без этого контекста являются трудноразрешимыми.

Очень большие терапевтические перспективы открываются перед практикой психологической помощи личности и семье при использовании интегративных подходов, при соединении разных методов и техник психотерапии. Системная семей-

ная терапия [2] сама по себе эклектична, она вобрала в себя прогрессивные тенденции многих методов и продолжает это делать и сейчас. Хорошие возможности дает соединение ее с такими терапевтическими направлениями, как психодрама и транзактный анализ.

Цель статьи: обосновать влияние сознательной и бессознательной семейной и родовой информации на жизнь человека и на его психологические проблемы; продемонстрировать возможности интегративных подходов психотерапии в решении этих проблем.

Семья – колыбель неврозов. Семья – это то место, куда мы приходим после жизненных столкновений, конфликтов и неурядиц. Мы ищем в ней уют и покой, защиту и понимание. Но вместе с тем семья – это источник самых сильных страданий и травм. **Большинство психологических проблем взрослого человека имеют истоки в его детской семье.** Там больше всего любят, но и наносят самые сильные раны. Там нас защищают, кормят, одевают и воспитывают. Но там нас порой обижают, ненавидят, а иногда и убивают. Кто-то справедливо назвал семью колыбелью неврозов человека. Действительно, по количеству факторов психической травматизации семья стоит на первом месте, опережая все другие сферы, даже школу.

Проблема семейного насилия, злоупотребления, жестокого обращения, травматизма требует отдельного анализа. Но можно выделить особенности, касающиеся этих проявлений агрессии в условиях семьи. Одно из главных – это закрытый характер любой информации, касающейся семейных травм (физических или моральных). О них не любят хвастать ни жертвы, ни агрессоры. Оно часто сопряжено с чувством вины жертвы (как это ни странно). Подобные закономерности хорошо объясняются с позиции теории игр транзактного анализа: с этой точки зрения семейная агрессия является следствием игры и часто спровоцирована самой жертвой. Семейные игры (иногда их правильнее назвать “семейные войны”) играютя всерьез, это, как правило, игры 2-й или 3-й степени, то есть игры, которые, по определению Э. Берна, ведутся до последней “точки” и могут закончиться в операционной, в зале суда или в морге [3, с. 52].

Существует даже такое понятие, как “убийство на бытовой почве”. Оно, как правило, является следствием выяснения кон-

фликтных отношений, которое переходит разумные пределы. Часто оно сопряжено с состояниями аффекта, фрустрации; корыстные мотивы, как правило, не играют роли. Многие из подобных случаев являются результатом транзактных игр 3-й степени. А сами игры являются следствием жизненного сценария, средством подтверждения сценарных убеждений. Если в основе сценария лежат искаженные гендерные стереотипы (например, предвзятое отрицательное отношение к представителям противоположного пола), то это неминуемо приведет к перекосам в отношениях, к силовым играм вместо психологической близости.

Семья самым непосредственным образом участвует в построении жизненного сценария личности. Отношение родителей к мужским и женским ролям формирует сценарные убеждения их детей относительно семейных ролей партнеров по браку и перспектив семейных отношений в целом [4]. Один из типов таких отношений создает типичный паттерн взаимоотношений в браке, связанный с ролями “Сильной женщины” и “Слабого мужчины” [5].

Не стоит забывать, что сценарий бывает драматическим или трагическим. Трагический сценарий (его еще называют “сценарий самоубийц”) формируется тогда, человек, еще будучи маленьким ребенком, по каким-либо причинам не принят социумом (прежде всего – родителями), например: он оказался нежеланным или брошенным, или получил травму при рождении, или при родах умерла его мать. Трагический сценарий впоследствии реализуется не только склонностью к суицидам, но и такими саморазрушительными тенденциями, как склонность к риску, алкоголизм, наркомания. Пример такого жизненного сценария можно найти, например, в судьбе Владимира Высоцкого [6]. Большинство ограничений, которые окружают нас в жизни и мешают нашей самореализации, происходят от сценарных родительских запретов [7]. Запрет “не живи”, характерный для сценариев самоубийц, – это всего лишь один из множества запретов, которые в определенной степени программируют судьбу человека, иногда неудачную, иногда полную сложных психологических проблем.

Проблемы и ресурсы рода. Наша судьба зависит также и от наших предков, от событий и традиций нашего рода. Знание о жизни предшествующих поколений дает нам ресурс,

источник самореализации. И наоборот, чем больше тайн окружает семейную историю, чем больше замалчиваются какие-то события, тем больше вероятность, что это будет отрицательно влиять на будущие поколения. Чем сильнее стараются вычеркнуть из памяти рода какую-то личность, тем вероятнее, что ее судьбу может “повторить” кто-то из потомков.

Причина такого влияния не до конца ясна. Есть много разных объяснений – от материалистических до мистических. Одна из лучших моделей опирается на понятие *группового бессознательного*. Семья или род (как группа) обладает собственными сознанием и бессознательным, которые определенным образом функционируют. Семейная и родовая информация передается по разным каналам (в том числе и с помощью прямой коммуникации) из поколения в поколение.

Каждое событие, происходящее в семье или в роду, переживается по-разному. Об одних событиях рассказывают открыто, такие события превращаются в *семейные истории*. Другие события замалчиваются: о них слишком страшно говорить (например, трагическая или ранняя смерть), или стыдно вспоминать (как об измене, предательстве, нарушении человеческих норм или устоев рода), или они связаны со слишком большой несправедливостью. События, о которых молчат, превращаются в *семейные тайны*. Первые события становятся достоянием группового (родового) сознания, вторые – группового бессознательного.

Чем больше информация “изгоняется” из группового сознания, тем больше шансов, что она окажется в групповом бессознательном, и ее влияние на жизнь рода будет более сложным и непредсказуемым. Но так как групповое бессознательное является общим для всей группы, то вытесненная информация проявляется или дает о себе знать порой в самых неожиданных местах и формах. Потомкам порой приходится искупать вину членов семьи или “проклятие рода”. Часто у кого-то из потомков происходят события, подобные тем, которые происходили с кем-то из предков: неосознанные *семейные повторения* и *синдром годовщины* [1].

Из поколения в поколение могут передаваться последствия коллективных травм, непроработанный траур, невысказанные чувства и невыплаканные слезы. Об этом пишут многие ав-

торы – Р. Кукиер [8], Я. Наор [9], П. Ф. Келлерман [10], А.А. Шутценбергер [1] в рамках *трансгенерационного подхода*.

Что делать с семейным и родовым наследием. Если семья является источником психических травм, то можно преодолеть многие проблемы, “погрузившись” в историю семейных отношений и разрешив там изначальные конфликты. Если с историей рода связана наша судьба, то можно “переиграть” события прошлого, ослабив фатальное влияние роковых обстоятельств. Можно “встретиться” с кем-то из предков, прояснить с ним отношения, получить от него разрешение или другое послание, используя его как ресурс. Одной из методик, решающих подобные задачи, является заимствованное из трансактоного анализа *“родительское интервью”* [11], которое заключается в терапии родительского эго-состояния и “прояснении” отношений с реальным родителем. Психодраматический *“диалог с предком”* похож на родительское интервью, но у него другая задача – ослабить пагубную психологическую связь с проблемами предков, развести свою и чужие судьбы или, например, освободиться от “проклятия рода”.

Одна из форм работы с ранними сценарными решениями заключается в методике “терапии перерешения”, опирающейся на трансактную теорию перерешения [7] и хорошо реализуемой с помощью техник психодрамы [12]. Для этого находится ранняя детская сцена, в которой ребенок принимает сценарное решение, становящееся основой будущих сценарных убеждений. Эту сцену нужно психодраматически переиграть, помогая ребенку принять новое решение, “отменяющее” прежние пагубные сценарные убеждения. С помощью таких техник можно работать с любыми сценарными запретами. Для преодоления запрета “не живи”, например, “переигрывают” сцену рождения человека, организовывая игру таким образом, чтобы человек получил новый опыт принятия его миром.

Многие наши проблемы имеют более длинную историю и связаны с контекстом истории рода. Мы получаем из глубины рода послания, среди них есть положительные (играющие роль наших ресурсов) и отрицательные (создающие неконструктивные страхи и ограничения). Некоторые из положительных ресурсных посланий не доходят до нас по разным причинам. Как послышки “до востребования”, они ждут своего адресата. Это

происходит из-за нарушенной системы коммуникации в системе рода, когда важная информация замалчивается, вытесняясь в область родового бессознательного.

Очень интересным методом является **“реконструкция рода”** – синтез методов психодрамы, семейных расстановок [13] и геносоциограммы [1], позволяющий наиболее полно работать с родовой системой. С помощью “воссозданного” рода можно решить много терапевтических задач, прежде всего получить мощную ресурсную поддержку от предков, принять инициацию, “взять” позитивное из группового бессознательного и “отдать” негативное, которое таким образом может быть осознано. Психодраматический разговор со значимым предком, который является частью этой методики, должен состоять в укреплении тех ресурсов, которые он дает нам, и в одновременном отделении своей судьбы от его судьбы, в автономизации собственной жизни.

“Реконструкция рода” – это своего рода психодраматическая генограмма, которая строится не на бумаге, а на сцене, и не с помощью кружочков и квадратиков, а с помощью актеров и действующих лиц (или пустых стульев). При неоднократном использовании данной техники я не помню случая, чтобы данная игра проходила без очень сильных чувств и переживаний, без потрясений и ресурсных откровений. Это не удивительно. Ведь эта техника позволяет человеку встретиться практически со всем своим родом целиком (обычно до третьего поколения). Такая встреча не может проходить без волнения. Вспомните, какие переживания начинают переполнять нас при встрече с миром детства, когда мы приезжаем в те места, где все предметы (стены, камни, деревья) как бы разговаривают с нами на понятном только нам языке, или когда мы перелистываем старые семейные фотоальбомы. Реконструкция рода восстанавливает в концентрированном виде сознательную и бессознательную информацию, окружающую человека, особую энергетику, в котором функционирует семейная система. Взаимодействие с ней всегда волнительно и представляет собой сложную и ответственную работу.

Проиллюстрируем вышеизложенное несколькими случаями из практики. Все имена и биографические данные в этих описаниях изменены.

Случаи из практики. 1. Интересный пример неполученного ресурсного послания можно найти в психодраматичес-

кой игре, которую мы бы назвали “Женственной быть неприлично”. Протагонистка (Татьяна, 23 года) поделилась своими трудностями: “Когда я поступаю, как сильный человек, я чувствую себя хорошо. Но если мне не удастся быть сильной, мне кажется, что все пренебрегают принимаемыми мною решениями, игнорируют меня как человека”. Но и сила не давала ей комфорта, мешала чувствовать себя женщиной. Рядом с сильной женщиной не может быть сильного мужчины. Попытка сыграть слабую, женственную Татьяну привела к парадоксальному выводу: “По-настоящему женственной быть неприлично”. Умом она понимает, что это неправильно, но где-то из подсознания доносится другой голос. Как оказалось, это голос мамы. Следование родительскому предписанию накладывает некий запрет на спонтанное проявление чувственности, приводит к отрицанию собственной женственности. Как оказалось, в роду Татьяны (идущем из дворянских корней) преобладали очень строгие и сильные женщины, не допускающие никакой излишней чувственности. Но одна из представительниц рода (двоюродная прабабушка) была актрисой и считалась женщиной легкого поведения. Естественно, идя вразрез с традициями рода, она завоевала плохую репутацию, что не могло не сказаться на запрете на женственность. Благодаря технике “*диалог с предком*” Наташа получила от прабабушки позитивное послание, по сути, разрешение на женственность, ресурс, который поможет ей решить ее проблему.

2. Пример отрицательного послания рода можно проиллюстрировать психодрамой Наташи (25 лет), начинавшейся с темы: “Мне время от времени снится один и тот же тревожащий меня сон. Я хотела бы разобраться, что бы он значил”. В сновидении в комнате Наташи появляется незнакомая женщина, она зовет Наташу, говоря при этом: “А знаешь ли ты, что твой муж сейчас с другой женщиной? Пойдем, я тебе покажу”. Наташа идет за ней, они оказываются в стоматологическом кабинете, где ее муж оживленно беседует с молодой симпатичной женщиной, но самого разговора Наташа не слышит. Сновидение прекращается. Мы провели психодраму на эту тему. Для краткости прямые диалоги с обменом ролями опущены.

Сцена сновидения происходит в спальне, где, перед тем как уснуть, на большой двуспальной кровати лежат Наташа, ее муж и, рядом с Наташей, ее маленькая дочка. Все уснули. Начал-

ся сон Наташи: она последовала за незнакомкой, увидела мужа, но не захотела с ним выяснять отношения – эта сцена была ей неприятна, почти невыносима. Женщину охватили сильные чувства беспомощности, унижения, обиды. Наташа вспомнила, что похожее состояние она переживала в родительской семье, когда мать и отец ссорились или выясняли отношения, а также когда ее наказывал отец. Он клал ее себе на колени лицом вниз и бил. Внезапно вспомнилась сцена, когда пьяный отец пришел поздно домой и, застав маленькую Наташу в постели с мамой, вышвырнул ее со словами: “Убирайся отсюда! Ты должна спать в своей кровати!” Наташа помнит сильное чувство обиды на родителей, даже больше на маму, за то, что та не защитила ее от произвола отца.

Сцена в родительской спальне. При построении сцены поражал факт, что детали обстановки в спальне, даже форма, размеры и расположение двуспальной кровати были такими же, как и в сцене сновидения. Возможно, в бессознательном Наташи эти сцены были частями одной и той же реальности. Даже лежала Наташа в той же позиции – посредине: в первом случае между матерью и отцом, во втором – между мужем и дочкой. Она как бы находилась между двумя кроватями, занятыми другими людьми. Это еще больше усиливало ощущение, что она была лишней, ненужной, не самой собой (в сновидении ее место тоже оказалось “занятым” другой женщиной).

После проигрывания сцены у Наташи, кроме обиды, возникло чувство злости по отношению к отцу и недоумение, почему мать все терпит и ничего не делает. Я предложил спросить об этом маму, на что та (Наташа в обмене ролями с матерью) ответила: “Нужно удерживать мужа любой ценой. Я росла без папы, мои родители развелись, и маме было очень тяжело. Даже плохой отец лучше, чем когда его нет”. Благодаря этой сцене Наташа, наконец, поняла маму: та не могла защитить ее от отца, так как больше всего на свете боялась его потерять. Наташа готова простить маме свою обиду, они обнимались, плакали.

Катарсис оказал благотворное влияние на Наташу. Но оставалось мамино послание: “Держись за мужа любой ценой”. Оно превратилось в сценарное убеждение Наташи, трансформировавшись в страх потерять мужа (сновидение), который не подкрепляется реальными фактами (муж прекрасный, любящий).

А мама получила это послание от своей мамы, которая бессознательно внушала, как ей плохо, оттого что она бросила мужа.

Сцена “Послание рода”. Обнаруживается закономерность, которую я выразил с помощью техники дублирования. В сцену ввели бабушку, поставив ее позади матери, а Наташе я предложил наблюдать сцену со стороны, поставив вместо нее Альтер-эго. Затем, по очереди становясь за спинами трех женщин, я от их имени произнес:

Бабушка: “Я развелась со своим мужем и очень страдаю от этого. Я говорю своей дочери – больше всего на свете нужно бояться потерять мужа”.

Мама: “Я всю жизнь терпела деспотизм мужа, но не разводилась с ним, так как боялась его потерять. Именно так надо себя вести, я сообщаю об этом своей дочери”.

Альтер-эго Наташи: “Я больше всего на свете боюсь потерять своего мужа. Этот страх такой сильный, что мне регулярно снится, что я его теряю, несмотря на то, что у меня очень хороший и любящий муж”.

“Видишь, какое наследство ты получила от бабушки? – обратился я к Наташе. – Возможно, чтобы избавиться от этого страха, ты должна передать его дальше, например, своей дочери. Ты хочешь этого?” Наташа была потрясена. Она вспомнила, что на одном тренинге ведущий пришел к выводу, что все женские проблемы Наташи передаются ей по материнской линии. Она категорически не хотела нагрывать дочь своей проблемой. “Тогда нужно вернуть это наследство туда, откуда оно пришло”, – сказал я.

Сцена разговора с предками. Наташа поговорила с мамой и бабушкой. Суть сводилась к следующему: “Я – это не вы, а вы – это не я. Я проживу свою собственную жизнь так, как это нужно мне”. Удивительно, что в обмене ролями с мамой и бабушкой (когда их играла Наташа) те не только не удивились, что Наташа не приняла их “наследство”, но и благословили ее независимость.

Повторная сцена сновидения. Когда сновидение было вновь переиграно, я предложил послушать разговор мужа, которого в реальном сновидении она не слышала. Оказалось, что в стоматологическом кабинете муж беседовал с женщиной-врачом, обсуждая способы профилактики проблем с зубами. Та-

инственной любовницы мужа, соперницы Наташи, больше не было. Страх потерять мужа утратил свои причины.

3. В одной из игр, построенных на методике “реконструкция рода”, протагонистка (Настя, 36 лет) заявила о проблеме неуверенности в себе как жены и матери. С помощью реконструкции рода удалось выйти на две интересные фигуры – родные тетки Насти, старшие сестры отца. Они были намного старше ее родителей, поэтому скорее идентифицировались не с их поколением, а с поколением бабушек и дедушек. Обе тетки остались одиночками, без детей, их молодость совпала с трудным послевоенным временем, когда не хватало мужчин, когда нужно было много работать. Не имея собственных детей, они всю свою нереализованную материнскую любовь отдавали младшим родственникам, в том числе и племяннице Насте. Настя очень любила своих теток, бессознательно идентифицируясь с ними. В реконструкции женщина выделила их, отмечая особую связь с ними, которую она очень хорошо ощущала. Гипотеза об идентификации подкреплена, когда оказалось, что бабушка Насти неоднократно говорила, что Настя очень похожа на Наташу – одну из этих тетушек. Желание быть чем-то похожим на любимого предка, *невидимая лояльность* (Boszmormenyi-Nagy, 1984) может быть причиной повторения элементов его судьбы. Настя нарушила родовой сценарий – она вышла замуж и родила ребенка. Но это стало причиной неясного чувства вины и неуверенности в себе как жене и матери. В своем бессознательном она как бы “предала” тетьку Наташу, “изменила” ей. Психодраматическое общение с любимой родственницей оказало благотворное влияние на Настю.

4. В другой игре, основанной на “реконструкции рода”, протагонист (Василий, 21 год) жаловался, что не чувствует связи с отцовской частью рода. Отец Василия умер в 42 года, его младший брат – в 23 года (Василий был тогда маленьким мальчиком, но хранит очень теплую память о нем), а две сестры отца умерли в раннем детстве. Когда система рода была выстроена с помощью пустых стульев, я повернул стул протагониста спиной к ним (я обычно так делаю) со словами: “То было твоё прошлое, а теперь давай посмотрим в будущее. Там тоже много людей, твоих будущих детей, внуков, других потомков”. На это Вася ответил мне: “Я вижу только ближайшее поколение, а дальше – пустота”. “Ничего, – ответил я, – давай снова повернемся к тво-

им предкам и пообщаемся с ними. Может быть, что-то изменится. Кого бы ты хотел увидеть на этих стульях?». Василий посадил на пустые стулья отца, его брата и бабушку (маму отца). Были слезы печали и слезы радости. Были полные искренности пожелания, было свидание с образами дорогих людей, которых уже нет в живых. После разговора, когда мы снова повернулись в будущее, Василий воскликнул: «Боже! Сейчас я вижу впереди толпы людей! Раньше их не было, а сейчас я их вижу!».

Ранние смерти отца и его родственников вызвали подсознательный страх Василия, что его потомки (а может быть и он) тоже могут рано умереть, и род отца (а Василий – его единственный представитель) прекратится. Разрыв пагубной идентификации (при сохранении позитивных ресурсов) снял этот страх и позволил продолжить воображаемую «генограмму» в будущее.

Выводы. Использование интегративного подхода, основанного на синтезе психодрамы, трансактоного анализа, системной семейной терапии, а также трансгенерационного подхода является очень плодотворным приемом при изучении семейной истории, анализе семейных тайн и в решении других проблем, связанных с семейной системой и системой рода в целом.

Опора на системный и трансгенерационный подходы полезна не только в системной семейной терапии или в решении проблем, связанных с семейными отношениями. Любая индивидуальная проблема человека решается эффективнее, если ее рассматривать в контексте истории личности, которая неразрывно связана с историей семьи и рода.

Все изложенные в статье методы используются в разработанном автором тренинге «Послания рода», призванном помочь участникам решить проблемы, связанные с собственной семьей и семейным родом, способствовать самореализации, ощутить позитивную связь со своим родом, предками, осознать свои корни и стать более свободным в построении собственного будущего.

Литература

1. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 240 с.
2. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика // Под ред. К. Бейкер и А. Я. Варги. – М.: Когито-Центр, 2005. – 496 с.
3. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – 400 с.
4. *Штайнер К.* Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.
5. *Горноста́й П. П.* Сильная женщина, слабый мужчина? (Семейные игры и сценарии) // Наук. студії із соц. та політ. психології. – К., 2005. – Вип. 9 (12). – С. 3–14.
6. *Горноста́й П. П.* Охота на волков, или Психодрама Владимира Высоцкого // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 4–14.
7. *Goulding R., Goulding M.* Injunctions, decisions, and redecisions // Transactional Analysis Journal. – 1976. – Vol. 6, № 1. – P. 41–48.
8. *Кукиер Р.* Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.
9. *Наор Я.* Театр Холокоста // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 15–30.
10. *Kellermann N. P. F.* (2000). Transmission of Holocaust Trauma. – National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation // <http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm>
11. *McNeel J. R.* The Parent Interview // Transactional Analysis Journal. – 1976. – Vol. 6, № 1. – P. 61–68.
12. *Горноста́й П. П.* Из дебрей жизненного сценария, или Трансактная психодрама // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 2–3. – С. 94–98.
13. *Хеллингер Б.* И в середине тебе станет легко: Книга для тех, кто хочет найти гармонию в отношениях, любви и стать счастливым: Пер. с нем. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 204 с.
14. *Boszmormenyi-Nagy I., Spark G. V.* Invisible Loyalties. – N. Y.: Harper & Row, 1973. – 176 p.

© Горноста́й П. П.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РАБОТА С СЕМЬЕЙ В СИСТЕМЕ ВНЕШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Розглядається роль психолога в системі позашкільної освіти. Розкривається необхідність соціально-психологічної роботи з родиною, висвітлюються проблеми такої роботи й пропонується ефективна модель включення психолога в педагогічний процес. Проаналізовано досвід використання арт-терапії (арт-педагогіки) у роботі з родинами в системі позашкільної освіти.

Ключові слова: родина, соціально-психологічна робота, позашкільна система освіти, арт-педагогіка, арт-терапевтична майстерня.

Рассматривается роль психолога в системе внешкольного образования. Раскрывается необходимость социально-психологической работы с семьей, освещаются проблемы такой работы и предлагается эффективная модель включения психолога в педагогический процесс. Проанализирован опыт использования арт-терапии (арт-педагогика) в работе с семьями в системе внешкольного образования.

Ключевые слова: семья, социально-психологическая работа, внешкольная система образования, арт-педагогика, арт-терапевтическая мастерская.

The role of psychologist in the system of out-of-scheduled education is considered in the article. Necessity of social-psychological work with family is emphasized. Problems of such work are enlightened. Effective model of inclusion of psychologist into pedagogical process is offered. Experience of use of art - therapy (art - pedagogics) in work with families in the system of out-of-scheduled education is analyzed.

Key words: family, social-psychological work, out-of-scheduled education system, art-pedagogics, art-therapeutic workshop.

Проблема. На сьогоднішній день в Україні не існує спеціальних соціальних установ, в задачі яких входила б психолого-педагогічна робота з сім'ями, роди-

телями. Социальная служба акцентирует свое внимание только на работе с наиболее “проблемными”, наиболее нуждающимися и неблагополучными категориями населения. Но и в благополучных семьях могут возникать конфликты или вопросы, связанные с воспитанием и развитием детей.

В современном обществе наблюдается актуализация потребности в педагогическом образовании родителей, многие из которых обращаются к психологам и педагогам, но не всегда могут получить профессиональную помощь [1]. Многочисленные исследования в психологической науке в последние годы направлены на изучение института семьи. Семейная психология как важнейшая отрасль психологического знания интенсивно развивается [2]. Результаты исследований, а также статистический анализ количества разводов и детей, воспитываемых одним родителем, свидетельствуют о разрушении традиций “ячейки общества” [3]. Кроме того, на социально-психологическом уровне наблюдаются определенные противоречия, характеризующие детско-родительские отношения в период детства: наряду с таким феноменом, как детоцентризм, имеют место и полное игнорирование потребностей ребенка, и дефицит непосредственных контактов в системе дети – родители.

В условиях активной социальной жизни родителям недостает времени для полноценного эмоционального общения с ребенком. Они видят свою задачу прежде всего в том, чтобы ребенок был сыт, одет, развивался, но не умеют общаться с ним, вместе проводить время. Функции воспитания и развития детей, эмоционального воздействия на них родители делегируют школе или учреждениям внешкольной системы образования. Социальный успех и признание детей являются для родителей большей ценностью, чем теплый эмоциональный контакт с ними, их психологическое благополучие.

Кроме того, в работе психолога системы внешкольного образования возникает немало проблем организационного характера. Его роль и функциональные обязанности четко не определены. Наблюдается активное сопротивление его работе со стороны преподавателей различных секций и кружков, усматривающих в психологе не своего партнера и помощника, а скорее конкурента, который “переманивает” их воспитанников. Взаимодействие психолога внешкольной системы образования со

школой также затруднено. Работающие школьные психологи не интересуются жизнью своих учеников вне школы и трудно идут на контакт с коллегами, представляющими другие области образования, поскольку их задачи связаны с учебной деятельностью детей, а не их занятиями во внеурочное время.

Целью статьи является освещение опыта социально-психологической работы в системе внешкольного образования, проводившейся в форме семейной арт-мастерской.

Семья человека – это именно то место, где он чувствует себя в безопасности и гармонии. От взаимоотношений в семье зависят развитие личности ребенка, реализация им своего личностного и творческого потенциалов и способностей. Семья – это целый мир, отдельная самостоятельная система, в которой есть свои законы, взаимосвязи, свои границы, друзья и враги. Согласно последним исследованиям в отрасли психологии семьи, семейные нарушения (дисфункции) возникают при воздействии семейного стресса, критического жизненного события, нарушающих гомеостаз семьи (например, смерть близкого родственника) [2]. На состояние семьи, с одной стороны, может влиять последовательность ежедневных фрустрирующих событий, с которыми члены семьи должны справляться, чтобы сохранить семью в целостности (проживание на одной территории нескольких поколений) [4]. С другой стороны, нельзя не рассматривать и трудные жизненные ситуации, нарушающие жизнедеятельность члена семьи (а следовательно, и всей семьи в целом) [2; 5]. Трудности в функционировании семьи могут возникать при переходе от одной стадии жизненного цикла семьи к следующей (рождение второго ребенка, ребенок идет в школу). В любом случае здоровые функциональные семьи могут столкнуться с ситуацией, которую непросто преодолеть самостоятельно. Помощь специалиста в таких случаях является целесообразной и эффективной.

В трудной жизненной ситуации наиболее уязвимым оказывается ребенок. Именно он становится “носителем симптома” (неуспеваемость, агрессивное поведение и т. д.) [6]. Но невозможно научить ребенка справляться с трудностями, если не работать с его родителями и всей семьей. Психологическая служба для родителей – важное звено в решении государственной проблемы сохранения и укрепления здоровья детей, так как психическая энергия и физическое здоровье тесно связаны между собой.

И именно психолог в системе внешкольного образования часто оказывается единственным специалистом, которому родители и дети могут доверить свои проблемы. Часто родителям “стыдно” и “неудобно” обращаться к школьному психологу, они не доверяют ему свои семейные проблемы, поскольку не уверены в том, что это не будет вынесено на обсуждение учителей, которые преподают у их ребенка, и других родителей.

Мы считаем, что именно поэтому в задачи психологической службы, функционирующей в системе внешкольного образования, следует включить социально-психологическую помощь семье. *Социально-психологическая помощь семье* в системе внешкольного образования необходима и имеет целью гармонизировать атмосферу в семьях, улучшить взаимоотношения между представителями разных поколений, решать конфликты, которые возникают вне семьи, но связаны с ней, научить родителей и детей жить в радости, вместе отдыхать и лучше понимать друг друга.

На наш взгляд, в центре внимания психолога внешкольной системы образования должны быть родители. Занятия с родителями имеют целью оказание психологической помощи, эмоциональной поддержки ребенку. Речь идет о тех условиях, которые родители смогут создать для его успешного вступления в этот мир, о взаимоотношениях мира взрослых и мира детей, их сотрудничестве, совместном творчестве и развитии. Это превентивная работа, направленная на повышение педагогической компетентности родителей, а не психотерапия семьи.

Социально-психологическая помощь семье в системе внешкольного образования является составной частью совместного проекта “Родительская педагогика”, организаторами которого выступили ОО “Центр экологии семьи”, Дом детского творчества (ДДТ) Подольского района г. Киева и Институт социальной и политической психологии АПН Украины. Целью проекта стало объединение усилий психологов Дома детского творчества – практиков, специалистов общественной организации, работающих с семьями, и научных сотрудников – в направлении повышения психологической компетентности педагогов и родителей.

Проект “Родительская педагогика” действует с 2003 года в таких направлениях:

1) психологическая помощь воспитанникам творческих коллективов ДДТ в становлении личности и подготовка их к адаптации в новой социальной среде;

2) социально-психологическая помощь семье в формировании благоприятного психологического климата для развития детей и установлении гармоничных взаимоотношений родителей и детей;

3) психологическая помощь сотрудникам ДДТ в обсуждении волнующих их вопросов и проблем, психологический анализ причин негативных ситуаций, коррекция поведения и соответствующие рекомендации относительно работы с детьми;

4) информационно-методическая поддержка школ (работа с заместителями директоров по воспитательной работе, педагогами-организаторами, классными руководителями, учителями, воспитателями, молодыми школьными психологами и учителями) в решении возникающих проблем, ознакомление их с современными исследованиями в области психологии развития, возрастной и педагогической психологии.

В настоящей статье освещен опыт использования новой формы работы с детьми и их родителями – *опыт арт-терапевтической мастерской*.

На наш взгляд, наиболее адекватной формой психологической и социально-психологической работы в системе внешкольного образования (в частности, в Домах детского творчества) является арт-терапия. *Арт-терапией* называют метод психологической помощи, который основан на самовыражении в творчестве и, в первую очередь, художественном творчестве. Другими формами работы в арт-терапии являются: работа с пластическим материалом, музыкотерапия, вокалотерапия, танцетерапия, сказкотерапия, словесное творчество (сочинение стихов, рассказов), драмотерапия [7–10]. Арт-терапия в последнее время находит свое применение в Украине как форма психологического сопровождения, обучающего развития, арт-педагогика [11].

Арт-терапия – это эффективное средство *самопознания, самовыражения и самоисцеления*. Групповые формы арт-терапии помогают развить способности к эффективному общению, научиться принимать и понимать себя и других. Арт-терапия может использоваться тогда, когда человек не может (или не хочет) выразить словами то, что он чувствует, то, из-за чего пережива-

ет. Для арт-терапевтических занятий не требуются навыки “правильного” рисования, да они и не имеют целью создание эстетического продукта. Главное – желание выразить свои переживания, найти себя в этом мире, получить дополнительные ресурсы. В процессе работы высвобождается накопленное напряжение, снимаются последствия стрессовых ситуаций, решаются конфликты.

Занятия арт-терапией могут проходить как в тематических группах, когда участники создают произведения на одну и ту же тему, заданную или избранную группой, так и в виде студии или арт-терапевтической мастерской, где каждый участник имеет свое пространство для творчества. Кроме того, арт-терапия приносит положительные эмоции, удовлетворение от творческого процесса.

Одной из форм социально-психологической работы с семьей в рамках проекта “Родительская педагогика” является **семейная арт-терапевтическая творческая мастерская**. Эта форма работы предполагает активное участие в творческом процессе и детей, и родителей. Для взрослых – родителей – это уникальная возможность познать мир своего ребенка, лучше его понять, разговаривать с ним на одном языке, узнать, что его волнует, что для него важно, как помочь ему в преодолении трудностей. Совместное творчество детей и родителей гармонизирует взаимоотношения, улучшает микроклимат в семье. Роль арт-терапевта-психолога состоит в сопровождении и направлении работы в мастерской.

Семейная арт-мастерская выполняет несколько важных функций: **коммуникативную** (возможность новых форм общения как внутри семьи, так и общения семьи с социальным окружением); **педагогическую** (повышение психолого-педагогической компетентности родителей); **социализирующую** (возможность социализации и детей, и родителей при переходе на новую стадию жизненного цикла семьи, взаимодействие с другими семьями); **фольклорно-этнографическую** (знакомство с народным творчеством, историей и культурой общества).

Арт-мастерская предназначена в первую очередь для дошкольников, младших школьников и их родителей.

Темы, используемые в работе арт-мастерской, охватывают весь спектр проблем семьи, находящейся в кризисе (связан-

ном, например, с переходом семьи на следующую стадию жизненного цикла). Предлагаем Вашему вниманию некоторые из них.

1. Кто Я? Цель: работа с образом Я ребенка в семье, которая вступает в новую стадию жизненного цикла, коррекция Я-концепции родителя в период кризиса идентификации.

2. Игры с цветом. Цель: развитие и коррекция коммуникативных навыков детей и взрослых.

3. Цвет моего настроения. Цель: снятие агрессивных эмоций, коррекция деструктивного детского поведения, страхов.

4. Раскроем чувство. Цель: осознание чувств, эмоциональное развитие ребенка.

5. Добро и Зло. Цель: преодоление социального отчуждения, социофобий, социализация семей в период перехода на следующую стадию жизненного цикла (например, ребенок идет в школу).

6. Мы. Цель: создание атмосферы эмоционального комфорта, теплоты, эмпатии, заботы в семье, повышение сплоченности семьи (как средства повышения дальнейшей устойчивости к семейным стрессам).

7. Путешествие в детство. Цель: гармонизация отношений родители-дети в семейной системе, осознание родителями социально-психологических трудностей, возникающих у детей данного периода развития.

8. Наша семья (куклотерапия). Цель: налаживание межличностных взаимоотношений в семье, разрешение системных семейных конфликтов, конфликтов в подсистемах (родители – дети, сиблинговой и пр.).

9. Рисуем маски. Цель: знакомство с ролями и масками в жизни, осознание и коррекция собственных “масок” взрослых, возможность примерить чужие маски и поиграть другие роли как средство расширения социально-ролевого репертуара детей и родителей.

10. Рисуем агрессию. Цель: коррекция агрессивных эмоций, деструктивных форм поведения, профилактика физического и психологического насилия на детьми.

В марте–апреле 2006 года в качестве формы арт-терапевтической мастерской было выбрано *расписывание пасхальных яиц* – “пысанок” (шесть трехчасовых занятий). Такого рода творческая деятельность не только сближает детей и родителей,

которые готовятся к празднику вместе, но и знакомит ребенка с миром народного творчества, национальной культурой. Дети могут почувствовать свои “родовые” корни, приобщиться к древней традиции. Кроме того, расписывание яиц приносит удовольствие, радость творчества, успокоение.

Занятия посещали семьи с детьми в возрасте от 4–9 лет (всего 65 человек). Некоторые семьи участвовали в работе арт-мастерской один раз, другие посещали все занятия. Иногда приходили оба родителя, но чаще в работе арт-мастерской участвовали ребенок и его мама (в двух случаях – бабушка, однажды – папа).

Среди позитивных развивающих моментов занятий сразу следует отметить развитие мелкой моторики, цветового восприятия, усидчивости, целеустремленности у детей как значимые факторы развития ребенка – дошкольника и младшего школьника.

Проведенное исследование эмоционального состояния детей, участвующих в работе арт-мастерской, показало, что дети испытывали на занятиях радость, веселье, удовольствие, удовлетворение. Иногда дети не желали уходить, хотели продлить занятия, им было недостаточно отведенного времени, они были готовы заниматься расписыванием яиц и дальше. Тогда они описывали свои чувства как разочарование, грусть, печаль.

Результаты анкетирования родителей, проведенного во время работы арт-мастерской, показали, что взрослые испытывали вдохновение, удовлетворение, интерес, радость, увлечение. Среди позитивных результатов участия в мастерской взрослые называли возможность совместной деятельности с ребенком, общения со своими детьми и другими детьми и их родителями, хорошее, приподнятое настроение, возможность объединиться с ребенком, иметь общие интересы, получить дополнительные знания о культуре и практические навыки и умения в новой для себя области, удовлетворение от результатов творчества, развитие и формирование художественного вкуса, расширение мировоззрения и возможность передать полученные знания и умения другим членам семьи.

По мнению родителей, участвующих в арт-мастерской, эти занятия развивают у детей *внимание, терпение, умение сосредоточиваться, трудолюбие, художественный вкус и чувство прекрасного, умение работать в коллективе, с другими де-*

тьми и взрослыми и уважение к творчеству и труду других людей. Родители считают, что занятия дают детям возможность *сделать что-то своими руками и познакомиться с новыми людьми, получить радость и удовольствие*, т. е. являются хорошей формой совместного отдыха для ребенка и родителя. Взрослые получили в результате участия в арт-мастерской *удовлетворение, возможность интересного общения, хорошее настроение, испытали радость, удовольствие.* Они считают, что занятия *обогатили их, позволили лучше узнать своего ребенка, отдохнуть и научиться чему-то новому.*

Еще одним позитивным результатом проведения арт-мастерской, на наш взгляд, было то, что четыре семьи продолжили расписывание пасхальных яиц уже дома.

Таким образом, новая форма занятий с детьми в Домах детского творчества предполагает: совместную деятельность детей и их родителей; использование художественного творчества во время занятий; отсутствие оценок, направленности на результат (ориентация на процесс творчества); избегание прямых форм обучения (обучение происходит через подражание).

Общение в процессе проведения арт-мастерской находит позитивный эмоциональный отклик у детей и родителей, приносит удовольствие, позволяет развивать навыки и качества, необходимые младшим школьникам (усидчивость, внимание, трудолюбие и т. д.), и способствует развитию творческого мировосприятия детей, их художественного вкуса, как и традиционные обучающие занятия художественным творчеством.

На наш взгляд, самым важным является то, что эта форма работы:

- способствует живому общению и взаимодействию детей и их родителей, что, в свою очередь, приводит к улучшению взаимоотношений в семье, является профилактикой семейных дисгармоний;
- представляет собой форму родительской педагогики: родители учатся говорить с ребенком на его языке – языке художественных образов, учатся на практике, на собственном опыте;
- развивает эмоциональную сферу ребенка, способность переживать и сопереживать, уважать и ценить как продукты собственного творчества, так и труд других (среди участников арт-мастерской не наблюдалось признаков нездоровой конкуренции,

а лишь желание помочь, поделиться своим опытом, своими переживаниями и радостью);

- приводит к обогащению социально-психологического опыта ребенка, развитию его способности работать, жить и творить в коллективе, общаться с разными людьми.

Выводы. Таким образом, арт-терапевтическая мастерская как форма работы, базирующаяся на социально-психологическом сопровождении семей, является в настоящее время важным направлением педагогической деятельности и способствует повышению психолого-педагогической компетентности родителей. Наиболее эффективно и адекватно, на наш взгляд, использовать арт-терапию в структуре системы внешнего образования.

Литература

1. *Вознесенская Е.Л.* Маленькие дети и их родители: психологические проблемы и перспективы разрешения // Сучасні проблеми науки, освіти та управління: Зб. наук. пр. / М-во освіти та науки України, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Укр. асоц. “Жінки в науці та освіті”, – Вип. 5. – Х., 2004. – С. 95–99.
2. *Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М.* Семейный диагноз и семейная психотерапия: Учеб. пособие для врачей и психологов. – СПб.: Речь, 2005. – 336 с.
3. *Дружинин В.Н.* Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – 160 с.
4. *Абабков В.А., Перре М., Планишерел Б.* Систематическое исследование семейного стресса и копинга // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева. – 1999. – № 2. – С. 4–8.
5. *Бойко В.В., Оганян К.М., Копытенкова О.И.* Социально защищенные и социально незащищенные семьи в изменяющейся России. – СПб.: Сударыня, 1999. – 242 с.
6. *Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В.* Психологическая коррекция делинквентного поведения у подростков с отклонениями характера // Исследование механизмов и эффективности психотерапии при нервно-психических заболеваниях. – Ленинград, Труды НИИ им. В.М.Бехтерева. Л., 1982. – С. 115–119.
7. Практикум по арт-терапии / Под ред. А. И. Копытина. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.
8. Арт-терапия в эпоху постмодерна / Под ред. А. И. Копытина. – СПб.: Речь, Семантика-С, 2002. – 224 с.
9. Простір арт-терапії: можливості та перспективи: Зб. наук. ст. / За наук. ред. А. П. Чуприкова, О. А. Бреусенка-Кузнецова, О. Л. Вознесенської. – К.: КИТ, 2005. – 114 с.

10. Простір арт-терапії: Разом з вами: Зб. наук. ст. / За наук. ред. А. П. Чуприкова, О. А. Бреусенка-Кузнєцова, О. Л. Вознесенської. – К.: Міленіум, 2006. – 82 с.
11. *Вознесенська О.Л.* Виховний вплив арт-терапевтичних технологій на студентську молодь // Зб. наук. пр. Пед. науки. – Вип. 35. Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 186–189.

© **Вознесенська О.Л.**

Юлія Латуненко

ФЕНОМЕН ПОДАВЛЕННОЙ АГРЕССИИ В СЕМЬЕ КАК ПРИЧИНА ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ У ДЕТЕЙ

Досліджується феномен гальмування дитячої агресії як причина виникнення психосоматичних розладів у ділянці шлунково-кишкового тракту та як один із поширених механізмів адаптації дитини в сім'ї з низьким рівнем культури міжособистісних стосунків. З'ясовуються культуральні й соціально-історичні причини негативного ставлення батьків до дитячої агресії. Розглядаються можливості психотерапевтичної роботи з дитячою агресією і больовими симптомами в межах арт-терапії та гештальт-терапії.

Ключові слова: агресія, психосоматичні розлади, сімейні взаємини, інтроєкція, проєкція, усвідомлення, арт-терапія, гештальт-терапія, ШКТ (шлунково-кишковий тракт).

Исследуется феномен подавления детской агрессии как причина возникновения психосоматических болей в области желудочно-кишечного тракта и как один из распространенных механизмов адаптации ребенка в семье с низкой культурой межличностных отношений. Выясняются культуральные и социально-исторические причины негативного отношения родителей к детской агрессии. Рассматриваются возможности психотерапевтической работы с детской агрессией и болевыми симптомами в рамках арт-терапии и гештальт-терапии.

Ключевые слова: агрессия, психосоматические расстройства, семейные взаимоотношения, интроекция, проекция, осозна-

вание, арт-терапия, гештальт-терапия, ЖКТ (желудочно-кишечный тракт).

The phenomenon of suppression of children's aggression as the cause of occurrence of psychosomatic pains in the field of gastroenteric path is investigated. It is also considered as a widespread mechanisms of adaptation of the child in family with low culture of interpersonal attitudes. Cultural and sociohistorical background of parental negative attitude to children's aggression is discovered. Opportunities of psychotherapeutic work with children's aggression and painful symptoms in the framework of art - therapy and gestalt - therapy are considered in the article.

Key words: aggression, psychosomatic disorders, family mutual relations, introaction, projection, understanding, art - therapy, gestalt - therapy, gastroenteric path.

Проблема. Сегодня широкое распространение агрессивных проявлений в семье и детской среде вызывает все большую тревогу и обеспокоенность общества. Большинство взрослых – родителей и педагогов – склонны упрощенно воспринимать детство как период жизни беспроблемный и беззаботный. Такое отношение к детству делает взрослых особенно нетерпимыми к негативным поступкам детей: обнаруживая ложь, агрессию, родители и педагоги легко становятся враждебными к ребенку и, как правило, стремятся при этом подавить желание ребенка предъявить им гневные чувства посредством либо угроз, запугиваний, либо трансляции полученных от предшествующих поколений интроектов – запретов на предъявление гнева. В такие моменты взрослый забывает о своей ответственности за будущее ребенка, поскольку, загоня внутрь непонятые детские проблемы, проявленные в форме агрессии, мы не искореняем ее, а только создаем условия для ухудшения психологического и физиологического благополучия ребенка и ставим под угрозу всю систему его взаимоотношений с миром.

На сегодняшний день психологической литературы о детской агрессии довольно много. Однако наблюдается отсутствие фундаментальных исследований влияния подавления агрессии на возникновение психосоматических расстройств в области ЖКТ, уровень и глубина представлений об этом феномене отражают только внешние его аспекты. Недостаточно и исследований, посвященных изучению причин и следствий подавления

детской агрессии при помощи арт-методик, изучению связи феномена подавления агрессии у детей с возникновением ЖКТ-расстройств. Центральной проблемой статьи является психотерапевтическая помощь ребенку в осознании и принятии собственных гневных чувств посредством арт-терапии и гештальт-терапии, поиск альтернативных способов проявления агрессии.

Целью статьи является анализ патологизирующего воздействия на ребенка интроецированного негативного отношения семьи к проявлениям агрессии у детей.

Как показывают исследования и практический опыт работы с семьями, имеющими детей с психосоматическими расстройствами в области ЖКТ, недостатки в подготовке детей к самостоятельной жизнедеятельности семья приписывает “плохой наследственности”, ставит в вину детскому саду и школе, “обществу” в целом.

Еще в 30-е годы XX ст. Л. С. Выготский отмечал, что проблема воспитания в современном обществе ставится таким образом, что за любой проступок ребенок обязательно должен быть наказан [1]. В 80-е годы В. Е. Каган снова возвращается к этой проблеме восприятия ребенка в нашей традиционной педагогике как какого-то воплощения зла, которое мы должны искоренить, чтобы вырастить человека [2].

В последнее время проблема жестокого обращения с детьми в семьях ощущается очень остро. В правовом или социально-правовом понимании жестокость – это всякое систематическое причинение другому лицу физических, нравственных страданий, унижение его чести и достоинства.

С психологической точки зрения особый интерес представляет изучение мотивов жестокого обращения в семье, в т. ч. и в отношении детей. Еще О. Кернберг в рамках психоаналитической теории высказал убеждение, что патология личности определяется теми психическими структурами, которые возникают под влиянием аффективного опыта взаимодействия с ранними значимыми объектами. Кернберг дает классификацию и характеристику ряда психических расстройств с точки зрения их связи с агрессией, иллюстрирует основные принципы и методы работы со взрослыми пациентами, не освещая при этом психосоматическую проблематику подавления агрессии и возможности

психотерапии детей [3].

Соматизированные нервно-психические расстройства и хронические болевые симптомы у детей в области ЖКТ освещены в работах Д. Н. Исаева [4]. Он делает акцент на том, что соматизация аффекта является одним из распространенных способов подавления агрессии у детей и подростков. Таким образом, дети справляются с семейными и культуральными запретами на проявление гнева, ретрофлексивно размещая переживание данной эмоции в какой-либо части тела в виде болевого симптома.

Более современным исследованием проблем детской агрессивности является работа С. Л. Колосовой, но в ней опущен момент связи подавления агрессии с соматизацией [5]. Колосова в своей работе приводит мнение И. А. Логиновой о том, что любые искажения детско-родительских отношений содержат в себе компонент косвенной агрессии по отношению к ребенку. Она считает, что на агрессивность влияют: согласие/несогласие родителей в вопросах воспитания ребенка; оценка родительских намерений, связанная с использованием наказаний и запретов и оценкой их эффективности [5].

Практическая психология и психосоматическая медицина пытаются понять язык органов как выражение эмоциональных феноменов [6–8]. Телесные феномены, относящиеся к пищевому поведению и пищеварению, соотносятся с определенными эмоциональными процессами, например:

- нарушение питания, глотания = неспособность что-то проглотить;
- потеря аппетита, изжога, рвота, похудение = быть отвергаемым, презираемым;
- хронические запоры = невозможность отдать что-либо;
- хронический понос = желание что-либо выбросить.

Поглощение и выделение – основные функции ЖКТ. Но они в своих проявлениях находятся в определенных отношениях с окружающим человека миром. Это внутренняя связь между психическим состоянием человека и процессом поглощения-выделения приводит к тому, что эмоциональное состояние человека при принятии пищи оказывает влияние на дальнейший процесс ее переваривания. Такие переживания как агрессия, опасение, страх, депрессия тормозят функции желудка и кишечника, нарушают моторику и, как следствие, приводят сначала к функ-

циональным, а при прогрессировании процесса – к органическим изменениям структуры ЖКТ. Агрессия, опасение, страх – биологически эти переживания связаны с функцией сокращения мышечных клеток. При опасности или агрессии возникает рефлекторный спазм, напряжение. Ни одно живое существо, кроме человека, не будет принимать пищу, находясь в этих состояниях, потому что для этого нужно вначале расслабиться – высунуться из своего “панциря”. Человек же не только способен есть в состоянии подавленности, агрессии или страха, но и прибегает к поглощению большого количества пищи как средству “успокоить нервы”. В результате пища попадает в спазмированный, зажатый в момент стресса пищевод, желудок и кишечник. Следствием этого является широчайший спектр ЖКТ-расстройств, начиная от гастрита и заканчивая прободными язвами.

Эффективными инструментами работы с психосоматическими расстройствами и подавленной агрессией могут быть:

- арт-терапия как процесс высвобождения неосознанных чувств – агрессии, страха, вины и т. п. с помощью творчества. И такое высвобождение приводит к снижению интенсивности внутреннего напряжения, тревоги. Создается образ на листе бумаги. Он есть некая проекция внутреннего состояния ребенка, его чувств, настроений, его отношений с внешним миром (со сверстниками, учителями, медицинскими работниками, родителями) [9];
- гештальт-терапия дает возможность осознания своего состояния, вхождения в контакт со своими чувствами, желаниями, потребностями – эмоциональными и физиологическими [10–12].

На базе стационара Киевской детской клинической больницы № 9 было обследовано 40 детей и 20 пар “мать – ребенок” на предмет подавления агрессии.

Одна из арт-терапевтических методик (“рисование вулкана”) показала, насколько ясно дети осознают спроецированный на бумагу собственный способ проявления агрессивных чувств и механизм их подавления. Они часто, обращаясь к образу вулкана, говорят фразу: “А ведь так и в моей жизни”. В таком рисунке обязательно отводится уголок и для чувства вины после извержения вулкана.

Проанализируем опыт работы с детьми, имеющими психосоматические диагнозы.

Рассмотрим случай Любавы, девочки 8-ми лет.

Диагноз: ДЖВП (дискинезия желчевыводящих путей), диспанкреатизм.

Любава изобразила у подножия вулкана цветочек, а вулкан всеми силами сдерживает лаву внутри себя и только “пыхтит”. Он боится извергнуть лаву, чтобы не погиб цветочек. В данном случае цветочек ассоциируется у Любавы с родителями, семьей. А запрет семьи на проявление агрессии, регулируемый с помощью чувства вины ребенка, приводит к подавлению гнева и соматизации данного переживания. В какой форме может быть запрет выражен семьей: “злость, гнев, ярость, раздражение – это плохие чувства, ты не должен злиться”, “если ты закричал на маму – ты плохой мальчик, ты виноват” или “мама сказала, если я буду злиться – я грешник и попаду в ад”. Таким образом, родитель передает своему ребенку интроект, полученный из собственной семьи: “гнев – это плохо”.

В гештальт-подходе интроекция – это механизм, посредством которого человек впускает внутрь себя некие идеи, установки, убеждения и т. д. от другого человека без “переваривания” этого материала. Ф. Пёрлз в своей книге “Эго, голод и агрессия” проводит прямую параллель между процессом усвоения еды и “духовной”, социальной пищей [13]. Как тот, так и другой процессы – присвоение чего-то, принадлежащего внешней среде; как одно, так и другое требует агрессии: пища – физического измельчения зубами (откусывания и перетирания), а информация – анализа, сомнений, обдумывания и разборчивости. Если откушенное не пережевано как следует, а проглочено “большим куском”, то и переварено быть не может. Возникает расстройство органов пищеварения и выделения. На уровне получения информации этот проглоченный без осмысления и ассимиляции материал и называется интроектом, а механизм “заглатывания” бытовых, социальных, религиозно-культуральных сведений без ассимиляции – интроекцией.

Интересно, что интроекция – распространенный механизм защиты от собственных гневных чувств для семей, где и у родителей, и у детей, а часто у бабушек и дедушек наблюдаются расстройства ЖКТ. Изучение этой проблемы показало, что такие семьи составляют приблизительно 35 %. Семьи с подобными запретами на гнев, передающие эти запреты из поколения в поколение, нуждаются в серьезной психокоррекции.

Случай Анжелики, девочки 10-ти лет.

Диагноз: ДЖВП, лямблиоз кишечника, обострение панкреатита.

Девочка также изобразила вулкан, готовый вот-вот извергнуть лаву. Но, по словам девочки, что-то мешает извержению вулкана. Для осознания механизма подавления агрессии ребенку было предложено поговорить, представляя себя разными фрагментами рисунка: побыть вначале самим вулканом, потом – лавой, потом – окружающей природой.

Монологи-обращения из разных частей рисунка – это не просто игра для детей, а, как показывает опыт, возможность осознания собственных способов контакта с внешним миром. Из рисунка ребенок возвращается в свою реальную жизнь. Он без подсказок ассоциирует себя с вулканом, а лаву – со своим гневом, часто подавляемому внутри себя. И очень важно показать детям и взрослым адекватные способы проявления агрессивных чувств. Прежде всего – это их вербальное предъявление или проецирование их не на значимого другого, а на бумагу в виде творческой идеи – сублимация энергии гнева в энергию творчества.

И здесь арт-методики предоставляют огромные возможности, а гештальт-подход позволяет осознать собственные чувства и освободиться от чуждых интроектов. К примеру, агрессии можно придать статус легальности, признав ее в себе, сказав о ней другому.

Работая с рисунком, психолог обращается к феноменологии ребенка, к его жизненному опыту, помогая ему связать единой нитью его рисунок с его жизненной историей. И эта связь крайне необходима для осознания ребенком того, что с ним происходит. Особенно важно, что происходит с ним здесь и теперь, в данный момент.

Довольно часто, хотя и не всегда, когда речь идет о гневе, невербально дети дают понять, что появился дискомфорт в эпигастральной области, зоне кишечника. Важно не упустить этот момент приближения ребенка к запретным чувствам, о котором может свидетельствовать появление боли. Обращаясь к болевому симптому, опять на помощь приходит арт-терапия. И дети с большим удовольствием лепят из пластилина себя и свой заболевший орган или просто болевой симптом, отделенный от тела. А далее – знаменитые перлзовские двухпозиционные диа-

логи, иногда с использованием двух стульев. Ребенок инсценирует диалог между пластилиновыми фигурками своего тела и болевого симптома [12]. Общение с образом симптома зачастую дает возможность прояснить вторичные выгоды больного ребенка, а в некоторых случаях даже заключить договор с болевым симптомом о частоте его появления, его интенсивности и о целесообразности его жизни в теле ребенка.

Приведем еще один пример – случай Лены, девочки 13-ти лет.

Диагноз: гастродуоденит, панкреатизм, ДЖВП.

Диалог между самой Леной и болью в животе был выстроен таким образом, что было прояснено: благодаря боли девочка не ходит в школу и получает повышенное внимание мамы. В ходе диалога симптом вступил в конфликт с Леной, но она смогла договориться с ним, убедить его в том, что все, для чего он ей был нужен, она может получить легально: иногда с разрешения мамы можно не пойти в школу, а также попросить маму больше времени проводить с дочкой.

Известно, что любая болезнь дает вторичную выгоду. Что касается детей, то для них это распространенный способ не только избежать собственного и родительского гнева, но и способ получения любви от эмоционально холодных родителей, которые сразу же становятся заботливей и теплее, меньше раздражаются и меньше предъявляют требований.

Практически у 70 % детей, проходящих лечение в стационаре по поводу заболеваний ЖКТ, в рисунках семьи отсутствуют или спрятаны за спину кисти рук. Руки – это способ контакта с миром, руками мы манипулируем с предметами в окружающем пространстве, мы контактируем с ними. И в проективных методиках считается, что отсутствие рук – это нарушение контакта, например, эмоционального контакта ребенка с родителями. Поэтому для таких детей болезнь – это способ вступить в контакт с папой и мамой, посредством не агрессии, а любви, сочувствия, эмпатии.

Сергея 9-ти лет изобразил свою боль в животе в виде коричневой лепешки из пластилина. Она вызвала у него ассоциации с фекалиями. Разместил мальчик на столе эту лепешку и пластилиновую фигурку своего тела, слепленную отдельно от симптома, таким образом, что они смотрели в одну сторону.

Анализ пространственного размещения фигурок симптома и тела с помощью метода рефлексивно-диагностических расстановок дает интересные результаты. В приведенном примере в точке пространства, куда был направлен “взгляд” фигурок, в воображении мальчика была его мама. Ребенку удалось осознать вторичную выгоду заболевания, которая заключалась в получении материнского внимания и любви.

Как правило, после работы с симптомом интенсивность боли снижается или она совсем проходит. Следует отметить, что психокоррекционная работа с симптомами способствует быстрейшему выздоровлению ребенка, но не заменяет медикаментозной терапии. Подобная работа с симптомом с помощью арт-терапии и гештальт-терапии есть мощное вспомогательное средство при лечении хронических ЖКТ-заболеваний. Но, к сожалению, она довольно пролонгирована во времени, а в условиях стационара ребенок находится всего две недели. Попытки организовать на базе стационара для детей, которые уже выписались, арт-студийные занятия, были активно поддержаны медперсоналом, но не нашли отклика у родителей. Это связано, по-видимому, с недостатком информации о возможностях арт-терапии, а также со спецификой тех семей, где дети страдают ЖКТ-расстройствами. А именно: эмоциональная холодность, выраженная ригидность, мощное стремление сохранить семейный гомеостаз, пусть даже ценой больного ребенка.

Как правило, психокоррекция и психотерапия одного ребенка с психосоматическим симптомом в отрыве от работы с семейными проблемами оказывается неэффективной. Психосоматические проявления у детей есть не что иное, как способ адаптации к искажениям отношений в семье, одним из мощных механизмов защиты в условиях, где открытое предъявление чувств не приемлемо. Поэтому таким семьям необходима семейная психотерапия.

Если говорить об искажениях контактирования родителей с ребенком, то можно привести два примера из 20 обследованных пар “мать – ребенок”, которым было предложено рисовать красками совместный рисунок молча, каждый каким-либо одним, выбранным на свое усмотрение, цветом. Был исключен вербальный контакт. При этом разрешено было во время рисования использовать сообщения при помощи мимики, пан-

томимики и звуков. Из 20 пар 18 к концу рисования сообщили, что испытали раздражение, обиду, вину.

Так, в случае Ксении (мать), 40 лет, которая была в разводе с отцом ребенка, и Никиты (сын), 12 лет, мальчик выбрал темно-зеленый цвет и в самом начале работы толстой линией обозначил границу своей половины листа. Ксения как будто не замечала невербальных сообщений сына о том, что на его территорию “заходить” нельзя и, выбрав краску красного цвета, нарушала линию границы, множество раз пересекая ее кисточкой. Никита прервал рисование, не осмелившись противостоять активному вторжению матери в свое пространство. Он отложил в сторону кисточку и отвернулся. О своих чувствах говорить он отказался. Ксения чувствовала себя отвергнутой и обиженной. В процессе индивидуального обсуждения способов нарушения личных границ и искажения отношений между матерью и сыном Ксения призналась, что спит с сыном в одной постели.

Диагноз Никиты: хронический гастрит, дислексия, варикоцеле (варикоз семенного канатика).

В случае Ирины (мать), 33 года и Андрея (сын), 9 лет, ребенок также выбрал зеленый цвет, а мать – желтый. Хотя никаких инструкций по поводу деления листа бумаги на две части не давалось, в этом случае граница опять же была проведена ребенком, но схематически – простым карандашом. Андрей зеленым цветом как бы “топтался на месте” в нижней части своей половины. Ирина почти сразу нарушила хрупкую границу. Ребенок как будто не отреагировал на мамину активность. Нужно отметить, что в предыдущих сессиях Андрей часто отдавал предпочтение зеленому цвету. У него были сложности с дифференциацией эмоций. Ирина же, наоборот, почти всегда была крайне эмоциональной, возбужденной и тревожной. В отношении сына применяла гиперконтролирующий, гиперпекающий методы воспитания.

К концу совместного рисования Андрей выглядел уставшим и подавленным, а мать сообщила о чувствах радости и тревоги, которые испытывала одновременно. Конечный продукт совместного творчества этой пары выглядел так: около 10 % листа было занято зеленым цветом, который использовал Андрей, а остальные 90 % – желтым, который выбрала мать.

Диагноз Андрея: гастродуоденит, ДЖВП, дислексия, неврозоподобное состояние.

Следует отметить, что Андрей в течение нескольких сессий третьего месяца психокоррекционной работы в игровой технике, выбирал резиновую игрушку-скелет, называя его мамой, и совершал компульсивные действия – с силой бил игрушкой стол и стены кабинета. Но при матери подавлял свой гнев.

Практически у всех 20 обследованных пар наблюдалось нарушение матерью личностных границ ребенка, неспособность ребенка предъявить матери гневные чувства в открытой форме, как правило, замена этих чувств на обиду, вину, страх наказания и ретрофлексивное переживание подавленного гнева на соматическом уровне.

С. Л. Колосова в своей работе “Детская агрессия” ссылается на предположение Р. С. Сирс, Е. Е. Маккоби, К. Левина, что строгость родителей сама по себе, отдельно взятая, если она последовательна и достаточно чувствительна для ребенка (например, вызывает у него страх перед строгим наказанием), может привести к подавлению агрессивных импульсов в присутствии родителей, но вне дома такой ребенок может вести себя более агрессивно, чем дети, которые воспитываются иначе [5].

Развитие общества, особенно постсоветского, идет крайне противоречиво. В последние десятилетия наблюдаются негативные процессы, искажающие развитие в семьях позитивных межличностных отношений, основанных на любви и доверии друг к другу. По мнению В.Е. Кагана, одна из причин, вызвавших эти тенденции, – тоталитарное сознание, длительное время насаждавшееся в советской семье как “ячейке общества”, что привело к глубокому отчуждению родителей от детей [2]. Оно способствует:

1) нарастанию внутриличностной конфликтности родителей – взрослый не может предложить ребенку сколько-нибудь единые идентификационные образцы отношения к различным сторонам жизни, поведения в тех или иных обстоятельствах;

2) противостоянию взрослых детям и наоборот: взрослый, обладающий тоталитарным сознанием, как бы заранее отвергает ребенка и вступает с ним в конфликтное противостояние. Семья принимает ответственность за развитие ребенка, но только за “положительные” результаты этого развития. Если ребенок хорошо учится, слушает взрослых, ходит на танцы – это благодаря нам, его родителям.

Выводы. Тоталитарное сознание взрослых на социокультурном уровне деформирует ребенка. Речь не идет о том, что мы не любим своих детей. По существу, речь идет о внутриличностном конфликте взрослого. На одном полюсе этого конфликта – любовь к своему ребенку, а на другом – неумение найти адекватные этому чувству способы общения с ребенком, донести свою любовь до него. Более того, воспитанные на силе, мы транслируем, передаем этот внутриличностный конфликт и агрессивные настроения из поколения в поколение вместе с хроническими психосоматическими заболеваниями, являющимися способом выживания в конфликтной семье.

“Строгий стиль” воспитания, отсутствие эмоционального тепла, отчуждение родителей от детей, замена любви на обеспечение сугубо физиологических потребностей ребенка – на так называемую “заботу о нем” – все это приводит к возникновению у ребенка повышенной эмоциональности, неадекватности в конфликтных ситуациях, а также к различного рода психосоматическим расстройствам. Частые хронические боли у ребенка могут быть достаточно серьезным поводом для обращения семьи к психологу и оказания такой семье психотерапевтической помощи в рамках семейной психотерапии, арт-терапии и гештальт-терапии.

Литература

1. *Выготский Л.С.* Педагогическая психология / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
2. *Каган В.Е.* Тоталитарное сознание и ребенок: семейное воспитание // *Вопр. психологии.* – 1992. – № 1/2. – С. 14–21.
3. *Кернберг О. ф.* Агрессия при расстройствах личности и перверсиях. – М.: Класс, 1998. – 368 с.
4. *Исаев Д. Н.* Эмоциональный стресс. Психосоматические и соматопсихические расстройства у детей. – СПб.: Речь, 2005. – 443 с.
5. *Колосова С. Л.* Детская агрессия. – СПб.: Питер, 2004. – 224 с.
6. Психосоматика. Новейший справочник. – М.: Эксмо, 2003. – 926 с.
7. *Александр Ф.* Психосоматическая медицина. – М., ЭКСМО-ПРЕСС, 2004. – 334 с.
8. *Менделевич В. Д.* Клиническая и медицинская психология. – М.: МЕДпресс-информ, 2002. – 592 с.
9. *Шоттенлоэр Г.* Рисунок и образ в гештальт-терапии. – СПб.: Изд-во Пирожкова, 2001. – 256 с.

10. *Лебедева Н., Иванова Е.* Путешествие в гештальт. Теория и практика. – СПб.: Речь, 2004. – 560 с.
11. *Булобаи И. Д.* Руководство по гештальт-терапии. – М.: Ин-т психотерапии., 2004. – 765 с.
12. *Перлз Ф., Гудмэн П.* Теория гештальт-терапии: Новизна, возбуждение и развитие. – М.: Ин-т общегуманит. исслед., 2001. – 238 с.
13. *Перлз Ф.* Эго, голод и агрессия / Под ред. Д.Н. Хломова. – М.: Смысл, 2000. – 358 с.

© Латуненко Ю.Є.

Наталія Володарська

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМЕЙ, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ЗДОРОВ'Я

Узагальнюються проблеми психологічної допомоги сім'ям, які мають дітей з вадами здоров'я. Розкривається специфіка проблем, пов'язаних з інтегративними процесами і становленням життєвих стратегій дитини. Виокремлюється герменевтичний ракурс проблеми.

Ключові слова: соціальна адаптація, інтеграція, життєвий шлях, життєтворчість, психологічний супровід.

Обобщаются проблемы психологической помощи семьям, имеющим детей с недостатками здоровья. Раскрывается специфика проблем, связанных с интегративными процессами и становлением жизненных стратегий ребенка. Выделяется герменевтический ракурс проблемы.

Ключевые слова: социальная адаптация, интеграция, жизненный путь, жизнетворчество, психологическое сопровождение.

Problems of psychological aid to families with children that have health problems are generalized in the article. It is described specifics of the problem of interactive processes and formation of vital strategies of a child's personality and it is defined hermeneutics foreshortening of the problem.

Key words: social adaptation, integration, course of life, life creativity, psychological support.

Проблема психологічної допомоги сім'ям, які мають дітей з вадами здоров'я, постає перед будь-яким суспільством. Ця проблема залишається актуальною повсякчас для всіх спільнот. Сімейне консультування й психотерапія як основні види психологічного супроводу сім'ї є чи не найбільш затребуваними в суспільстві видами психологічної допомоги. Перед батьками постають проблеми соціальної адаптації дитини, її самоактуалізації, комунікації, інтеграції в суспільство, що потребує належної психологічної підтримки.

Мета статті: з'ясувати особливості проблематики, пов'язаної з наданням психологічної допомоги сім'ям, які мають дітей з вадами здоров'я.

Нині більшість фахівців у галузі дитячої психології переконані, що чим раніше ввести дитину з особливими потребами в колектив здорових однолітків, тим краще вона зможе пристосуватися до нього, самореалізуватися. У забезпеченні ранньої інтеграції найціннішим, найвартіснішим є відчуття комфортності самої дитини, яка природно й невимушено сприймає правила співжиття у взаємодії зі здоровими однолітками. Ефективним у забезпеченні інтегративних процесів слід визнати передусім підтримку морально-етичного статусу дитини з особливими потребами, запобігання таким негативним проявам, як соціально-ситуативна тривожність, комплекс меншовартості, ускладнення комунікативних зв'язків.

Комунікативні зв'язки дітей з особливими потребами ускладнюються слабко розвинутою комунікативною позицією "Я – дорослий" (за теорією транзакційного аналізу Е. Берна [1]), натомість найбільш уживаною є позиція "Я – дитина". Це ускладнює взаємодію дітей, що мають особливі потреби, з іншими, коли за нормальних умов стимул тягне за собою очікувану реакцію спілкування. Труднощі соціальної адаптації таких дітей опосередковуються умовами їх сімейного виховання. Загалом серед сімей, що мають дітей з вадами здоров'я, умовно можна виділити такі чотири типи: 1) сім'ї, в яких один з батьків або обидва – інваліди; 2) сім'ї, де здорові батьки, які не мали серед рідних інвалідів; 3) сім'ї, в яких здорові батьки виховувалися в родині, де був інвалід; 4) виховання дитини з особливими потребами без батьків. Зрозуміло, що особистий досвід батьків

ків, які мають уявлення про специфіку життя інваліда, полегшує виховання дитини з особливими потребами.

Останнім часом широко впроваджується навчання дітей з особливими потребами в загальноосвітніх школах, навчальних закладах інтегрованого типу (Університет “Україна”), дистанційне та кореспондентське навчання (наприклад, ЄШКО – Європейська школа кореспондентського навчання), застосування модульних пакетів у професійному навчанні, використання інтернету, подання матеріалу на аудіокасетах і т. ін. Консультації психологів для сімейних пар, які мають дітей з вадами здоров’я, проводяться в різних закладах: навчальних, дошкільних, лікувальних, у науково-дослідних установах.

Найбільш поширена проблема, з якою родина звертається до фахівця, – це *проекування життєвого шляху дитини*. Визначення життєвої перспективи дитини утруднюється зазвичай незгодами, нерозв’язаними проблемами, непродуктивними психологічними захистами й комплексами, пов’язаними із психотравмвальним впливом. Занадто інтенсивний захист ускладнює зіставлення зовнішнього і внутрішнього світів, що впливає на автономію життєвого світу особистості. Збереження звичного, усталеного способу життєздійснення – шлях до виникнення дисгармоній, невротизації, уповільнення та викривлення особистісного зростання.

Індивідуальність життєтворення проявляється в певній архітектоніці життєвого світу, створеного за неповторними законами, авторськими проектами. У такому проекті в згорнутому вигляді вміщується загальнолюдський зміст, який відтворює еволюційний шлях, пройдений родиною, нацією, культурою, набутий досвід, який особистість навіть не усвідомлює. Життєтворчість є результатом саморуху особистості, активного ставлення до дійсності. Життєвий світ – відкрита система, здатна до саморегулювання, самоорганізації, самозмінювання. Цей світ виникає як результат численних взаємопроекцій внутрішнього й зовнішнього світів. Внутрішній світ особистості постає в сукупності певних цінностей, ідеалів, які вона сповідує. Як зберегти баланс між зовнішнім і внутрішнім світом, запобігти виникненню відхилень, появи дисгармоній у розвитку особистості, допомогти їй в оволодінні навичками вільного життєвого вибору? Такі

практичні завдання постають перед психологами, учителями, вихователями, які працюють із дітьми, що мають вади здоров'я.

Під кутом зору загальних завдань психологічної допомоги сім'ям з дітьми, що мають вади здоров'я, основні напрями роботи полягають у просвітницькій діяльності, проведенні психопрофілактичної роботи, психологічного консультування й психотерапії. Аналіз останніх досліджень у сфері психологічного консультування та сімейної психотерапії дає можливість виділити певні напрями пошуку гармонізації розвитку особистості, що має вади здоров'я, та оптимізації умов її життєтворчості. У дослідженнях гармонізації життєвого світу особистості (К. А. Абульханова-Славська, М. Й. Боришевський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, А. А. Кронік, В. А. Нуркова) цікавим видається герменевтичний ракурс проблеми [2–6]. Людина розбудовує свій життєвий світ, оприлюднюючи, оголюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, зацікавлення й потреби. Особистість визначає той ракурс, у якому вона бачить довколишній світ, чужих і близьких, своє місце, ту роль, яку ніхто, окрім неї, не здатний виконувати. Завдяки цій ролі особистість не може уникнути викривлень сприймання, оцінювання, розуміння реальності. У дитини з вадами здоров'я цей процес поглиблюється психотравмуючим впливом наслідків захворювання.

Результати аналізу психологічних особливостей і потреб дітей з вадами здоров'я дали можливість узагальнити наявні проблеми та виокремити серед них найголовніші:

- низький прояв соціальної активності; недовірливість і відчуженість;
- стиль міжособистісної поведінки – конформність, залежність, пасивність, приховане прагнення до незалежності, уникання конфронтації із сильними й впевненими в собі особистостями, тяжіння до світу ідеальних, а не реальних відносин, позірні поступливість і лагідність інколи поєднуються з прихованою агресивністю;
- підвищена тривожність, вразливість і ранимість;
- емоційна нестійкість;
- реакція на стрес – страх, блокування, залежна поведінка; у стресовому стані можуть проявлятися імпульсивні та агресивні реакції;

- нерішучість, м'якість, скромність, сором'язливість, замкненість у собі, залежність; схильність перекладати відповідальність на інших;

- низький рівень мотивації досягнення; страх невдачі домінує над мотивацією досягнення; домінуючі мотиви – уникнення неспіху й невдачі, прагнення знайти захист у більш сильної, доброзичливої та альтруїстичної особи;

- підвищене почуття провини, яке, однак, часто поєднується зі звинувачувальним типом реагування;

- схильність до сумнівів і драматизації наявних проблем;

- низький рівень самоактуалізації; психологічна залежність від батьків;

- добре виражена інтровертованість; переважно низька самооцінка;

- незначні порушення когнітивної сфери, концентрації уваги;

- знижена працездатність, підвищена втомлюваність і виснажуваність;

- нерозвинутість самоконтролю;

- відірваність від практичних проблем, зосередженість на внутрішньому світі власних переживань;

- відчуття втрати майбутнього (так зване почуття укороченого майбутнього);

- уникання переживань, що травмують особистість.

Щоб подолати означені психологічні проблеми, потрібна професійна психологічна робота з дітьми, що мають особливі потреби, оскільки слід навчити їх: адекватно компенсувати свої слабкі сторони за рахунок сильних; поступово долати підвищену втомлюваність, виснажуваність і недоліки саморегуляції; посилювати мотивацію позитивних самозмін. Треба також призупинити розвиток наявної ідентичності (тобто неадекватної ідентичності, яка стримує процеси адаптації, реабілітації та інтеграції дитини). Слід подбати про розвиток життєтворчості, що передбачає “життєвий вибір”. Саме цей аспект потребує подальших розробок і дослідження.

Завдяки вибору особистість посідає саме те місце, якого їй вдається досягти на своєму життєвому шляху. Ерієнт виділяє три функції життєвого вибору: а) утворення нового; б) збереження бажаного; в) звільнення від існуючого. Оскільки “внут-

рішнє” і “зовнішнє” завжди взаємопов’язані, то всі функції вибору будуть впливати одна на одну. Важливо узагальнити тенденції життєвого вибору. Який вибір особистість робить у своїх почуттях, думках, учинках?

Класифікуючи означені вище вибори, можна виділити **життєві стратегії, які впливають на життєтворчість**. За теорією “біографічної пам’яті” В. Нуркової [4], виділяють два типи життєвих стратегій: “утікач” і “мисливець”. Перший тип життєвої стратегії можна співвіднести з позицією “жертви”. Особистість, яка приймає життєву стратегію “жертви”, вважає, що в неї немає вибору. Найтрагічнішим прикладом такої позиції є суїциди. Вони бачать свої перспективи настільки обмеженими, безальтернативними, що смерть видається їм найлегшим і найпростішим вибором. На протигагу “втікачам”, які уникають того, що видається їм перепоною, “мисливці”, котрі уособлюють другий тип життєвої стратегії, розкривають нові свої можливості в прийнятті рішень, проявляють креативність, що дає їм змогу творити свій **життєвий шлях**.

Особистостям з вадами здоров’я важко співвідносити власний вибір із можливістю страждань або добробуту. Специфіка їхнього життєвого вибору виявляється в альтернативі вибору – бути жертвою чи активно розв’язувати свої проблеми. Саме цей аспект проблеми є найменш дослідженим.

За **мету психологічної допомоги** слід означити віднайдення умов і засобів впливу на становлення життєвих стратегій особистості з вадами здоров’я, опосередковуючи в такий спосіб її життєтворчість. **Завдання психологічного супроводу сім’ї** – допомога у створенні сприятливих умов для становлення життєвих стратегій дитини, що має вади здоров’я, розвиток життєтворчості особистості.

Аналіз результатів дослідження взаємин у сім’ї дав змогу зіставити життєві стратегії з різними комбінаціями ролей: “агресор”, “суддя”, “воїн”, “учитель” та ін. Особистість вибирає певну роль і, відповідно, життєві ситуації для її підтримки. Життєва стратегія “втікача” опосередковує формування **механізму маніпулювання**. За ознаки маніпулювання визначено: звинувачення оточення у виникненні своїх проблем; імітація або перебільшення своєї безпорадності; залякування, іноді погрози самогубства; провокування в оточення почуття провини; повчання близьких,

що потрібно робити, а чого не слід (у розв'язанні власних проблем); заперечення своїх помилок; уникання тем, пов'язаних з обговоренням проблем особистості; істерики, крик, звинувачення.

Умовами становлення механізму маніпулювання в особистості з вадами здоров'я часто стає поблажливе, починаючи з дитинства, ставлення оточення, (близьких, родини, вихователів, учителів). Особистість досягає своєї мети, викликаючи в інших почуття провини, відповідальності за розв'язання її проблем. Перекладаючи відповідальність на інших, вона відчуває себе в безпеці. Якщо їй це не вдається, спостерігаються прояви агресії, відчаю, депресивний стан, стан фрустрації.

Механізм маніпулювання стає перепоною на шляху до успішної соціальної адаптації особистості, оскільки умови спільного співіснування в певному соціальному середовищі зобов'язують її виявляти толерантність, враховувати інтереси інших, співпрацювати з ними, допомагати їм у розв'язанні їхніх проблем. Дітям з вадами здоров'я важко погодитися з тим, що їхні особисті проблеми можуть бути менш вагомими для інших. Звідси виникають певні труднощі їх входження в соціум, пристосування до певної контактної групи, унаслідок чого особистість соціально дезадаптується. Ця проблема пов'язана з особливостями праці, побуту, духовних потреб батьків, родичів, сусідів. Дорослі мають різні професії, звички, потреби, час на дозвілля, матеріальні можливості тощо. Це створює, відповідно, і різні умови для адаптації дитини до певного стилю життя, життєвих стратегій, розвитку ціннісної ієрархії.

У процесі соціалізації дитини виникають певні перепоони, які породжують соціальну дезадаптацію особистості. Інтегроване навчання змушує розгортати спільну (навчальну, пізнавальну, рекреаційну та ін.) діяльність на основі принципу "відповідальної залежності" членів групи, культивувати суб'єкта самобутньої активності, яка реалізується в ініціативних та креативних формах і забезпечує ампліфікацію, збагачення (О.В. Запорожець) перспектив та потенціальних можливостей розвитку особистості. Психологічний супровід особистості в навчальних закладах спрямовується на подолання таких детермінант агресії, як почуття провини, самотності, самопокарання. Особлива увага приділяється насамперед молодим сім'ям, у яких є інваліди.

Молодь, що навчається у вищих навчальних закладах, має можливість отримувати таку психологічну допомогу в стінах вузу.

У ході психологічного консультування студентів ВМУ-РоЛ “Україна”, було застосовано методику каузометрії. Узагальнюючи особливості суб’єктивної картини життєвого шляху молоді, ми виокремили серед них найбільш типові. У п’ять-сім значущих життєвих подій обов’язково включалася життєва подія, пов’язана із захворюванням (проведені операції, початок захворювання, певні зміни в стані здоров’я і т. ін.). Ці події (одна чи більше) можуть належати до так званого “композиційного” шару картини життя – одного із п’яти шарів (за Кроніком О. [3]) , а також обов’язково входять до складу ядра значущих для особистості спогадів та очікувань. Дуже рідко події, пов’язані із захворюванням, потрапляють у “периферійний шар” подій життя. У такому випадку в особистості більш розвинуті позитивні спрямування життєвого шляху з причинними зв’язками “завдяки”, цільові зв’язки життєвих подій – “досягти”. Найчастіше в таких випадках відмічається максималізація корисності, власних потреб, здібностей.

Якщо особистість ігнорує вплив захворювання на життєві обставини, опосередкованість його особливостями взаємозв’язків між життєвими подіями, то спостерігається “витіснення” із свідомості цих подій, навіть деформація картини життєвого шляху. В особистості виявляються невизначені або односторонні зв’язки між подіями, більше зв’язків припадає на події минулого. При цьому привертає до себе увагу відсутність взаємозв’язків у майбутньому, невизначеність цих подій, непередбачуваність їх, несформованість перспективних планів. Також більше виявляються негативні причинно-наслідкові зв’язки, неможливість адекватно оцінити вплив наслідків захворювання на життєві події і нездатність регулювати власний життєвий шлях (непродуманість життєвих планів, страх через нездійснення бажаного). Унаслідок означених тенденцій у побудові життєвого шляху особистість вибирає життєву стратегію “втікача”. Ця стратегія формує життєві плани “уникнення”, що є виявом стилю “досягти всупереч” й “уникнути завдяки”. Життєва програма особистості сприймається нею як сукупність обставин (які дозволяють або не дозволяють їй реалізувати певні бажання, мету, наміри). Психологічна підтримка повинна спрямовуватися на

корекцію сприймання життєвої програми як послідовності досягнення певних цілей. Перший крок – окреслення цих цілей, і другий – визначення засобів їх досягнення.

Умови інтегрованого середовища вимагають від особистості не тільки засвоєння певної інформації та формування необхідних знань, умінь і навичок спілкування, взаємодії, не тільки розгортання пізнавальної активності й пошуку, а й специфічного самовизначення, подолання зовнішніх і внутрішніх (психологічних) перепон, що передбачає становлення нових функціональних систем психіки. При цьому йдеться не тільки про розширення меж індивідуального досвіду дитини, а й неперервне додання локальних “кордонів” зони найближчого розвитку особистості, оскільки дитина з особливими потребами постійно перебуватиме в стані надситуативної активності й орієнтуватиметься на постійне додання “кордонів”: “кордонів” ставлення до себе, своїх можливостей, “кордонів” батьківської детермінації тощо. У цьому подоланні формується самосвідомість особистості, а психологічна допомога спрямовує цей процес.

Потреба організації навколо особистості з особливими потребами реабілітаційного простору вимагає створення особливої оптимістичної, насиченої позитивними емоціями атмосфери. Саме духовне, міжособистісне спілкування, що сприяє розкріпаченню, запускає в дію реабілітаційні механізми, забезпечує значною мірою відновлення різних сторін особистості, її соціалізацію, яка структурує свідомість відповідно до системи соціальних інституцій. Сюди належать інтеріоризація спрямованих на регулювання життєдіяльності особистості правових норм у формі соціальних настанов-диспозицій, вироблення комплексної багатоцільової полімотиваційної програми життєдіяльності. Тому так важливо враховувати ці закономірності, надаючи психологічну допомогу сім'ям, які мають дітей з вадами здоров'я.

Висновки. Психологічний супровід сім'ї дає можливість розв'язувати проблеми, що виникають у процесі розвитку життєвої стратегії особистості з особливими потребами: постановка життєвих цілей і визначення шляхів їх досягнення; самовизначення; оптимізація особистісного і статевого розвитку, стосунків з оточенням; розвиток саморегуляції емоційних станів; пошук конструктивних методів розв'язання конфліктів; запобігання втечі у хворобу, віртуальну реальність; допомога батькам у

налагодженні сімейного спілкування, взаємин у кризових ситуаціях; подолання самотності; сепарація дітей, їх спроможність до самостійного життєвого вибору, відокремлення від батьків; функціонально-рольова структура сім'ї; прийняття проблемного й травматичного досвіду та позитивне переосмислення його, адекватне оцінювання власних потреб і можливостей.

Психологічний супровід сприяє більш ефективному подоланню аномалій особистісного розвитку дітей з особливими потребами; переборюванню вже сформованої обмеженості (що несвідомо роблять батьки дітей-інвалідів) життєвого досвіду; реалізації дітьми свого життєвого досвіду в межах зони найближчого розвитку відкритого, а не закритого типу. Психологічний супровід дає можливість налагоджувати конструктивну комунікацію, інформаційний обмін; оптимально враховувати особистісні особливості членів сім'ї в розподілі сімейних обов'язків і повноважень; забезпечує концептуальну єдність і відповідність оперативних завдань життєвим стратегіям; адекватне розуміння й сприйняття всіма членами сім'ї цілей і завдань, що виникають на певному життєвому етапі особистості, життєвому циклі розвитку сім'ї; підвищує соціально-психологічну компетентність усіх членів родини.

Література

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – СПб.: Лениздат, 1992. – 400 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
3. Кроник А. А., Кроник Е. А. Психология человеческих отношений. – М.: ЭКМО, 1998. – 364 с.
4. Нуркова В. Совершенное продолжается: Психология автобиографической памяти личности. – М.: УРАО, 2000. – 320 с.
5. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. пр. – К.: Гнозис, 2001. – № 1. – 528 с.
6. Діти України в умовах перехідного періоду: Аналіз ситуації. – К.: Генеза, 1996. – 82 с.

© Володарська Н.Д.

**ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕХНИКИ
“СОВМЕСТНОЕ СОЧИНЕНИЕ СКАЗКИ”
В ТЕРАПИИ СУПРУЖЕСКИХ ПАР**

Висвітлюється досвід застосування казкотерапевтичної техніки “Спільне творення казки” (О. Бреусенко-Кузнецов) у роботі із сім’ями (подружніми парами). Підкреслюється, що в процесі творення казкового тексту обов’язково мають брати участь як мінімум два терапевти, між якими налагоджено взаєморозуміння на емоційному рівні. Стверджується, що ця техніка сприяє налагоджуванню комунікації між членами сім’ї, виявленню глибинних аспектів родинної феноменології, психологічного захисту й опору змінам родинної системи.

Ключові слова: казкотерапія, арт-терапія, гештальт-підхід у родинній терапії, спільне творення казки, родинна (подружня) система.

Освещается опыт применения сказкотерапевтической техники “Совместное сочинение сказки” (А. Бреусенко-Кузнецов) в работе с семьями (супружескими парами). Подчеркивается, что в процессе сочинения сказочного текста необходимо участие как минимум двух терапевтов, между которыми налажено взаимопонимание на эмоциональном уровне. Утверждается, что данная техника способствует налаживанию коммуникации между членами семьи, выявлению глубинных аспектов семейной феноменологии, психологической защиты и сопротивления изменениям семейной системы.

Ключевые слова: сказкотерапия, арт-терапия, гештальт-подход в семейной терапии, совместное сочинение сказки, семейная (супружеская) система.

The article is devoted to the description of experience of applying the fairytale-therapy technique “The joint composition of a fairy tale” (A. Breusencko-Kuznetsov) in work with families (married couples). In a context of work with a family during the composition of a fairy text the participation of minimum two therapists with mutual understanding at an emotional level is necessary. In work with a family the technique allows to build the communication between its members, to consider the deep aspects of family phenomenology, to reveal psychological defence and resistance to changes of the family system.

Key words: fairytale-therapy, art-therapy, gestalt approach in family therapy, joint composition of fairy tales, family (marital) system.

Освещаемая статьей *проблема* состоит в поиске путей эффективного применения методов арт-терапии (в широком смысле включающей и сказкотерапию в качестве одного из её подвидов) в контексте семейной терапии, т. е. к семейным (супружеским) системам.

Цель статьи: адаптация психотерапевтической техники “Совместное сочинение сказки” (А. Бреусенко-Кузнецов), первоначально рассчитанной на использование в групповой терапии, к применению в работе с семьей. Презентация конкретного применения техники в терапии супружеской пары, на наш взгляд, поможет оценить ее адекватность семейной проблематике.

Метод “Совместное сочинение сказки” в исходной версии подробно изложен в наших статьях [1–7]. Важнейшими аспектами рассмотрения стали формы содержательного анализа совместных сказок в групповом процессе, мифологические предпосылки совместного сказочничества, арт-пространство сказкотерапии, роль и позиция ведущего в зависимости от преследуемых целей. В работе мы обратились к семейной проблематике и привели пример сказкотерапевтического сеанса с *симулированной семьей* в рамках студийной сказкотерапевтической группы [1]. То, что семья – социальная группа, объединенная родовыми связями, уже предполагает адекватность мифологических моделей её глубинного функционирования (например, “семейных космогоний” [8]). Сказочный текст имеет структурное сродство с мифом и ритуалом, поэтому составляет адекватный язык для выражения глубинных (экзистенциальных) оснований семейных проблем.

Пример применения техники “Совместное сочинение сказки” в работе с семейной парой взят из нашей собственной практики в области семейной терапии. Участники работавшей с техникой ко-терапевтической диады – А. Бреусенко-Кузнецов и Е. Вознесенская (далее: Александр и Елена) – представляют Арт-терапевтическую ассоциацию г. Киева. Не удивительно, что и в свою семейно-терапевтическую деятельность они активно внедряют арт-методы (суть которых – в исцелении посредством творческого самовыражения).

К терапевтам обратилась пара, пребывающая в гражданском браке (всего состоялось шесть сессий в период осень – зима 2005 г.). Семья состоит из двух человек: И. – муж, 24 года. Я. – жена, 24 года. Гражданский брак, живут вместе один год с момента переезда в Киев, вместе учились и встречались до переезда в Киев около года. На момент обращения к терапии не жили вместе три недели (Я. переехала жить к друзьям из снимаемой ею квартиры, где остались И. и ещё двое их друзей). Повод обращения: насилие в семье. (Инициатор работы – Я.). Идентифицированный пациент, предъявляемый парой, – И. с его “агрессивной неадекватностью” в связи с насилием над Я.

Структурные параметры семьи. Внешние границы – прозрачные, не вполне осознаваемые. Об этом свидетельствует проживание на одной территории с посторонними людьми (друзьями). Внутренние границы – четкие. У И. – образ пропасти между ними при совместном обитании либо широкого пространства – при раздельном.

Рольевая структура семьи. Муж и жена – самостоятельные, независимые друг от друга материально, направленные на реализацию в социуме.

У Елены возникло ощущение эмоциональной запутанности, сложности восприятия пары как целостной семьи, но при этом взаимной зависимости партнеров, которая непонятно на чем основана. (И. совершил насилие над Я., Я. переехала из снимаемой ею квартиры к друзьям, но при этом именно Я. – инициатор обращения к терапии, и она ставит перед собой задачу: не наладить контакт с И., а разобраться в себе, следует ли ей с ним жить и почему произошло насилие).

Особенности коммуникации членов семьи на момент обращения. Не слышат друг друга, каждый говорит о своем и не пытается услышать другого. Говорят “по очереди”, но начинают только при обращении к ним. Друг к другу не обращаются.

Семейные правила не выстроены полноценно, т. к. партнеры долгое время жили не вдвоем, а с друзьями-коллегами по работе, поэтому не имели возможности выстроить правила взаимоотношений друг с другом, кроме запрета на выражение и обсуждение чувств в связи с присутствием посторонних семье людей

Семейные мифы. Из родового контекста Я. пришло с декларируемым энтузиазмом поддержанное И. “неуважитель-

ное” отношение к женщине. Я. стремится к тому, чтобы благодаря неким не оформившимся в фигуру “достижениям” стать “исключением” из женского рода – и опасается, что И. будет уважать другую женщину, появившуюся “на горизонте” (типичный интроект). И. с готовностью сообщает, что в его традиции уважать в основном мужчин, так что ей конкуренции спастись вроде и не приходится. **Стабилизаторы** – общая территория проживания, удобство ведения бюджета вместе.

Предыдущие попытки решения проблемы. Обращение Я. за советом к коллегам по работе, все осудили поведение И. Однако Я. чувствует и свою вину за происшедшее, что и привело их в терапию. И. боится осуждения, но ради примирения готов на все, даже ходить на консультации. Попытка решения проблемы И. – “несение тяжести своей вины”: всегда о ней помнить, чтобы не допустить вновь.

Определение целей психотерапии. Главная цель – налаживание коммуникации между супругами после насилия для развития отношений в семье.

Эмоциональные процессы в семье. Запрет на проговаривание чувств (гипотеза: выражение чувств на телесном уровне, в т. ч. и через насилие). Семейные стрессоры – конкуренция: кто круче зарабатывает, кто занимает более высокое социальное положение. Возможно, стрессоры – невозможность побыть вдвоем. Манипуляция: демонстративные обиды Я., вынуждающие И. стараться соответствовать тем образам, которые она создает в своем воображении. Эмоции проговариваются только негативные. Я. осознает небезопасность совместного проживания с И., ощущает обиду, боль, страх, демонстрирует суицидальные тенденции. И. проговаривает позитивные чувства по отношению к Я., плюс вину перед ней, плюс гордость от своих социальных успехов (в работе и в межличностном взаимодействии, связанном с работой).

Прогноз позитивный.

Вкратце представим материал первых трёх сессий, не связанный с применением презентуемой техники. Запросы участников пары первоначально явно не согласовались между собой; их формулировки были игнорирующими либо конфронтующими. Цель визита Я. сперва сформулировала как желание разобраться в ситуации и себе, т. к. она понимает, что её до-

ля вины в случившемся тоже есть (ведь у Я. лично и в родительской семье уже бывали случаи насилия, у И. же – нет). Когда Елена отметила, что данный запрос более соответствует индивидуальной психотерапии, Я. поправилась: она решает вопрос о том, то ли ей уйти от И. сразу, то ли нет; её пугает возможность насилия в дальнейшем (она-де была сильно изувечена, к тому же рассматривала возможность суицида), но при этом она любит И., и если бы не все эти сложности, она бы с ним осталась.

Говоря, Я. и И. игнорировали друг друга, упоминали друг друга в третьем лице: “он”, “она”. Пока говорила Я., И. молчал с отсутствующим выражением лица. В пространных разглагольствованиях И., сопровождающихся взглядом поверх голов присутствующих, было много логических несоответствий (вскрываемых и вербализуемых Александром). Говоря сложными предложениями, он не слишком заботился, чтобы начало в них по смыслу соответствовало финалу, при этом выдерживал общий “уверенный” тон. Из слов И. следовало, что проблем в дальнейшем совместном существовании он не видит. Им с Я. необходимо съезжаться; повторного эпизода насилия он точно не допустит – и волноваться нечего. Смысла в терапии он видит немного, хотя надеется на лучшее, чем после разговоров Я. с друзьями-психологами, объяснявшими ей, что он “плохой”.

Я. та легкость, с которой И. высказывал уверенность (и давал обещание) о смирении своей агрессии, расценивалась как легковесность, как свидетельство того, что он сам не понимает, о чём говорит. (Елена подтвердила, что агрессивные проявления человека не полностью зависят от его волеизъявления, и давать гарантию относительно своего поведения в будущем никто не может).

Причины ситуации И. видел (как можно было заключить из его дальнейшего текста) в том, что он, испытывая слишком сильные чувства к Я., старался предстать в более выгодном свете; ему поэтому приходилось врать (но в благих целях). Для И. важно тесное взаимодействие с партнёршей (воля к слиянию?). И он, “как мышка”, был вовлечён не в свою игру, что-то ей всё время доказывая. Она же “все время молчала”, как будто соглашаясь со всем сказанным, а потом оказывалось, что она не с ним и т. п. Оказывается, они с нею с самого начала были не вместе (как думал он). Когда они жили вместе, между ними “вырастала глубокая пропасть”. При отдельном же проживании на разных

концах города этой пропасти не было. (Александр усомнился, действительно ли она исчезала или с большого расстояния её не было видно. Но И. настаивал, что пропасть исчезала).

В ходе *первой встречи* был сформулирован общий запрос на совместную работу: наладить взаимодействие (взаимопонимание) в паре.

На *второй сессии* в качестве средства терапии была предложена арт-терапия – совместный рисунок. Рисунок позволил паре коммуницировать не на вербальном уровне, а в образах, непосредственно выражающих эмоции. Не вдаваясь в подробности, отметим, что – в связи с проявившимся с первой же встречи нарциссическим полем пары – Я. и И. образные послания друг друга интерпретировали неадекватно, заслоняя своими проекциями. Несмотря на задание общаться в рисунке, ни Я., ни И. не развернул свои послания к адресату. В процесс рисования И. включился не сразу, преодолевая сопротивление, при этом выявилась экспансия Я, тяготеющей к оформлению не только своего “личностного” пространства, отделённого дугой, но и пространства И.

На *третьей сессии* паре было предложено посмотреть еще раз на тот рисунок, который был создан семьей в прошлый раз. Елена предложила, чтобы пара поменялась местами. После смены позиции, Я. сказала, что она теперь видит, что ее образы-рисунки с места И. непонятны. Так, нарисованный ею “смайлик” (с позже дорисованным высунутым языком), якобы для налаживания коммуникации, но не развёрнутый к партнеру, не выглядел похожим на улыбку, а вот нарисованный ею после “перевернутый смайлик”, демонстрирующий обиду на непонимание партнёра, с его стороны выглядел как раз вполне конвенциональной улыбкой.

К *четвертой встрече*, когда паре была предложена техника “Совместное сочинение сказки”, коммуникация между И. и Я. была в значительной мере налажена (в немалой мере благодаря совместному рисунку). Более того, на эту встречу пара пришла с общей установкой на примирение любой ценой. С порога И. и Я. демонстрировали своё единство. Выяснилось, что решение о совместной жизни торопили причины материального порядка (совместное проживание в Киеве дешевле раздельного, разорительного для пары, если она в конечном итоге сохранится). Сидя в довольно закрытых позах и Я., и И. на вербальном уровне старательно убеждали терапевтов, что ими достигнуто взаи-

мопонимание, что их проблемы решены. Поскольку ими было обещано терапевтам ещё на первой встрече, что никаких кардинальных шагов в своей жизни в течение работы по секрету от терапевтов они делать не станут, в частности, съезжаться они пока не будут, Я. и И. (на что было сделано ударение) пока что жили отдельно, но прямо с этой встречи собирались объединиться.

Поскольку у обоих терапевтов возникло подозрение, что проблема не решена, а лишь задрапирована, обесценена, подверглась отрицанию, было сочтено необходимым показать клиентам те глубинные конфликты, которые ими игнорировались. В условиях сопротивления И. и Я. осознанию незавершённости работы над их запросом терапевты посчитали нужным проведение интервенции. Эффективные методы решения этой задачи могла дать сказкотерапия.

Паре была предложена техника “Совместное сочинение сказки” – авторская техника Александра. Сказка сочинялась совместно с терапевтами, в инструкции Александр указал, что целью является создание единого текста, но желательно, чтобы каждый автор не шёл на поводу у других и делал сказку такой, какой сам хотел бы ее видеть; сочинение происходит по кругу с регламентом фраз от каждого участника (максимум – три, минимум – одна), количество циклов, которое делает сказка, – минимум три; каждый сказочник конспектирует вклады в сказку, внесённые предыдущим.

Поочерёдное расположение терапевтов и клиентов позволяло Александру и Елене корректировать ход сочинения сказки и вовремя проводить интервенции, а также гибко реагировать на клиентское сопротивление. Разумеется, условием такой работы является взаимопонимание терапевтов. Порядок сочинения сказки был таков: Сказочник 1 – И., Сказочник 2 – Александр, Сказочник 3 – Я., Сказочник 4 – Елена. Сказка прошла восемь циклов. Для удобства в ниже приведенном тексте полученной сказки вклады клиентов выделены курсивом.

СКАЗКА

Ц. 1. *Жили-были дед да баба. И вот однажды к ним приехала в гости внучка. Внучка была красивая, умная, заботливая, работы всяческой не боялась (1).* Поэтому привезла внучка работу с собой. Разложила на столе обеденном листы с книжной мудростью и давай их красивым почерком переписывать. Ходят вок-

руг дед да баба – не могут нарадоваться (2). *Начало смеркаться. Бабушка, переживая за внучку, принесла и поставила на стол свечку, чтобы внученька глаза не портила. А тут любимая кошка Мурка прыг на стол – и зацепила хвостиком свечку. Свеча упала, и пламя зацепило книжки с мудростью, и загорелись они синим пламенем* (3). Девочка испугалась, начала тушить огонь, прыгать, звать на помощь, да не тут-то было. Огонь поднимался всё выше, и стало в этом огне проявляться лицо человеческое, женское. “Дитя мое, – сказала женщина, – я здесь для того, чтобы передать тебе всю мою мудрость, веками накопленную” (4).

Ц. 2. *Но внучка не стала слушать магическое создание, поторопилась ведро с водой принести, чтобы пламя сбить и затушить. И мудрее стала от этого, в том что не надо поддаваться и верить словам чужим, а сохранять, беречь и ценить труд человеческий* (1). Ну, и начал дед прогоревший стол ремонтировать. Как ни водил рубанком, а в столешницу буквы огненные впечатаны. Дед был неграмотным – позвал внучку письмена эти разбирать. Подошла внучка нехотя и таки получила послание от создания магического (2). *Деду не терпится, спрашивает внучку: “Ну что? Ну что?”. А в это время опять кошка Мурка между ног пробежала, внученька её не заметила и, сделав неосторожный шаг, упала и ударилась головой о прогоревший стол с мудрым посланием от магического создания* (3). Очнулась внученька через сутки, бабка с дедом вокруг неё хлопчут, компрессы прикладывают. Смотрит она на них и не узнаёт, вся мудрость, что была, из головы вылетела. Встала девица с постели, деда с бабой отстранила и вышла из дому, и направилась куда глаза глядят (4).

Ц. 3. *Долго ли шла она, или нет, но вот видит перед собой лес дремучий. Страшно стало девице, но интерес стал распирает, и её путь через лес продолжился. Проходила она среди деревьев толстых, меж кустов колючих, по траве высокой, и вышла на просторную солнечную поляну* (1). А на поляне избушка, а в избушке окошко, а из окошка создание магическое выглядывает. Никого внучка не узнавала, а его узнала почему-то, и говорит созданию: “Ну, здравствуй, тетя Василиса, давненько я тебя не встречала” (2). *Непонятное что-то со мной происходит, тётушка. Всегда ты мне была наставницей, всегда мудрые советы подавала, вот и сейчас необходимо мне слово мудрое”. А*

тетушка отвечает: “Не послушала ты меня, побежала за ведром с водой. Начала ценить вещи материальные больше, чем слова мудрые. Добывай мудрость теперь самостоятельно (3). Напоследок дам один совет: то, что ценишь родных своих, семью – это хорошо! Только нужно научиться тебе, как построить семью свою, и ждут тебя на этом пути серьезные испытания. Придешь ко мне за благословением со своим суженым, а теперь ступай”. Сказала и исчезла вместе с избушкой (4).

Ц. 4. *Решила внучка обратно пойти, чтобы сначала деду с бабой поблагодарить за заботу. А потом уже и за суженым отправиться. Да вот беда – заблудилась (1).* Стало ясно, что не вернуться ей к деду с бабой. Ходит внучка по лесу, суженого ищет. Но попадаются ей лишь белки лохматые, ежики колючие да прочая живность лесная. И вдруг глядь – человек за сосной прячется (2). *Обрадовалась внучка и тоже начала прятаться. А человек тот был добрый молодец, красивый, умный... Увидел он, как девушка прячется, интересно ему стало, и начал он листья под ногами разгребать, ветви деревьев ломать, тяжёлый путь прошел, но всё-таки нашел. И говорит ей: “Видишь, какие трудности я преодолел, пока тебя нашел! Так будь же моей невестой” (3).* “Как же я буду твоей невестой, я же тебя совсем не знаю?”. “Так давай познакомимся, – говорит ей добрый молодец, – расскажи мне, как ты в этом лесу очутилась, что ты тут делаешь?”. Застеснялась сначала красна девица, а потом всё и выложила про бабку с дедкой, тёткину мудрость и собственную глупость. Так она прошла первое испытание – на искренность (4).

Ц. 5. *Внимательно выслушал красну девицу добрый молодец (1).* И говорит добрый молодец: “Ну что ж, красна девица, ты мне подходишь. Заживем с тобою душа в душу в здешнем лесу дремучем. Я сейчас дров наломаю, а ты сходила бы по грибы да по ягоды. Разведем костер да позавтракаем, как солнце встанет” (2). *Собирает девица грибы и ягоды и думает: “Жила я у деду и бабы, книжки мудрые читала, а теперь хожу по этому лесу дремучему и непонятно чем занимаюсь”.* И вдруг видит она: *возле самого большого дуба в лесу стоят дед, баба, кошка Мурка и машут ей руками (3).* Подбежала она к ним радостно, кричит: “Заберите меня с собой, хочу опять с вами жить!”. А дед ей наставительно отвечает: “Ты, внученька, взро-

сляя уже – надо жизнь повидать. А мужу своему доверять надо”. Сказал дед, и исчезли они все – то видение было (4).

Ц. 6. *Насобирала внученька грибов да ягод, а добрый молодец тем временем костер жаркий разложил. Погреться приглашает. Нанизывает грибы на палочки, чтобы про запас высушить, ягоды растирает, чтобы девицу накормить. Следит она за этим и не нарадуется* (1). Поела девица грибов да ягод, стала видений новых ожидать. Дед с бабой приходили уже, авось и родители скоро нагрянут из города (2). *Ждала она так, ждала, но вот чувствует, кто-то положил руку на плечо. Оборачивается, а на нее смотрят глаза добрые-добрые, ласковые-ласковые. И подумала девица: “Всё-таки дед был прав! Надо свою семью строить”.* Так прошла она второе испытание – испытание на расторопность (3). Глаза были ласковые и добрые, а морда страшная да уродливая. Хитростью хотел заманить ее в ловушку зверь лесной. “Помогите!” – закричала девица, рассмотрев морду. Прибежал добрый молодец и начал сражаться со зверем (4).

Ц. 7. *В смертном поединке одолел добрый молодец чудище лесное – и упал, обессилевши. Подбегает тут красна девица, плачет, травы лекарственные ищет, листья рвёт заживляющие, к ранам прикладывает* (1). Так она прошла третье испытание – на благодарность. Испытание-то прошла, да вот молодец всё никак не очухается. Сильно его зверь лесной помял да покалечил (2). *Сидит девушка над красным молодцем, слезами умывается и зовёт на помощь создание магическое. И откуда ни возьмись появляется кошка Мурка и человеческим голосом проговаривает: “Проснется твой молодец, когда в сердце твоём проснется любовь”* (3). А любовь, на самом деле, жила уже в сердце красной девицы. Не поняла она только до этого, что это любовь, – плыла по течению и делала, что говорят. Услышала Муркины слова и прозрела (4).

Ц. 8. *И вспыхнуло тут чувство это пламенем жарким. Подбегает к доброму молодцу, обнимает, целует, и очухался боец наш. Тоже целует девицу, благодарит за жизнь спасённую, которая теперь ей по праву принадлежит* (1). Оборачиваются они на лес дремучий, а он уже знакомый, как свои пять пальцев. И знают они в нем тропинки всякие. Уж можно и выйти из лесу да в город человеческий податься, да медлят они (2). *Медлили-медлили, да и остались они там на всю жизнь. Большие*

их никто не видел, только кошка Мурка, которая уже не говорит человеческим языком, пытается промякуть что-то деду с бабой, да те её слабо понимают (3).

После сессии текст сказки остался у терапевтов и был ими детально рассмотрен. Соучастие терапевтов в процессе совместного сочинения сказки с семьёй было признано удачным: Александр и Елена друг друга поддерживали, хорошо чувствовали и с пониманием реагировали на интервенции друг друга. Соучастие в сказке семьи было скорее конкурентным, поэтому Александр и Елена дали И. с Я. ещё и хорошую модель взаимопонимания и сотрудничества в общем деле.

Следующая встреча должна была состояться через неделю, но была отменена клиентами за три часа до начала. Поводом к отмене послужила внезапная болезнь И. (с утра он как ни в чём ни бывало вышел на работу, а в течение рабочего дня ему стало плохо). По-видимому, в соматической форме появилось сопротивление пары анализу написанной сказки: что-то в её содержании показалось настолько опасным, что потребовало отсрочки.

Пятая встреча. На этой встрече – предпоследней из оговоренных в терапевтическом контракте – терапевтами предполагалось завершить работу со сказочным текстом. Анализ вкладов сказочников строился по гештальтистской (феноменологической) модели с элементами юнгианской (психодинамической): основное внимание уделялось чувствам, возникающим в момент прочтения текста, а интерпретации (в основном в плане мужского и женского начала – анимуса и анимы) отводилась подчинённая роль.

Ожидалось, что удастся поработать со вкладами в сказку и И., и Я. и даже, возможно, прорисовать ключевые сказочные образы. На деле удалось поработать только со вкладом И. Когда Александр (как следующий сказочник) зачитывал записанные им вклады И., тот не получил каких-либо значительных инсайтов, зато реакция Я. была достаточно сильной. Основное внимание поэтому было уделено ей.

Я. уязвила обыденность требований к ней И., прочитанная в сказочном тексте: “красивая, умная, заботливая, работы всяческой не боялась”; “поторопилась ведро с водой принести”, “сохранять, беречь и ценить труд человеческий” Ей хотелось бы, чтобы И. от нее требовал каких-то исключительных достижений (нарциссическая позиция), чего в его тексте не было, а не

этих унижительных для ее грандиозных устремлений приземленных качеств. Эту проекцию Елена вернула Я. фразой: “А Вы уверены, что И. действительно нужно что-то исключительное?”.

В процессе работы выяснилось, что Я. всегда стремилась к исключительности (перфекционизм), чтобы вырваться из маленького городка в столицу, что и сделала, доказав, в первую очередь самой себе, возможность этого. Её переезд в Киев, нахождение и снятие квартиры поставили И. в зависимое положение (он к ней переехал и долго не мог найти работу). Превосходство над И. в этой ситуации устраивало Я. (с её опытом жертвы – насилия в родительской семье); И. чувствовал себя как раз плохо. Но как только И. стал финансово независимым и даже “круче” Я. – сразу пошли проблемы, и возникла ситуация насилия, которую, предположительно, Я. спровоцировала, чтобы выглядеть жертвой, а И. предстал агрессором и испытывал чувство вины, что опять возвышало ее над ним.

Кстати, проговариваемая И. ранее готовность нести память о содеянном в дальнейшие – оптимистически представляемые – отношения (как некую ценность) – и, стало быть, вечно за это событие расплачиваться, прозвучала и в сказке, в странном финальном вкладе: *“И вспыхнуло тут чувство это пламенем жарким. Подбегает к доброму молодцу, обнимает, целует, и очухался боец наш. Тоже целует девицу, благодарит за жизнь спасенную, которая теперь ей по праву принадлежит”* – и ведь сказано такое было о благодарности за выхаживание героя от травм, полученных им в связи с битвой, в которой была спасена героиня (собственно битва, стало быть, подверглась обесцениванию!).

Итак, И. по-прежнему был готов играть по правилам Я., демонстрируя ей своё подчинение, столь для нее важное. Что же он от Я. требовал взамен?

По тексту судя, И. предлагал ей соучастие в тихом и комфортном семейном быту и согласие на непритязательные радости у семейного очага: *“Насобирала внученька грибов да ягод, а добрый молодец тем временем костер жаркий разложил. Погреться приглашает. Нанизывает грибы на палочки, чтобы про запас высушить, ягоды растирает, чтобы девицу накормить. Следит она за этим и не нарадуется”*. Также налицо требование сочувствия к героическим усилиям: *“Подбегает тут красна девица, плачет, травы лекарственные ищет, листья рвёт зажив-*

ляющие, к ранам прикладывает”; “Подбегает к доброму молодцу, обнимает, целует, и очухался боец наш”. Также И. предлагал отказ от импульсивной деструктивной активности и подчеркивал доминанту здравого смысла: “...чтобы пламя сбить и потушить”, “сохранять, беречь и ценить труд человеческий”. Он навязчиво указывал в тексте сказки на то, что героиня заблудилась, но что здоровые силы в ней должны возобладавать: “Долго ли шла она, или нет, но вот видит перед собой лес дремучий. Страшно стало девице, но интерес стал распирает, и её путь через лес продолжился. Проходила она среди деревьев толстых, меж кустов колючих, по траве высокой и вышла на просторную солнечную поляну” (прогресс спасителен!); “Решила внучка обратно пойти, чтобы сначала деда с бабой поблагодарить за заботу. А потом уже и за суженым отправиться. Да вот беда – заблудилась” (регресс губителен!). Уже на втором цикле сказки в ответ на затеянную Я. деструкцию, к которой присоединилась и Елена (чтобы вскрыть идеологию этого акта), И. отвечает отрицанием: “Но внучка не стала слушать магическое создание... И мудрее стала от этого, в том что не надо поддаваться и верить словам чужим, а сохранять, беречь и ценить труд человеческий...”

Любопытен и момент, выявивший (по-видимому!) скрытое недоверие И. к партнерше. В ответ на фразу Елены о прохождении героиней первого испытания – на искренность – И. (в первый и единственный раз за сказку) ограничивается единственной (настороженной?) репликой: “Внимательно выслушал красну девицу добрый молодец” – и не развивает тему.

Обсуждение нарциссической и жертвенной позиции Я. заняло весь остаток сессии после разбора текста И. (примерно 40 мин.) и не позволило продолжить работу над сказкой. Терапевтическую беседу с Я. вела в основном Елена. Елена чувствовала тревогу по поводу состояния И. и периодически обращалась к нему с вопросами о состоянии и чувствах. И. сидел в закрытой позе, но периодически (видимо) пытался привлечь к себе внимание резкой сменой позы. Возможно, И. переживал чувство гнева (неосознанное), связанное с обвинениями Я. Обвинения Я. были построены на проекциях, которые Елена возвращала. В процессе беседы выяснилось, что завышенные требования Я. предъявляет к себе сама, и это ее выбор (с подачи мамы). В конкуренции с И. Я. старается выигрывать, а если проигрывает,

начинает “нечестную игру”, которая привела к насилию, что возвышает Я. К концу беседы Я. осознала (частично) свои проекции, что имело терапевтический эффект для семьи.

На *шестой встрече* – последней из оговоренных в терапевтическом контракте – терапевтами было решено максимально завершить работу по ключевым затронутым темам (в т. ч. со сказочным текстом) – чтобы клиенты имели возможность вполне свободно определиться с тем, хотят ли они перезаключать контракт для продолжения терапевтической работы. Предполагалось подвести основные итоги, обозначить достигнутое и наметить перспективы возможной дальнейшей работы (в числе перспектив было, например, обращение к родовой истории пары посредством метода генограммы – ведь до сих пор аспект преемственности проблем, связанных с запросом, не был предметом подробного рассмотрения).

Впрочем, у терапевтов были основания ожидать, что клиентами уже принято решение о прекращении работы. Об этом свидетельствовало многое: и возникшая тенденция замять непроясненные стороны проблем, и специфическое завершение сказки, в котором можно было признать подведение итога всей работы: *“Медлили-медлили, да и остались они там на всю жизнь. Больше их никто не видел, только кошка Мурка, которая уже не говорит человеческим языком, пытается промяукать что-то деду с бабой, да те ее слабо понимают”*. Образы деда с бабой, которые больше не видели главных героев, здесь, по-видимому, замещают терапевтов.

С самого начала встречи Александр и Елена проговорили то, что терапевтический контракт подходит к концу и что принять решение о продолжении или завершении работы клиентская пара может в конце сессии.

На обсуждении, что происходило с семьёй со времени прошлой сессии, И. сказал, что Я., слава Богу, уже не дуется молча, а обсуждает с ним свои чувства, потребности, он может с ней разговаривать, а то раньше она молчала, а он впадал в чувство вины, не зная, с чем связаны её обиды. Таким образом, цель терапии – налаживание коммуникации в паре – могла считаться достигнутой.

Я. подняла тему своей ревности. Ей очень бы не хотелось, чтобы И. *уважал* какую-то другую женщину, например,

коллегу по работе. И. на это жизнерадостно откликнулся, заявив, что Я. опасаться вовсе нечего: по работе он как раз более склонен уважать мужчин. Любопытна эта *дополнительность* Я. и И. в вопросе уважения к женщине; по мнению Александра, И. здесь лишь декларирует ожидаемое либо умалчивает о несущественных разногласиях. Предположительно, что в родительской семье Я. (где имело место рукоприкладство) уважать женщин было не принято, за исключением, может быть, *женщин с исключительными заслугами*. Последние, тем самым, оказывались вне конкуренции.

Перейдя к анализу реплик Я. в сказке, терапевты обнаружили и показали паре ещё ряд моментов недостатка взаимного понимания. Особенного внимания была удостоена кошка Мурка, с постоянно упоминаемым образом которой в текстах Я. была связана либо негативистическая деструкция, либо регрессия. Деструкция характерна для первых циклов, где она сопровождается потерей важной информации: *“Начало смеркаться. Бабушка, переживая за внучку, принесла и поставила на стол свечку, чтобы внученька глаза не портила. А тут любимая кошка Мурка прыг на стол – и зацепила хвостиком свечку. Свеча упала, и пламя зацепило книжки с мудростью, и загорелись они синим пламенем”*; *“Деду не терпится, спрашивает внучку: “Ну что? Ну что?”*. А в это время опять кошка Мурка между ног пробежала, внученька её не заметила и, сделав неосторожный шаг, упала и ударилась головой о прогоревший стол с мудрым посланием от магического создания”. Регрессивная тенденция, связанная с Муркой, относится уже к периоду знакомства героини с добрым молодцем: *“Собирает девица грибы и ягоды и думает: “Жила я у деда и бабы, книжки мудрые читала, а теперь хожу по этому лесу дремучему и непонятно чем занимаюсь”*. И вдруг видит она: *возле самого большого дуба в лесу стоят дед, баба, кошка Мурка и машут ей руками”*. В предпоследнем цикле сказки Мурка занимается вроде бы добрыми предсказаниями, но косвенно сообщает, что в данный момент героиня героя не любит: *“Сидит девушка над красным молодцем, слезами умывается и зовёт на помощь создание магическое. И откуда ни возьмись появляется кошка Мурка и человеческим голосом проговаривает: “Проснется твой молодец, когда в сердце твоём проснется любовь”*. В финале сказки Мурка (лишенная человечес-

кого облика, сниженная и обесцененная женственность, если истолковывать данный образ символически) подводит итог, регрессируя к своему чисто животному состоянию, не способному к коммуникации: *“Медлили-медлили, да и остались они там на всю жизнь. Больше их никто не видел, только кошка Мурка, которая уже не говорит человеческим языком, пытается промяукать что-то деду с бабой, да те её слабо понимают”*.

Конкуренция моделей совместной жизни, в которой Мурка выступила в роли мстителя, выглядит так: в ответ на обыденность требований И. к героине и рутинность ее занятий Я., используя кошку, вызывает пожар. Когда же И. под девизом уважения к труду человеческому заставляет героиню пожар потушить (и обесмыслить), Я. отзывается словами мудрого советчика: *“Не послушала ты меня, побежала за ведром с водой. Начала ценить вещи материальные больше, чем слова мудрые. Добывай мудрость теперь самостоятельно”*. И. же после этого заставляет внучку *“обратно пойти, для того чтобы сначала деда с бабой поблагодарить за заботу”*, а потом и заблудиться.

Образ **суженого** во вкладышах в сказку Я. возник как иронический и сниженный в плане героизма (ответ на “работящую” героиню) – и тут же проявилась её стратегия знакомства. Раз “человек за сосной прячется” (реплика Александра), то *“Обрадовалась внучка и тоже начала прятаться. А человек тот был добрый молодец, красивый, умный... Увидел он, как девушка прячется, интересно ему стало, и начал он листья под ногами разгребать, ветви деревьев ломать, тяжёлый путь прошел, но все-таки нашел. И говорит ей: “Видишь, какие трудности я преодолел, пока тебя нашел! Так будь же моей невестой”*. Общение героини с молодым человеком однако не вдохновило Я.; если И. используется метафора “жаркого пламени”, распаленного молодым человеком, то в текстах Я. идея любви рассматривается отстранённо; финальное же единение героев в лесу дремучем происходит как фатальное событие, недоступное осмыслению.

Обесценивание и отвержение Я. обыденных занятий (*“Собирает девица грибы и ягоды и думает: “Жила я у деда и бабы, книжки мудрые читала, а теперь хожу по этому лесу дремучему и непонятно чем занимаюсь”*) при повторном воспроизведении вызвало у И. вспышку гнева. “Как это “непонятно

чем занимаюсь?” – возмущённо вскричал он, – ягоды и грибы собирать – это непонятно что?”.

Последние цели, запланированные на эту сессию терапии, были достигнуты в ходе анализа сказки (указание на нерешённость многих проблем пары и существование разногласий, факт которых Я. и И. стали обесценивать со времени начала их коммуникации и решения о совместной жизни), а также после (презентация вероятного плана действий в случае заключения нового контракта). Напоследок Александр проговорил возникшее от финальной реплики сказки впечатление о том, что пара уже приняла совместное решение о завершении работы. Судя по тому, что никто из пары не спросил о возможности заключения нового контракта, впечатление оказалось верным.

Выводы. Применяя психотерапевтический метод к какой-либо проблемной области, следует осознавать, что и как делают терапевты и чего они этим достигают. Если – в контексте приведенного примера – подытожить послания паре от терапевтов, то Александр на первом цикле приблизил введённый И. образ “работящей” героини к реальности семейной ситуации (героиня книжки от руки переписывает), на втором – попытался воспрепятствовать уходу И. от проблемы (“Подошла внучка нехотя и таки получила послание от создания магического”), на третьем – вновь вернул повествование к говорящему носителю сути проблемы (“магическому созданию”), затем пресёк регрессивное направление движения героини, рефлексивно усилил спародировал малокомпетентную позицию героя (“...Заживём с тобою душа в душу в здешнем лесу дремучем. Я сейчас дров наломаю, а ты сходила бы по грибы да по ягоды...”) и ее последствия (“...да вот молодец все никак не очухается. Сильно его зверь лесной помял да покалечил”), отрефлексировал сопротивление пары серьезным изменениям (“Оборачиваются они на лес дремучий, а он уже знакомый, как свои пять пальцев. И знают они в нем тропинки всякие. Уж можно и выйти из лесу, да в город человеческий податься, да медлят они”).

Елена на первом цикле попыталась “дать слово” деструктивному симптому (деянию кошки Мурки из текста Я.), на втором – заставила сопротивляющуюся героиню отправиться в путешествие, на третьем – указала на ответственность героини (“Напоследок дам один совет: то, что ценишь родных своих, семью – это

хорошо! Только нужно научиться тебе, как построить семью свою, и ждут тебя на этом пути серьезные испытания”), на четвертом – инициировала искреннюю коммуникацию героев, введя момент самокритики героини, на пятом – отмела регрессивную попытку ухода героини в мир деда с бабой (“То видение было”), на шестом – заставила ставшую “сентиментальной” героиню встретиться с антагонистом (символической персонификацией внутренней проблемы, мешающей интеграции и требующей “битвы с драконом”), на седьмом – отмела обесценивающий уход Я.

Сказка в представленном опыте работы предстала как эффективное средство экспликации глубинных оснований конфликтов в паре, как инструмент преодоления сопротивления и (коль скоро включала момент победы героя над зверем и спасения героини) как средство действенной гармонизации семейного мира.

Литература

1. *Бреусенко-Кузнецов А.А.* Арт-пространство сказкотерапии (в проблематике его феноменологии и физической представленности, в его индивидуальности и совместности, в его спонтанности и направленности) // Простір арт-терапії: разом з вами / За наук. ред. А.П. Чуприкова, О.А. Бреусенка-Кузнецова, О.Л. Вознесенської. – К.: Міленіум, 2006. – С. 4–11.
2. *Бреусенко-Кузнецов А.А.* О совместном сочинении сказки как вербальной технике в пространстве арт-терапии // Простір арт-терапії: можливості та перспективи / За наук. ред. А.П. Чуприкова, О. А. Бреусенка-Кузнецова, О. Л. Вознесенської. – К.: КИТ, 2005. – С. 16–32.
3. *Бреусенко-Кузнецов А.А.* Сказка как инструмент личностного роста // Простір арт-терапії: можливості та перспективи: Матеріали Другої міждисциплінар. уаук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Київ, МАУП, 24–25 лют. 2005 р.) / За наук. ред. А. П. Чуприкова, О. А. Бреусенка-Кузнецова, О. Л. Вознесенської. – К.: Міленіум, 2006. – Т. 1 – С. 87–92.
4. *Бреусенко-Кузнецов А.А.* “Совместное сочинение сказки”: опыт группового сказкотерапевтического действования // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 1. – С. 34–50.
5. *Бреусенко-Кузнецов А.А.* Совместное сочинение сказки: опыт мифотворчества в терапевтической группе и диаде // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування: Матеріали наук.-практ. конф. 12 трав. 2005 р., м. Черкаси. – К.: Фенікс, 2005. – С. 299–310.

6. *Бреусенко-Кузнецов А.А.* Тренинг “Совместное сочинение сказки” в контексте применения юнгианской модели личности к правоохранительной деятельности // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Донецьк, 27–28 трав. 2005 р.: У 2 ч. – Донецьк: ДЮІ МВС при Донец. нац. ун-ті, 2005. – Ч. 2. – С. 181–190.
7. *Бреусенко-Кузнецов О.А.* Арт-простір казкотерапії // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України: У 4 т. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 1. – С. 154–157.
8. *Бреусенко-Кузнецов А.А.* Феноменология семейного космоса (космогонический миф как контекст семейной терапии) // Наук. студії із соц. та політ. психології. – К., 2005. – Вип. 11 (14). – С. 189–200.

© **Бреусенко-Кузнецов О. А.**

Тетяна Скрипник

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА СІМ'Ї АУТИЧНОЇ ДИТИНИ

Розкриваються особливості прояву синдрому раннього дитячого аутизму, а також порушується проблема психолого-педагогічного впливу на мікросередовище, в якому перебуває дитина з аутизмом. Акцентується увага на головному орієнтирі в роботі з батьками – їхньому особистісному зростанні. Представлено завдання, очікуваний результат і критерії досягнення психологічної ефективності в контексті функціонування програми “Мамина школа”.

Ключові слова: ранній дитячий аутизм (РДА), порушення емоційної взаємодії з близькими, аутичний спектр розладів, психолого-педагогічна і соціальна допомога.

Раскрываются особенности проявления синдрома раннего детского аутизма, а также поднимается проблема психолого-педагогического влияния на микросреду, в которой пребывает ребенок с аутизмом. Акцентируется внимание на главном ориентире в работе с родителями – их личностном росте. Представлены задачи, ожидаемый результат и критерии достижения психологической эффективности в контексте функционирования программы “Мамина школа”.

Ключевые слова: ранний детский аутизм (РДА), нарушения эмоционального взаимодействия с близкими, аутичный спектр расстройств, психолого-педагогическая и социальная помощь.

The article offered to specific display of Autism Spectrum Disorders and psychological impact on child's of autism environment. The individual's development comes out the main landmark in the process of work with parents. It is discovered the complex of tasks, the expectation and the criteria in context of the Program of "Mother's school". Problems of psychological aid to families with children that have health problems are generalized in the article. Specifics of the problem of interactive processes and formation of vital strategies of child's personality is described and its hermeneutics foreshortening of the problem is defined.

Key words: social adaptation, integration, course of life, life creativity, psychological support.

Проблема раннього дитячого аутизму (РДА) зумовлена не тільки високою частотою даної патології розвитку, а й великим відсотком пов'язаної з нею дитячої інвалідності. Усе зрозумілішою стає доречність розробки психолого-педагогічної і соціальної допомоги, яка б задовольняла потреби як дитини з РДА, так і її сім'ї. Систематична комплексна робота із цією категорією дітей включає в себе адекватну соціально-педагогічну корекцію, а також систематичну роботу з батьками, що допомагає дітям адаптуватися в суспільстві, навчатися у звичайній школі і нерідко виявляти обдарованість у певних галузях знань чи мистецтві.

Мета статті: сформулювати підхід до аутизму дитини як до способу її існування; розглянути головні орієнтири в роботі з батьками аутичних дітей (спрямованість на особистісний розвиток, дієва життєва позиція, долання меж власних стереотипів).

У багатьох країнах останнім часом проводилися дослідження з метою вивчення поширеності дитячого аутизму. За даними Інституту корекційної педагогіки (м. Москва), частота дитячого аутизму сягає 15–20 випадків на 10 тис. дитячого населення. Зауважено також, що аутизм виявляє тенденцію до зростання і його поширеність не залежить від національного, расового чи географічного факторів, що підтверджує не локальний, а загальнолюдський характер цього важкого психічного розладу в дітей.

Відомо, що синдром дитячого аутизму остаточно формується у віці до 2,5–3 років, однак тенденції аутистичного розвитку можуть виявлятися практично з моменту народження дитини. У дітей з аутизмом досить рано стають явними порушення розвитку емоційної взаємодії з близькими: малюк не шукає чи уникає погляду в очі, не проситься на руки, його посмішка рідко адресується близькій людині і частіше пов'язана з іншими примітними враженнями. Такій дитині важко розрізнити вирази обличчя близьких, у неї уповільнюється формування власної адекватної виразності, а в багатьох випадках може виявлятися й неадекватна реакція на емоційні прояви інших людей, грубо порушується формування прихильності [1–3].

До кінця першого півріччя життя малюка стає зрозуміло, що дорослому вкрай важко привернути його увагу, захопити спільною приємною грою; у діях з предметами і у самої дитини не виявляються вказівні жести. Уже на першому році життя може особливим чином затримуватися й викривлятися мовленнєвий розвиток дитини: гуління і белькотіння розвиваються поза зв'язком з комунікацією, малюк не намагається наслідувати дорослого, повторювати за ним склади, слова, не виявляє бажання звертатися до тих, хто поруч.

В умовах порушення емоційної комунікації і взаємодії особливо важким буває перебіг кризи першого року, пов'язаної з початком самостійного ходіння. Недорозвинутість засобів комунікації і координації уваги дитини ускладнює організацію її діяльності, перешкоджає дорослому в його намаганнях справитися з тенденціями польової поведінки. У цей період часто втрачаються навіть нечисленні навички комунікації, що сформувалися, дитина перестає відгукуватися на ім'я, виконувати найпростіші прохання, втрачається почуття кінця й тому часто виникає підозра в глухоті і навіть сліпоті дитини [4; 5].

Протягом останніх років аутична проблематика все більше привертає увагу українських науковців. Це зумовлено низкою чинників: рух матерів аутичних дітей (як відомо, в Україні не існує державних установ, робота яких спрямовувалася б на корекцію розвитку осіб з аутичними розладами), що спонукає фахівців до активного пошуку корекційно-розвивальних методів роботи з такими дітьми; зв'язки з іноземними спеціалістами (російськи-

ми, польськими, американськими), навчання і стажування у яких дає змогу набути знання й навички ефективної роботи з аутистами; удосконалення діагностичних методів спеціальної психології, що уможливило виокремлення саме аутичного спектра розладів (адже донедавна нерозпізнаний аутизм можна було сплутати з глухотою, розумовою відсталістю, шизофренією тощо).

На сьогодні доробком українських науковців є не тільки статті, присвячені різним проблемам аутичної дитини, а й концепція розвитку, навчання і соціалізації дітей з аутизмом [6; 7]. Тим не менше розділ української спеціальної педагогіки і психології, присвячений аутизму, перебуває на початковій стадії розвитку. Однією з нерозроблених тем, пов'язаних з розвитком аутичної дитини, є психолого-педагогічний вплив на мікросередовище, у якому вона перебуває. Відомо, що виховання аутичної дитини є складнішим завданням, аніж її навчання. Успіх цього процесу значною мірою залежить від конструктивності батьківської позиції. Формування такої позиції потребує допомоги спеціалістів.

Діагноз, що трактує аутизм як психічне захворювання, сприймається батьками, а часто і педагогами, як жорстокий вирок можливості успішного психічного розвитку й соціальної адаптації дитини. Неаутичні люди вважають, що аутизм – це велика біда, через що батьківський досвід є низкою неперервних розчарувань на всіх етапах життєвого циклу дитини й усієї сім'ї, адже навіть за умови вдало організованого навчання – а для аутичної дитини лікуванням є саме навчання – процес її позитивних змін відбувається не завжди висхідною лінією.

Позитивні тенденції в розвитку аутиста можуть викликати погіршення його поведінки. Послаблення аутичного захисту як наслідок психолого-педагогічного впливу на дитину спричиняє посилення її неспокою і погіршення поведінки (адже послаблення захисту дитини з РДА вимагає побудови нової системи відносин і способів взаємодії з довкіллям). Спостерігається дещо парадоксальне, на перший погляд, явище: при послабленні напруги в дитини напруга виникає у матері, що повертає дитину в попередній афективний стан.

Серйозні випробовування очікують родину аутичної дитини і у спробах її інтеграції в дитячі колективи. Перебування в дитячому закладі може бути перерваним у будь-який момент,

але все одно для дитини з РДА воно є корисним досвідом взаємодії з іншими людьми.

Варто знати, що аутичні люди не можуть бути “такими, як усі”. Найбільш успішні аутисти, серед яких найвідомішими є Дж. Сінклер і Т. Грендін, у своїх відвертих зізнаннях-працях відкривають нам, фахівцям, очі на те, що аутизм не є норма мінус якийсь дефект, це не “викривлений” розвиток, а **спосіб існування**. Аутичний спосіб існування принципово відрізняється від нашого. А оскільки ми є ініціаторами долучення аутистів до **нашого** звичного світу, то саме **ми** і маємо налаштовуватися на внутрішній світ аутичної дитини, інакше ніколи не зможемо зрозуміти ні її мови, ні її прагнень. А це вимагає від нас усвідомлення меж власних стереотипів, що заважають нам сприймати людину, яка не так, як ми, сприймає і переробляє інформацію. Іншими словами, обов’язковою умовою подолання стереотипності щодо дитини з аутичними розладами є переборювання власних стереотипів. Це завдання постає і перед фахівцем, який має намір працювати з такою дитиною, і, звичайно ж, перед батьками.

Для того щоб захистити батьків від додаткових неочікуваних розчарувань і невиправданих надій, фахівці рекомендують такі шляхи: підвищення рівня поінформованості батьків про особливості перебігу корекційно-розвивального процесу, включення сім’ї в процес терапії, формування адекватного ставлення до можливостей розвитку аутичної дитини.

Громадська асоціація підтримки осіб з аутизмом “Сонячне коло” успішно впроваджує в життя програму “Материнська школа”, що має на меті сприяти **особистісному зростанню батьків аутичних дітей і підвищенню їхньої компетенції та вправності щодо взаємодії у родині в цілому та з власними дітьми зокрема**. Завдання програми та очікуваний результат представлено в табл. 1.

Критерії ефективності реалізації програми “Материнська школа” опрацьовано на особистісному, міжособистісному та соціальному рівнях (табл. 2):

Завдання програми “Материнська школа”

Завдання	Очікуваний ефект
Проведення консультаційно-терапевтичної роботи в індивідуальному режимі з батьками аутичної дитини	Гармонізація внутрішньородинової ситуації
Організація клубної роботи для батьків аутичної дитини	Обмін досвідом, спільний пошук рішень у проблемних ситуаціях, емоційна підтримка
Ознайомлення батьків зі спеціальними методами роботи з аутичними дітьми	Удосконалення навичок, необхідних для взаємодії з дітьми
Залучення батьків до складання й реалізації індивідуальних програм навчання і розвитку дитини	Узгоджена взаємодія фахівців і батьків у процесі розвитку аутичної дитини; усвідомлення батьками механізмів і послідовності впливу на цей розвиток
Стимулювання батьківської активності в процесі підготовки й проведення групових заходів	Активізація почуття відповідальності за загальну справу – навчання та розвиток аутичних дітей, самореалізація
Активне соціально-психологічне навчання (тренінги) для батьків	Підвищення рівня самосвідомості у таких її складових, як уявлення про себе, ставлення до себе та саморегуляція; досягнення оптимальної самореалізації в життєдіяльності

**Критерії ефективності програми “Материнська школа”
(оцінка стану розвитку батьків)**

Особистісний	Міжособистісний	Соціальний
Спрямованість на самовдосконалення; потреба в самореалізації з опертям на власні здібності і можливості	Значущість інших людей	Ставлення до всього, що відбувається в колективі, як до значущого, прагнення зробити свій внесок у загальну справу
Внутрішня цілісність, несуперечливість, послідовність	Дієвість турботи про людей	Оперативне і вміле виконання завдань
Розвинена саморегуляція, самовладання; чіткий зв'язок рефлексії і смислової регуляції життєдіяльності в цілому	Комунікабельність	Розвинені “соціальний інтерес” та “соціальний інтелект”
Високий рівень усвідомлення того, що відбувається, осмисленість дій; зрілість мотивів, що виконують функцію смислоутворення (тісний зв'язок зі свідомістю, особистісним смислом)	Розвинена емпатія, уміння приймати і підтримувати інших, долати обмеження ізольованого Я	Прагнення забезпечити позитивний морально-психологічний клімат у колективі, підтримати ідейну, емоційну, організаційну єдність колективу
Активна поведінка (внутрішня активність, продуктивне використання своїх можливостей)	Уміння досягати взаєморозуміння	Відповідальність за власні слова та дії

Висновки. Отже, поширеність синдрому дитячого аутизму як нагальна проблема загальнонародського характеру все більше привертає увагу сучасних фахівців. Важливим доробком українських науковців є вивчення означеної проблеми не тільки в теоретичному аспекті, а й створення концепції розвитку, навчання і соціалізації дітей з аутизмом. Здійснення комплексного психолого-педагогічного впливу на особистість батьків аутичної дитини, започатковане програмою “Материнська школа”, сприяє передусім актуалізації їхнього особистісного потенціалу, креативності, усвідомленому володінню ситуацією взаємодії з власною дитиною, налагодженню плідної і гармонійної взаємодії з до-

вкільям. У цьому контексті появу аутичної дитини батьки починають сприймати як стимул для власного розвитку й особистісних перетворень, наслідком чого стає активне і творче ставлення до взаємодії з дитиною, її розвитку та соціальної адаптації.

Література

1. *Гилберг К., Питерс Т.* Аутизм: медицинские и педагогические аспекты. – СПб.: ИСПиП, 1998. – 328 с.
2. *Green, R.J., Herget, M.* Outcomes of Systemic / Strategic Team Consultation. Overview and One-Month Results // *Family Process*. – 1989. – № 28. – Р. 37–58.
3. *Jacobson, N.S., Folette, W.C., Revenstorff, D.* Psychotherapy Outcome Research: Methods for Reporting Variability and Evaluating Clinical Significance // *Behavior Therapy*. – 1984. – №15. – Р. 336–352.
4. *Лебединский В.В., Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М.* Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 197 с.
5. *Лебединский В.В.* Общие закономерности психического дизонтогенеза // *Психология детей с отклонениями и нарушениями психического развития*. – СПб.: Питер, 2001. – 384 с.
6. Духовні та соціально-психологічні аспекти допомоги дітям із загальними порушеннями розвитку в системі інтеграційної освіти: Матеріали симп. – Л.: Ін-т соціогуманіт. пробл. людини ЗНЦ НАН України і МОН України, 2005. – 92 с.
7. *Тарасун В.В., Хворова Г.М.* Концепція розвитку, навчання і соціалізації дітей з аутизмом. – К.: Наук. світ, 2004. – 100 с.

© Скрипник Т.В.

Ганна Смоляр

РОБОТА ІЗ СІМ'ЄЮ АУТИЧНОЇ ДИТИНИ В КОНТЕКСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ КОРЕКЦІЇ АУТИСТИЧНИХ РОЗЛАДІВ

Статтю присвячено проблемі комплексної корекційної роботи з аутичною дитиною і її родиною. Визначено особливості психологічного стану батьків, які мають дитину з діагностованим раннім дитячим аутизмом (РДА). Пропонуються продуктивні форми й методи роботи із сім'єю такої дитини. Розкрито зміст навчального батьківського семінару

“Прикладний аналіз поведінки як методика роботи з аутичною дитиною”.

Ключові слова: первазивне порушення розвитку, ранній дитячий аутизм, хронічний стрес, прикладний аналіз поведінки, позитивне підкріплення, проблемна поведінка.

Стаття посвячена проблемі комплексної корекційної роботи з аутичним ребенком і його сім'єю. Определены особенности психологического состояния родителей, имеющих ребенка с диагностированным ранним детским аутизмом (РДА). Предлагаются продуктивные формы и методы работы с семьей такого ребенка. Раскрыто содержание обучающего родительского семинара “Прикладной анализ поведения как методика работы с аутичным ребенком”.

Ключевые слова: первазивное нарушение развития, ранний детский аутизм (РДА), хронический стресс, прикладной анализ поведения, положительное подкрепление, проблемное поведение.

The article was dedicated to the problem of the integrated corrective work with autistic child and his family. Special features of the psychological condition of the autistic children's parents were described. Productive forms and methods of the work with families of children with autistic disorders were proposed. The essence of the seminar for the parents “Applied Behavioral Analysis as the Method of the Work with Autistic Child” was shown.

Key words: Pervasive Developmental Disorders, Autism Spectrum Disorders, Chronic Stress, (ABA), Positive Reinforcement, Behavior Problems.

Проблема. Неувага до систематичної і цілеспрямованої роботи із сім'єю аутичної дитини знижує ефективність процесу індивідуальної корекції при аутистичних розладах.

Мета статті: обґрунтувати доречність та ефективність саме комплексної корекції, важливою ланкою якої є робота з батьками дитини, що має аутистичні порушення; розглянути можливі варіанти психотерапевтичної допомоги такій родині та надання їй інформаційної підтримки.

Ранній дитячий аутизм є первазивним порушенням розвитку – глибинним розладом, який зачіпає всю психічну структуру людини [1; 2]. Діти з аутистичними розладами відрізняються від дітей з нормальним розвитком різким ослабленням (чи

повною відсутністю) контактів з оточенням, порушенням мовлення, відсутністю адекватних емоційних реакцій, цілеспрямованої діяльності, стереотипністю поведінки, гіперсензитивністю. Ці та інші ознаки раннього дитячого аутизму (РДА) виникають зазвичай у віці до 2,5 року. Індивідуальна корекція аутистичних розладів у дитини є найефективнішою у випадку комплексного підходу до розв'язання проблеми [3; 4; 5]. По-перше, з дитиною має працювати ціла команда спеціалістів (лікар, корекційний педагог, спеціальний психолог та ін.), координуючи свої дії. А по-друге, зусилля цих фахівців мають бути сконцентровані не лише на самій дитині – у програму індивідуальної корекції слід обов'язково включити організацію різних форм роботи із сім'єю аутичної дитини й особливо з її матір'ю.

Спеціальні дослідження, присвячені проблемам психологічного функціонування сімей, які мають дитину з особливими потребами, встановили, що прояви хронічного стресу в матерів аутичних дітей спостерігаються значно частіше, аніж у матерів розмово відсталих дітей і дітей із церебральним паралічем [4]. Вплив хронічного стресу викликає депресію, дратівливість, емоційну напругу й виснаження. Такий *психологічний стан матері і всієї сім'ї зумовлений цілою низкою взаємопов'язаних факторів:*

1) найчастіше ситуація складається таким чином, що батьки не підготовлені до постановки діагнозу, тому усвідомлення всієї складності становища дитини стає для них раптовою несподіванкою. Це викликає емоційну травму;

2) гострий стрес переходить у хронічний, коли батьки стикаються з відсутністю в нашій державі системи допомоги аутичним дітям. Навіть знайти спеціаліста, який би був обізнаний з питаннями корекції аутизму і погодився працювати з такою дитиною, є непростю справою;

3) ситуація продовжує погіршуватися, якщо батьки намагаються знайти ефективний медичний спосіб розв'язання проблеми. Відсутність єдиної думки щодо медикаментозного лікування аутизму призводить до того, що рекомендації різних спеціалістів виявляються діаметрально протилежними. Вітчизняні психіатри призначають психотропні препарати й антидепресанти, хоча в західних країнах такий метод вважається неефективним і навіть шкідливим. Найсучаснішим є *метод біомедичного лікування*, суть якого полягає в комплексному впливі на організм

дитини за допомогою спеціальної дієти та хелірування (очищення організму дитини від важких металів, отруєння якими, за даними біохімічних досліджень, і є причиною РДА) [6]. Але цей метод потребує спеціальної організації харчування та побуту дитини, що перешкоджає її перебуванню в дитячих та інших колективах, а також вільному пересуванню всієї сім'ї за межами дому;

4) через особливості поведінки дитини, її гострі афективні реакції на нову незвичну обстановку сім'я, бажає вона того чи ні, перебуває в ізоляції від суспільного життя і часто тим самим відчужується від найближчого оточення. Це позбавляє сім'ю належної моральної підтримки. До того ж нерозвинене в нашому менталітеті толерантне ставлення до людей з особливими потребами призводить до того, що батьки постійно стикаються з нездоровим інтересом оточення, агресивним і нетерпимим ставленням сторонніх людей до такої дитини;

5) відсутність чіткого прогнозу щодо можливостей розвитку дитини ставить під сумнів життєві плани, очікування батьків. А мати, яка усвідомлює необхідність систематичного навчання і виховної роботи зі своєю дитиною, змушена відмовитися від реалізації себе як спеціаліста, забути про активне громадське життя;

6) окрім вимушеної зміни власної життєвої позиції, мати переживає і щоденний стрес. Постійну напругу викликає неможливість домовитися з дитиною навіть про елементарні речі, непередбачуваність поведінки дитини, її виражені афективні реакції. Відсутність теплого емоційного контакту з боку дитини знижує самооцінку матері, викликає в неї почуття провини в тому, що вона погано виконує роль матері. Дитина, як це часто буває, не приносить їй задоволення від спілкування, не заохочує її материнської поведінки, іноді навіть не вирізняє маму серед інших людей. Труднощі в навчанні таких дітей, їхні страхи, неготовність до практичних вимог життя ускладнюють засвоєння навичок самообслуговування, що створює додаткове навантаження на матір;

7) неоднозначним є ставлення батька до ситуації. Одні чоловіки переживають за дитину, співчують і допомагають дружині, намагаються матеріально забезпечити сім'ю, таким чином вони теж перебувають у стресовому стані. Інші замикаються в собі, ставляться до дитини формально, що погіршує загальний емоційний стан родини;

8) інші діти, якщо вони є в сім'ї, частіше за все позбавлені достатньої уваги батьків і теж переживають певні труднощі, що проявляється згодом у заниженій самооцінці, високому рівні тривожності, емоційній нестабільності.

Отже, з огляду на психологічний стан та особливу вразливість сім'ї, де є дитина з аутистичними порушеннями, край потрібно надавати такій родині практичну допомогу та інформаційну підтримку [3; 5]. Послаблення стресу і поліпшення внутрішньосімейних стосунків позитивно впливатиме на розвиток дитини.

Форми і методи роботи із сім'єю можна умовно розташувати в певному порядку – від тих, які мають добре виражений психотерапевтичний характер, до тих, переважною метою яких є інформаційна підтримка:

1) психотерапевтичні методи (у формі групової, сімейної або індивідуальної роботи), за допомогою яких опрацьовується внутрішньосімейна та особистісна проблематика членів родини, завдяки чому досягається гармонізація сімейних стосунків;

2) спільна підготовка й проведення дитячих свят, що створює умови для соціальної реалізації батьків. Зміцнюється їхнє відчуття причетності до спільноти, задовольняється потреба в спілкуванні тощо;

3) групи спілкування та взаємодопомоги батьків, функціонування яких уможливує обмін унікальним досвідом переживання труднощів. Батьки переборюють відчуття власної ізольованості, зростає їхня активність. У них формується адекватне ставлення до можливостей власної дитини;

4) консультації з метою з'ясування індивідуальних особливостей дитини та оптимальних умов її розвитку. На таких консультаціях батьки отримують рекомендації різних спеціалістів щодо створення безпечного і розвивального середовища, оптимального харчування, умов реалізації індивідуальної програми розвитку дитини;

5) лекції, семінари, де батьки можуть отримати корисні знання про закономірності розвитку аутичних дітей, сучасні медичні і психолого-педагогічні методи корекції порушення, можливості інтеграції таких дітей у суспільство, соціальні гарантії, які надає держава, тощо. На тренінгах і практикумах батьки також ознайомлюються з конкретними методами проведення корекційних занять, прийомами ефективного спілкування з дитиною.

Як свідчить наш досвід, продуктивного і корисною формою роботи з батьками є семінар, присвячений корекції аутизму за допомогою **методики прикладного аналізу поведінки (ПАП)**. На сьогоднішній день методика ПАП, автором якої є Івар Ловаас, вважається однією з найефективніших серед методик психолого-педагогічної корекційної роботи з аутичними дітьми. ПАП використовує позитивне підкріплення для формування навичок і зміни поведінки дитини з аутичним типом розвитку. Методика є ефективною, якщо тривалість занять з дитиною становить 30–40 годин на тиждень. Зрозуміло, що спеціалісти не можуть присвятити стільки часу заняттям з дитиною. Тому для реалізації програми слід залучати до навчання членів сім'ї. Окрім цього, дітям з аутизмом складно переносити здобуті навички в інші ситуації, в інше місце [4]. Тому, якщо дитина займається за програмою ПАП у спеціалізованому центрі і там відпрацьовує побутові та інші навички, для успішної генералізації цих навичок батьки повинні також проводити аналогічні заняття з нею вдома.

Семінар складається з лекційної частини й практикуму, на якому батьки відпрацьовують техніки і прийоми роботи з дитиною. У програмі теоретичної частини семінару виокремлено такі інформаційні блоки: біхевіоризм як основа прикладного аналізу поведінки; дослідження І. Ловааса, засновника методу; мета і переваги інтенсивної терапії при застосуванні методики ПАП; аутизм з погляду ПАП, “дефіцити” й “надлишки” поведінки, подвійне завдання терапії; функціональний аналіз поведінки як основний інструмент роботи поведінкового терапевта, “до поведінки”, “поведінка”, “після поведінки” як одиниці аналізу, особливості спостереження за поведінкою, її опис та інтерпретація; побудова навчального процесу, фізичні і соціальні фактори навколишнього середовища, які впливають на поведінку дитини під час навчання.

Опрацьовується поняття **позитивного підкріплення**, природні й допоміжні підкріплюючі стимули, п'ять режимів підкріплення (безперервний, закріплений/фіксований, із фіксованим інтервалом, змінний, із змінним інтервалом), типи підкріплення (соціальні, речові, активні, їстівні, жетони), умови ефективного використання підкріплення, процес вибору підкріплення; процес навчання; підказка як обов'язкова мова успішного навчання, типи підказок (фізична, моделювання, підказка жес-

том, візуальна, підказка положенням у просторі, підказка за допомогою розміру, усна підказка, вербальна підказка), правила використання підказок; техніки навчання; можливі причини виникнення труднощів у навчанні; генералізація навичок.

Під час практичної частини семінару батьки оволодівають необхідними вміннями й відпрацьовують навички роботи з дитиною: уміння аналізувати поведінку дитини, правильно будувати процес навчання (організувати навчальний простір, давати інструкцію, вибирати підкріплення, використовувати підказки тощо), впливати на проблемну поведінку своєї дитини. Важливо, щоб батьки оволоділи двома техніками навчання: технікою окремих спроб і технікою аналізу завдання.

Завдяки отриманим на семінарі знанням і навичкам батьки стають більш компетентними, а їхнє спілкування з дітьми – більш продуктивним, що уможливує по-справжньому узгоджену роботу спеціалістів і батьків, спрямовану на ефективне навчання й виховання аутичної дитини.

Висновки. Ранній дитячий аутизм – це першазивне порушення розвитку, тому програма корекційної роботи з аутичною дитиною має бути **комплексною**, що є запорукою найбільшої ефективності допомоги.

Важлива ланка корекційного процесу – психологічна підтримка родини, що виховує таку дитину. Потреба в такій підтримці пояснюється складністю ситуації, в якій опиняються батьки та інші члени сім'ї. Ціла низка факторів (особливості поведінки дитини, невизначеність у методах лікування аутистичних розладів, відсутність чіткого прогнозу щодо можливостей розвитку дитини, побутові труднощі тощо) спричинює важкий емоційний стан членів сім'ї, де є дитина з РДА; особливо це стосується матері. Підтримка родини повинна охоплювати різні форми і методи психологічної допомоги – від психотерапевтичних до суто інформаційних.

Доречною і продуктивною формою роботи є навчальний батьківський семінар “Прикладний аналіз поведінки як методика роботи з аутичною дитиною”. Семінар складається з теоретичної частини і практикуму, на якому батьки відпрацьовують техніки й прийоми роботи з дитиною. У процесі навчання батьки оволодівають необхідними знаннями про дитину й роботу з

нею і навичками продуктивного спілкування, завдяки чому зростає ефективність корекційного процесу.

Література

1. *Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М.* Аутичный ребенок: пути помощи. – М.: Теревинф, 2000. – 336 с.
2. *Питерс Т.* Аутизм: От теоретического понимания к педагогическому воздействию. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 240 с.
3. *Карвасарская И.Б.* В стороне. Из опыта работы с аутичными детьми. – М.: Теревинф, 2003. – 70 с.
4. *Либлинг М.М.* Холдинг-терапия как форма психологической помощи семье, имеющей аутичного ребенка // *Детский аутизм: Хрестоматия.* – СПб.: Дидактика Плюс. – С. 200–218.
5. *Прочухаева М.М.* Особенности работы психолога с родителями // *Опыт работы интегративного детского сада.* – М.: Теревинф, 2004. – С.78–84.
6. [http:// www.elinahealthandbeauty.com](http://www.elinahealthandbeauty.com)

© Смоляр Г.Г.

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

<i>Лазоренко Б.П.</i> Психосімейний капітал як основа самоздійснення проблемної молоді	3
<i>Бевз Г.М.</i> Реальне дитинство сучасних дітей як досвід дитинства дорослих, або Як довго ми носитимемо “контактні лінзи травмованого дитинства”?	13
<i>Фурманов І.О., Дмитрієва Д.Я.</i> Психологічне насильство в подружніх стосунках: гендерні та кроскультурні відмінності	24
<i>Яблонська Т.М.</i> Особливості взаємин у багатопоколінній сім'ї	38
<i>Голубєва О.Є.</i> Соціально-психологічна модель взаємодії матері та дитини	53
<i>Карпа М.І.</i> Характеристика емоційних взаємин між дітьми в сім'ї з неповносправною дитиною	59
<i>Мурашко О.О.</i> Динаміка материнської сфери жінок з безплідністю, які використовують допоміжні репродуктивні технології	73

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

<i>Уманець Н.В.</i> Потенціал сімейного виховання в становленні особистості дитини	81
<i>Дідук І.А.</i> Взаємини дітей у сім'ї як важливий чинник розвитку особистості	89
<i>Зайцевська Т.Ю.</i> Дитяча бездоглядність і її вплив на розвиток особистості дітей та підлітків	95
<i>Петрунько О.В.</i> Особливості сексуального виховання в різні періоди життя дитини	108
<i>Бєславіна Т.І.</i> Вплив сім'ї на формування дефіциту деперсоналізованої довіри	120

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЄЮ

<i>Ліщинська О.А.</i> Нефармакологічна залежність як виклик практичній психології та сімейному вихованню	133
<i>Горностай П.П.</i> Послання роду: психодраматична робота із сімейною історією	140
<i>Вознесенська О.Л.</i> Соціально-психологічна робота із сім'єю в системі позашкільної освіти.....	153
<i>Латуненко Ю.Є.</i> Феномен пригніченої агресії в сім'ї як причина психосоматичних розладів у дітей	163
<i>Володарська Н.Д.</i> Особливості психологічного супроводу сімей, які мають дітей з вадами здоров'я.....	175
<i>Бреусенко-Кузнєцов О.А.</i> Досвід використання техніки “спільне творення казки” в терапії подружніх пар.....	185
<i>Скрипник Т.В.</i> Психологічна підтримка сім'ї аутичної дитини.....	203
<i>Смоляр Г.Г.</i> Робота із сім'єю аутичної дитини в контексті індивідуальної корекції аутистичних розладів.....	210

СО Д Е Р Ж А Н И Е

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ СЕМЬИ

<i>Лазоренко Б.П.</i> Психосемейный капитал как основа самореализации проблемной молодежи	3
<i>Бевз Г.М.</i> Реальное детство современных детей как опыт детства взрослых, или Как долго мы будем носить “контактные линзы травмированного детства”?.....	13
<i>Фурманов И.А., Дмитриева Д.Я.</i> Психологическое насилие в супружеских отношениях: гендерные и кросскультурные различия.....	24
<i>Яблонская Т.Н.</i> Особенности взаимоотношений в многопоколенной семье.....	38
<i>Голубева Е.Е.</i> Социально-психологическая модель взаимодействия матери и ребенка... ..	53
<i>Карпа М.И.</i> Характеристика эмоциональных взаимоотношений между детьми в семье, имеющей ребенка с нарушениями развития	59
<i>Мурашко О.А.</i> Динамика материнской сферы женщин с бесплодием, которые используют вспомогательные репродуктивные технологии	73

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПСИХОЛОГИИ РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА

<i>Уманец Н.В.</i> Потенциал семейного воспитания в становлении личности ребенка.....	81
<i>Дидук И.А.</i> Взаимоотношения детей в семье как важный фактор развития личности	89
<i>Зайцевская Т.Ю.</i> Детская безнадзорность и ее воздействие на развитие личности детей и подростков.....	95
<i>Петрунько О.В.</i> Особенности сексуального воспитания в разные периоды жизни ребенка.....	108
<i>Белавина Т.И.</i> Влияние семьи на формирование дефицита деперсонализированного доверия	120

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ С СЕМЬЕЙ

<i>Лещинская Е.А.</i> Нефармакологическая зависимость как вызов практической психологии и семейному воспитанию	133
<i>Горностай П.П.</i> Послания рода: психодраматическая работа с семейной историей	140
<i>Вознесенская Е.Л.</i> Социально-психологическая работа с семьей в системе внешкольного образования	153
<i>Латуненко Ю.Е.</i> Феномен подавленной агрессии в семье как причина психосоматических расстройств у детей	163
<i>Володарская Н.Д.</i> Особенности психологического сопровождения семей, имеющих детей с недостатками здоровья	175
<i>Бреусенко-Кузнецов А.А.</i> Опыт применения техники “совместное сочинение сказки” в терапии супружеских пар	185
<i>Скрипник Т.В.</i> Психологическая поддержка семьи аутичного ребенка	203
<i>Смоляр Г.Г.</i> Работа с семьей аутичного ребенка в контексте индивидуальной коррекции аутистичных расстройств....	210

LIST OF CONTENTS

SOCIAL PSYCHOLOGY OF FAMILY

<i>B. P. Lazorenko.</i> Psychofamily capital as the basis of self-realization of problem youth.....	3
<i>G. M Bevz..</i> Childhood of contemporary children as grown-ups childhood experience, or how long are we going to wear “contact lenses of traumed childhood”	13
<i>I. A. Furmanov, D. Ya. Dmitrieva.</i> Psychological violence in matrimonial relations: gender and crosscultural differencies	24
<i>T. M. Yablonskaya.</i> Peculiarities of interactions in families which include several generations	38
<i>H. Y Golubeva.</i> Social-psychological model of interaction with the child.....	53
<i>M. I. Karpa</i> Characteristic of children's emotional interaction in families with disabled child	59
<i>O. A. Murashko.</i> Dynamics of maternal sphere of sterile woman who use auxiliary reproductive technologies	73

SOCIAL ASPECTS OF PSYCHOLOGY CHILD DEVELOPMENT

<i>N. O. Umanets</i> The role of family upbringing in formation of child’s personality.....	81
<i>I. A. Diduk.</i> Relations between children in a family as an important factor of personality development.....	89
<i>T. J. Zaytsevska.</i> Neglect of children and its influence on personality development of children and teenagers.....	95
<i>O. V. Petrunko</i> Peculiarities of sexual education in different periods of child's life	108
<i>T. I Belavina.</i> Family influence on formation of deficiency of de-personalized trust	120

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PECULARITIES OF WORKING WITH FAMILY

<i>H. A. Lishchinska.</i> Nonpharmacological dependence as challenge to practical psychology and family upbringing.....	133
<i>P. P. Gornostay.</i> Messages of the kin: using psychodrama in working with family history.....	140
<i>H. L. Voznesenskaya.</i> Social - psychological work with a family in system of out-of-school education	153
<i>J. E. Latunenکو.</i> Suppressed aggression phenomenon in family as a cause of children’s psychosomatic disorders	163
<i>N. D. Volodarska.</i> Peculiarities of psychological support to families, with children who have health problems	175
<i>O. A. Breusenko-Kuznetsov.</i> Experience of applying the fairytale-therapy technique “The joint composition of a fairy tale”	185
<i>T. V. Skripnik.</i> Psychological support of family with autistic child.....	203
<i>G. G. Smolyar.</i> Work with autistic child family in context of individual correction of autistic disorders	210

НАШІ АВТОРИ

Бевз Галина Михайлівна

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти АПН України

Бєславина Тетяна Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Бреусенко-Кузнєцов Олександр Анатолійович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і педагогіки Національного технічного університету України “КПІ”

Вознесенська Олена Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології АПН України, засновник ГО “Центр екології сім’ї”

Володарська Наталія Дмитрівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології особистості ім. П.Р.Чамати Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України

Голубєва Олена Євгенівна

аспірант Інституту соціальної та політичної психології АПН України, керівник ГО “Центр екології сім’ї”

Горностай Павло Петрович

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Дідук Інна Анатоліївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Дмитрієва Діна Яківна

аспірант Білоруського державного університету імені Максима Танка (м. Мінськ)

Зайцевська Тетяна Юріївна

викладач Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту

Карпа Мар'яна Іванівна

аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

Лазоренко Борис Петрович

кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Латуненко Юлія Євгенівна

психолог дитячої клінічної лікарні № 9, м. Київ

Ліщинська Олена Альбертівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Мурашко Ольга Олександрівна

аспірант кафедри психодіагностики і медичної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Петрунько Ольга Володимирівна

кандидат психологічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Скрипник Тетяна Вікторівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії діагностики та психічного розвитку дитини Інституту спеціальної педагогіки АПН України

Смоляр Ганна Геннадіївна

аспірант Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Уманець Наталя Олексіївна

старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету “Львівська політехніка”

Фурманов Ігор Олександрович

доктор психологічних наук, професор Білоруського державного університету імені Максима Танка (м. Мінськ)

Яблонська Тетяна Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології особистості ім. П.Р.Чамати Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України

ДЛЯ НОТАТОК

Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. Н12 статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К., 2006. – Вип. 14 (17). – 228 с.
ISBN 966-8063-12-8

У збірнику вміщено статті за підсумками роботи науково-практичного семінару “Соціально-психологічний вимір розвитку сім’ї”, який провели Інститут соціальної та політичної психології АПН України і ГО “Центр екології сім’ї” 30 травня 2006 року. Висвітлюються проблеми соціальної психології сім’ї, досліджуються соціально-психологічні особливості роботи із сім’єю. Зроблено акцент на соціальних аспектах психології розвитку дитини.

Для соціальних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

В сборник вошли статьи по итогам работы научно-практического семинара “Социально-психологическое измерение развития семьи”, который был проведен Институтом социальной и политической психологии АПН Украины и ОО “Центр экологии семьи” 30 мая 2006 года. Освещаются проблемы социальной психологии семьи, исследуются социально-психологические особенности работы с семьей. Сделан акцент на социальных аспектах психологии развития ребенка.

Для социальных психологов, специалистов смежных наук, преподавателей и студентов.

The Annual includes articles on results of work of scientific-practical seminar “Social-Psychological Dimension of Family Development” which was held by the Institute of Social and Political Psychology of APS of Ukraine and PO “Center of Ecology of Family” on May 30, 2006. Problems of social psychology of family are covered, social - psychological features of working with family are investigated. Social aspects of psychology of child development are emphasized.

For social psychologists, specialists of adjacent sciences, lecturer, students

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 14 (17)

Редактор *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, Ю. О. Самсонова, І. В. Трохимець*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
за участю ГО “Центр екології сім’ї”

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 07.12.2006 р. Формат 84x108/32. Папір
офсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 11,6.
Обл.-вид. арк. 12,0. Тираж 300 пр. Зам. № 908
Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19. 07. 2001 р.
м. Київ, вул. Фрунзе, 60.
Тел./факс 501-52-49

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>